КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!

Качественное образование – гарантия будущего!

Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТТИН

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

2

Жалал-Абад, 2025

ISSN 1694-5913

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ
окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал
2025-жыл, №2

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.
Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., "Спутник" кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.
Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.
Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., доцент;
Башкы редактордун орун басары:– Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү технологиялары боюнча проректору, п.и.к., доцент.
Жооптуу катчы: А.С.Калиев – саяс.и.к.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. С.А.Омурзаков	п.и.д., проф. С.К.Рысбаев
э.и.д., проф. А.А.Чурсин	п.и.д., проф. С.С.Сакиева
э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев	т.и.д., проф. А.А.Асанканов
э.и.д., проф. А.М.Маткеримова	т.и.д., проф. Ю.А.Лысенко
э.и.д., доцент. М.Ж.Абдиев	б.и.д, проф. Б.А.Токторалиев
филос.и.д., проф. Г.Б.Уразалиева	ю.и.д., проф. Г.К.Кулдышева
филос.и.д., проф. К.А. Исаков	филол.и.д., проф. М.В.Пименова
ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев	филол.и.к., доцент. А.С.Жолдошбаев
ф-м.и.д, проф. К.С.Алыбаев	мед.и.к., доцент. К.Н.Стамбекова
	PhD., доцент Дурмуш Билге

Научно популярный периодический журнал
ВЕСТНИК
учебно-научно-производственного комплекса
МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА
2025 год №2

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.
Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон "Спутник", ул.Жеңи-Жок, 30.
Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.
Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., доцент;
Заместитель главного редактора: Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., доцент.
Ответственный секретарь: А.С.Калиев – к.полит.н.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. С.А.Омурзаков	д.п.н., проф. С.К.Рысбаев
д.э.н., проф. А.А.Чурсин	д.п.н., проф. С.С.Сакиева
д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев	д.и.н., проф. А.А.Асанканов
д.э.н., проф. А.М.Маткеримова	д.и.н., проф. Ю.А.Лысенко
д.э.н., доцент. М.Ж.Абдиев	д.б.н, проф. Б.А.Токторалиев
д.филос.н., проф. Г.Б.Уразалиева	д.ю.н., проф. Г.К.Кулдышева
д.филос.н., проф. К.А. Исаков	д.филол.н., проф. М.В.Пименова
д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев	к.филол.н., доцент. А.С.Жолдошбаев
д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев	к.мед.н., доцент. К.Н.Стамбекова
	PhD., доцент Дурмуш Билге

HERALD
education-research and industrial complex
INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.
Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic.Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;
fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Мавлянов А.С., *ю.и.к.*
Улан уулу А. *Ph.D, доцент*
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

БИЛИМ БЕРҮҮНҮ САНАРИПТЕШТИРҮҮ ДҮЙНӨЛҮК ГЛОБАЛИЗАЦИЯНЫН ЭТАБЫ КАТАРЫ

Аннотация

Макалада маалыматты өндүрүү, бөлүштүрүү, алмашуу жана керектөө маселелери биринчи орунда турган санариптик трансформация аспектинде дүйнөлүк ааламдашуу маселеси каралат. Автор дүйнөлүк алдыңкы мамлекеттерден артта калбоо үчүн аны реформалоонун жана модернизациялоонун кезектеги аракети катары билим берүүнү санариптештирүүгө өзгөчө көңүл бурган.

Негизги сөздөр: ааламдашуу, санариптик трансформация, билим берүүнү модернизациялоо, билим берүүнү санариптештирүү.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ЭТАП МИРОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос глобальной глобализации в аспекте цифровой трансформации, где вопросы производства, распределения, обмена и потребления информации выходят на первый план. Особое внимание автор уделил цифровизации образования как еще одной попытке реформировать и модернизировать его, чтобы не отставать от ведущих стран мира.

Ключевые слова: глобализация, цифровая трансформация, модернизация образования, цифровизация образования.

DIGITALIZATION OF EDUCATION AS A STAGE OF WORLD GLOBALIZATION

Abstract

The article examines the issue of global globalization in the aspect of digital transformation, where issues of production, distribution, exchange and consumption of information take precedence. The author paid special attention to the digitization of education as another attempt to reform and modernize it in order not to lag behind the world's leading countries.

Key words: globalization, digital transformation, modernization of education, digitization of education.

Дуйнөлук экономикада глобалдашуу процесси ар тараптуу мүнөзгө ээ болду. Дүйнөлүк ааламдашуу товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, эмгек ресурстарынын, капиталдын жана маалыматтын тоскоолдуксуз кыймылынын бирдиктүү зонасын түзүүдө ишке ашырылууда.

Экономикасы артта калган же начар өнүккөн, формалдуу түрдө интеграцияга катышпаган мамлекеттер дүйнөлүк рынокко киргизилет. Кызмат көрсөтүүлөр, товарлар, жумушчу күчү – активдүү экспорт, билим – импорт, ал эми капитал – өлкөнүн ички экономикасына инвестиция.

Дүйнөлүк ааламдашуу экономикалык интеграциянын чегинен чыгып гана тим болбостон, мамлекеттердин турмуштук маанилүү чөйрөлөрүнө: маданиятка, идеологияга, саясатка олуттуу таасирин тийгизип жатканы айдан ачык. Бул

интеграция процессине тигил же бул коомду (мамлекетти) кошуу мүмкүнчүлүгү азыркы учурдун маселелеринен болуп саналат.

Дүйнөлүк коомчулук маалыматты өндүрүү, бөлүштүрүү, алмашуу жана керектөө процесстери экономикалык ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнө карата биринчи орунга чыкканда, экономиканы виртуалдаштырууну күчөтүп, анын жаңы санариптик формасын пайда кылган санариптик трансформацияга карай бара жатат.

Азыркы учурда өнүгүп келе жаткан технологияларга негизделген коомду трансформациялоонун бирдиктүү процесси жөнүндө сөз кылууга болот, анын биринчиси маалыматташтыруу болгон, азыр санариптештирүү менен алмаштырылат.

Санариптик экономика концепциясы буга чейин эле электрондук коммерциянын чегинен чыгып, бизнес жүргүзүүнү, байланышты жана бардык тармактарда, анын ичинде финансы, өндүрүш, транспорт, билим берүү, саламаттыкты сактоо, айыл чарба, медиа ж.б.

Глобалдашуу мамлекеттик түзүлүштөрдүн кеңейишине жана улуттар аралык структуралардын калыптанышына, этникалык (улуттук) ассимиляцияга жана экономикалык интеграцияга алып келет, анын натыйжасында дүйнөнүн айрым аймактары сөзсүз түрдө дүйнөлүк улуттук экономиканын чийки кошумчаларына айланат. Жайгашкан жерине карабастан ар бир адамдын үстүнөн толук көзөмөлдү орнотуу. Тиешелүү атайын кызматтардын жана бөлүмдөрдүн өкүлдөрү жеке адамдын кыймылы, анын каржылык операциялары, баарлашуу чөйрөсү жана кат алышууларынын мазмуну, алмашып жаткан маалыматтарды, ошондой эле кандай коомдук, саясий, диний ж.б. көз караштар өткөрүлөт. Анын үстүнө, заманбап технологиялар инсандын ниетин алдын ала айтууга жана ошого жараша аларга таасир этүүгө мүмкүндүк берет, азырынча примитивдүү, бирок бул убакыттын гана маселеси.

А.О.Лапшин [1] “Ааламдашуу жана санариптештирүү кантип мониторинг жүргүзүү керек? Аны ким ишке ашырат? Эч кимге жашыруун эмес, компьютердик тармактарга ээлик кылган жана башкарган субъектилер муну өздөрүнүн кызыкчылыгында же бул изилдөөлөр үчүн акча төлөгөн жактардын кызыкчылыгында жасай алышат.

Албетте, мунун баары жакшы ниеттен (же зарылчылыктан) гана жасалат жана албетте, инсандын жана коомдун (мамлекеттин) ыңгайлуулугуна багытталган. Бирок ааламдашуу менен байланышкан санариптик технологиялардын андан аркы өнүгүшү кыска мөөнөттүн ичинде жүрүм-туруму үлгүгө туура келбеген адамдарды аныктоого, көзөмөлдөөгө жана керек болсо тигил же бул жол менен "нейтралдаштырууга" мүмкүндүк берет. Мунун баары, албетте, коопсуздукту камсыз кылуу жана коомдун кызыкчылыгы үчүн гана ишке ашат, башкача болушу мүмкүн эмес, туурабы?

Ошого карабастан, экономиканы, билим берүүнү жана адам жашоосунун ар кандай башка чөйрөлөрүн санариптештирүү процесси адамда санариптик (маалыматтык) маданиятты калыптандырууну камтыйт, бул ага ачык жана

өнүккөн чөйрөгө кынтыксыз интеграцияланган мүмкүнчүлүктөрдү билгичтик менен пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасы бүгүнкү экономикалык кыйынчылыктарга карабастан, ар кандай оң экономикалык эффекттерди алуу үчүн Кыргызстандын экономикасын санариптештирүү жолуна түшүүгө аргасыз. Бирок, көйгөйдүн көптөгөн эксперттери жана изилдөөчүлөрү белгилүү бир коркунучтарды белгилешет. Экономика тармагында булар:

-коргоо технологиялары өнүкпөгөндүктөн, жумуш орундарын кыскартуу, коопсуздук деңгээлин төмөндөтүү;

-экономиканын бардык чөйрөлөрүндө атаандаштыктын күчөшү;

-адамдын жеке жашоосун бузуу, коркутуу

Өлкөнүн "санариптик эгемендүүлүгү" жана башка көптөгөн нерселер.

Барган сайын санариптештирилген дүйнөнүн кесепеттери азыр жашообуздун ар бир бурчуна кирип жатат. Розенберг Н.В. [2] “Заманбап глобалдык дүйнөдө улуттук маданияттардын өнүгүү өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгегинде санариптештирүү маданияттын өзгөрүшүнө байланыштуу коркунуч катары карайт. Головинский В.В. аны менен тилектеш жана Дорофеев Р.А. [3], алар Кыргыз Республикасын адам үчүн маданият чоң мааниге ээ болгон көп улуттуу өлкө деп эсептешет. Ал эми маданиятка мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү санариптештирүү мүмкүн эмес. Адамдардын дүйнө таанымы жана ой жүгүртүүсү ансыз да стандартташтырылган жана тар адистиктин чегинде чектелген Батышта мамилелерде стандарт адамзатты алмаштырды.

Коомду санариптештирүүнү ишке ашыруу проблемасын талкуулоодо билим берүү өңдүү тармакты эске албай коюуга болбойт. Билим берүүнү өнүктүрүү мамлекеттик программасынын алкагында

«Кыргыз Республикасындагы заманбап билим берүү чөйрөсү».

Бул долбоорго ылайык, «Билим берүү, кесиптик билим берүү системасын модернизациялоо, билим берүү программаларын санариптик экономиканын керектөөлөрүнө ылайык келтирүү. Окуу иш-аракеттеринин санариптик инструменттерин кеңири жайылтуу жана аларды маалыматтык чөйрөгө комплекстүү интеграциялоо, жарандарга өмүр бою, каалаган убакта жана каалаган жерде жеке окуу планы боюнча билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу зарыл» [4].

Билим берүү тармагында санариптештирүү эки максатты көздөйт:

Окуу процессинин үзгүлтүксүздүгү, деп аталган. өмүр - узак - окуу, өмүр бою окуу.

Ал эми билим берүүнүн индивидуалдуулугу прогрессивдүү – окутуу – технологияларына, окутуунун алдыңкы технологияларына [5].

Билим берүүнү жана адам жашоосунун башка чөйрөлөрүн санариптештирүү процесси анда санариптик (маалыматтык) маданияттын калыптанышын шарттайт, бул ага маалыматтык коомдун чөйрөсүнө ачкан жана үзгүлтүксүз интеграцияланган мүмкүнчүлүктөрдү билгичтик менен пайдаланууга мүмкүндүк берет [6].

Ушуга байланыштуу билим берүүнү санариптештирүү маселесин карооо олуттуу жана комплекстүү мамилени белгилей кетүү керек. Санариптик билим берүү (онлайн билим берүү) “классикалык” билимге мүнөздүү бир катар оң маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет.

Алардын арасында төмөнкүлөр бар:

-билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү (аймактык тоскоолдуктар, убакыттын тардыгы, алдыңкы жогорку квалификациялуу мугалимдердин билимге жетүүсү ж.б.);

-окутууну тандоо мүмкүнчүлүгү, материалды өздөштүрүү ыкмасы жана анын тереңдиги, билимди контролдоо методунун ыңгайлуулугу (тесттер, тапшырмалар, эссе, долбоор, ошондой эле билим берүүнүн формаларынын кеңдиги); билим берүүнүн баасын төмөндөтүү.

Билим берүүнү санариптештирүүнүн кемчиликтерин заманбап “өсүүдө” жана имманенттик деп бөлүүгө болот, б.а. кубулуштун маңызына мүнөздүү.

Өсүп жаткан ооруга төмөнкүлөр кирет:

-күндүзгү билим берүүнүн моделинин «санына» иш жүзүндө өтүү;

-билим берүүнүн сапатына шектүү көзөмөл;

-төмөн интерактивдүүлүк;

-санариптик технологияларды колдонууга мүнөздүү примитивдүү компетенциялар.

Маселе "электрондук жардамчылардын" кандайдыр бир учурда колдонуучулардын өз алдынча чечим кабыл алуу жөндөмүн (мисалы, таксисттер навигаторлорду колдонгондо) жана курчап турган чындыктын толук картинасын түзө албагандыгында.

Натыйжада коомдун бардык чөйрөлөрүндө ролдор алмашып жатат. Мурдагы “ассистенттер” процесстин борбордук звеносу болуп, чечүүчү ролго ээ болушат, ал эми мурдагы “адистер” тиешелүү программалардын “операторлору” болушат.

Дэвид Бромвич [8] окуу бул фактыларды берүү гана эмес, окуучулар менен бетме-бет баарлашууну талап кылган интеллектуалдык изденүү искусствосу экенин белгилейт. Маселени чечүүнүн эффективдүүлүгү жардамчы суроолорго жардам берип, каталарды оңдоп, ошол эле учурда окуучулар тарабынан сунушталган маселени чечүүдөгү жаңы ыкмаларды баалаган мугалимдин жардамы менен ишке ашаарынан ал эч кандай шек санабайт. Бул көйгөйлөр (социализация жана үнсүз билимдерди берүү) жана аларды мугалимсиз чечүү мүмкүн эместиги салттуу билим берүүнү санариптик билимге алмаштырууну максатка ылайыксыз кылат.

Электрондук билим берүүнүн өнүгүшү, анын санариптешүүсү менен “билим берүү кызматтарынын рыногу” барган сайын глобалдуу болуп баратат. Кандайдыр бир рынокко өз убагында кирбей коюу анын иерархиясында олуттуу позицияларга жетишүүдө кыйынчылыктарды жаратат. Рыноктун олуттуу үлүшүн ээлөө анын калыптануу стадиясында жетүү бир топ оңой. Үстөмдүк кылуучу оюнчулар бул тармактын иерархиясынын өзгөрүшүнө жол бербөө

менен өздөрүнүн базар тармагында өз стандарттарын жана оюндун өз эрежелерин белгилей тургандыгын эске алуу керек.

Мектепте билим берүүнү санариптештирүү бир нече этап менен жүрүшү керек. «Билим берүү системасынын салттуу моделдерин бузууга» жана аны «санариптик билимге» алмаштырууга багытталган орус билимин трансформациялоонун негизги программалык документтери «Билим берүү-2030» форсайт долбоору болуп саналат.

Мектеп бүтүрүүчүлөрү мындан ары ЖОЖго кирүү үчүн Бирдиктүү мамлекеттик экзамен тапшырбай, анткени алар баллдын ордуна санариптик билим портфолиосун (электрондук өмүр баянын) бериши керек. Портфолионун өзү студенттин бардык жетишкендиктери жөнүндө документтин бир түрү болуп саналат, ал бүт окуу мезгилинде анын ийгилиги жөнүндө маалыматтарды чогултуп, сактайт.

Мектептеги билим берүүнү санариптештирүү Г.Киссинжер үчүн бир катар кооптонууну жаратат: «...Бардык жетишкендиктерге карабастан, санариптик дүйнө өзүн жок кылуу коркунучунда турат, анткени ыңгайлуулуктарга караганда кемчиликтер көп». Чынында эле, акыркы жылдардагы мектептик билим берүүнү компьютерлештирүү процесстерине адистердин – дарыгерлердин, психологдордун, мугалимдердин байкоолору мындай дейт: балдар бүгүнкү күндө улуттун келечеги, алардын ден соолугуна коркунуч туудурганы ачык. Кагаз окуу китептеринен баш тартуу, электромагниттик нурлануусу бар экрандардын көп сааттык таасири көрүү, угуу гана эмес, жазуу жөндөмдөрүн, сүйлөө кемчиликтерин, чоң тексттерди кабыл алуу жөндөмүн жоготууга алып келет [9]. Жалпысынан алганда, бул коомдук көндүмдөрдүн төмөндөшүнө жана чыгармачылыктын жоголушуна алып келет. Кенже мектеп окуучуларынын физиологиясы ишке ашырылып жаткан санариптик окуу куралдарынын массалык таасирине туруштук бере албайт.

Мугалимдердин коңгуроо кагып жаткан эң орчундуу көйгөйү бул балдардын аз окуп, жакшы эстебей калышы эмес, алар окугандарынын маанисин түшүнбөй, башкалардын оюн жакшы түшүнбөй, презентация жазууда. Окуучулар жакында эле үйрөтүлгөндү тез унутуп, классикалык адабияттын чыгармаларын өздөштүрө алышпайт. Ошентип, изилдөөлөрдүн биринде орто мектебинин окуучуларына мурунку класстардын программасынан бир катар башталгыч суроолорго жооп берүү суралганда, натыйжалар мектеп окуучуларынын билимди өздөштүрүү коэффициенти 10% ды түзгөнүн көрсөттү [10].

Социалдык тармактарды колдонуу баланын мээсинин өнүгүшүнө терс кесепеттерге алып келет, натыйжада анын өтө маанилүү ролду ойногон коомдук активдүүлүгү төмөндөйт. М.Спитцер [11] жазгандай, «биздин социалдык жөндөмдөрүбүз (эмпатия, өзүн башка адамдын ордуна коюу, башка адамдардын абалын жакшыртууга багытталган иш-аракеттерди жасоо) мээнин өнүгүшүнө жана кеңейүүсүнө салым кошот. социалдык жаңы ой жүгүртүү үчүн жооптуу аймактар. Чоң социалдык топто жашоо сиздин социалдык жөндөмүңүздү өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет жана мээнин бул функцияга жооп берген

аймактарынын өсүшүнө алып келет». Тескерисинче, реалдуу жашоодо аз сандагы байланыштар менен коштолгон интернеттеги социалдык тармактарды колдонуу балдардын мээсинин социалдык активдүүлүгүнө жооп берген аймактарынын көлөмүнүн азайышына, демек, азайышына алып келет.

Мектеп инсанды тарбиялоочу, тарбиялоочу жай болбой калды «кызматтары», насаатчы-тарбиячы катары Мугалимдин ролу тегизделген. Санариптештирүү шартында мектептер (онлайн окуу, видеосабактар, электрондук күндөлүктөр, виртуалдык турлар, виртуалдык лабораториялар, санариптик китепканалар). Мугалим иш жүзүндө сандык башкаруучу механизатордун деңгээлине чейин колдонулган адамга айланат.

Демек, коомду санариптештирүү жашоону виртуалдаштырууну шарттайт. Мунун кесепети чыныгы баарлашуунун жана инсандын жалгыздыгынын жоголушу, андагы «клип-ойлоонун» пайда болушу жана чындыгында улуттун ден соолугунун бузулушуна, мамлекеттик жана коомдук коопсуздуктун бузулушуна алып келет. Бирок жалпысынан бул жерде мамлекеттүүлүктү сактап калуу жөнүндө сөз болуп жатат.

Ааламдашуу процесстерин жокко чыгаруу мүмкүн болбогондуктан, жетекчилик аларга ылайык болушу керек деп эсептейт. Бирок биз өзүбүздүн талаабызда эмес, өзүбүздүн эреже менен эмес, «ойнобуз». Чындыгында бул эрежелер бизге таңууланып, биз дүйнөлүк стандарттарга кошулганыбыздан сүйүнүп, Батышка жагыш үчүн бардыгын, анын ичинде билим берүү тармагын модернизациялай баштадык.

Адабият:

1.Лапшин А.О. Ааламдашуу жана санариптик коом: 2019. V. 27.

2.Санариптик экономика биздин бардыгыбызбы? // Контур. URL: http://www.oboznik.ru/?p=56149 (03.02.2020 жеткиликтүү).

3.Никулина Т.В. Маалыматташтыруу жана санариптик билим берүү: концепциялар, технологиялар, менеджмент / Т.В. Никулина, Е.Б. Стариченко // Россияда педагогикалык билим берүү. 2018. № 8. 108-б.

4.Устюжанина Е.В. Билим берүү чөйрөсүн санариптештирүү: мүмкүнчүлүктөр жана коркунучтар / Е.В. Устюжанина, С.Г. Евсюков // Россия экономикалык университетинин жарчысы. Г.В. Плеханов. 2018. № 1(97).

5.Bromwich D. Виртуалдык класста камалган. New York Review of Books, 2015, 9-июль.

6.Spitzer M. Antibrain. Санариптик технология жана мээ. Москва, АСТ басма үйү, 2014. URL : https://www.litmir.me/br/?b=189102&p=1 (02/09/2020 жеткиликтүү).

***Токтоболотова С.А.**, саясий и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

СКАНДИНАВИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНДӨГҮ ШАЙЛООЛОРДУ КОНСТИТУЦИЯЛЫК ЖӨНГӨ САЛУУ

Аннотация

Биз бүгүнкү күндө конституциялык түзүлүштүн ажырагыс бөлүгү деп эсептеген бардык саясий институттар тарыхынын алгачкы этаптарында негизги мыйзамдарда бекемделген эмес.

Шайлоо - демократиялык мамлекеттерде мамлекеттик бийликти жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну калыптандыруунун маанилүү механизмдеринин бири болуп саналат. Ошол эле учурда шайлоо укуктары демократиялык мамлекетте жарандардын негизги конституциялык укуктарынын бири болуп саналат. Конституция өз кезегинде ар бир өлкөнүн укук булактарынын системасында үстөмдүк орунду ээлейт. Бир катар ченемдик актыларда ал эң жогорку юридикалык күчкө ээ, ал өзгөчө тартипте эл алдында кабыл алынат.

Негизги сөздөр: шайлоо, федерация, мыйзам, норма, республика, эволюция, жыйынтык, адам укуктары, декларация, шайлоо мыйзамдары.

КОНСТИТУЦИОННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВЫБОРОВ СКАНДИНАВСКИХ СТРАН

Аннотация

Не все политические институты, которые мы сегодня по праву считаем неотъемлемой частью конституционного строя, получили закрепление в основных законах на ранних стадиях своей истории.

Выборы — один из важнейших механизмов формирования органов государственной власти и местного самоуправления в демократических государствах. В то же время избирательные права относятся к числу основных конституционных прав граждан в условиях 10 демократии. Конституция, в свою очередь, занимает главенствующее место в системе источников права любой страны. В ряду нормативных актов она обладает высшей юридической силой, принимается гласно по специальной процедуре. Кроме того, в силу строгости оформления нормативного материала основной закон страны является лучшим юридико-техническим средством установления четких правил.

Ключевые слова: выборы, федерация, право, норма, республика, эволюция, результат, права человека, декларация, избирательное законодательства.

CONSTITUTIONAL REGULATION OF ELECTIONS IN THE SCANDINAVIAN COUNTRIES

Abstract

Not all political institutions, which we today rightly consider an integral part of the constitutional system, were enshrined in the fundamental laws in the early stages of their history.

Elections - are one of the most important mechanisms for the formation of public authorities and local self-government in democratic states. At the same time, voting rights are among the basic constitutional rights of citizens in a democracy. The Constitution, in turn, occupies a dominant place in the system of sources of law in any country. In a number of normative acts, it has the highest legal force, it is adopted publicly according to a special procedure. In addition, due to the strictness of the execution of regulatory material, the country's basic law is the best legal and technical means of establishing clear rules.

Key words: elections, federation, law, norm, republic, evolution, result, human rights, declaration, electoral legislation.

Фундаменталдык мыйзамдардын саны көбөйүп баратат, добуш берүүнүн жыйынтыгын аныктоо ыкмасы, шайлоонун негиздери, кызмат орундарынын дал келбестиги боюнча ченемдер бар. Көптөгөн актыларда шайлоо институтун мыйзамдык жактан жөнгө салуу атайын каралган. Мисал катары Дания Королдугунун Конституциясын, Австрия Республикасынын Федералдык Конституциялык Мыйзамын, Болгария Республикасынын Конституциясын келтирүүгө болот. Бул жөнгө салуу предметинин маанилүүлүгү менен шартталган. Кээ бир мамлекеттердин конституцияларында шайлоо мыйзамдарынын формасына же аны кабыл алуу тартибине карата конкреттүү талаптар бар.

Мисалы, 1978-жылы Испаниянын жана 1994-жылы Молдованын конституцияларына ылайык, жалпы шайлоонун тартиби органикалык мыйзам менен жөнгө салынышы керек.

1947-жылдагы Италия Республикасынын Конституциясы шайлоо мыйзам долбоорлоруна экспертизанын кыскартылган процедурасын колдонууга тыюу салат.

Шайлоо институту да эл аралык укуктук консолидацияга ээ болду. Бул институтка универсалдуу жана аймактык, милдеттүү жана рекомендация берүүчү эл аралык документтер арналган.

Атап айтканда, шайлоо жана добуш берүү укуктары 1948-жылдагы Адам укуктарынын жалпы декларациясында, 1966-жылдагы Саясий жана жарандык укуктар жөнүндө эл аралык пактта, 1950-жылдагы Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо боюнча конвенцияда, Адам укуктары боюнча Америка конвенциясында айтылган. 1969-жылдагы укуктар, 1986-жылдагы Адам жана элдердин укуктары боюнча африкалык хартия, 1990-жылы Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча конференциянын (ЕККУ) адамдык өлчөм боюнча конференциясынын Копенгаген жолугушуусунун документинде, Декларацияда 1994-жылдагы Парламенттер аралык союздун эркин жана таза шайлоо критерийлери жана башка бир катар актылар. Шайлоо мыйзамдары. Бардык мамлекеттерде шайлоо мыйзамдарына өзгөчө көңүл бурулат. Португалияда, мисалы, жаңы шайлоо мыйзамы (же колдонуудагы мыйзамдын жаңыланган редакциясы) ушул мыйзам күчүнө киргенден кийин беш айдан кечиктирбестен (же жаңыланган редакциясы) өтүүчү шайлоолорго карата колдонулат. Эгерде шайлоо белгиленген мөөнөттөн эрте өткөрүлсө, анда аларга эски мыйзам (же мыйзамдын мурунку редакциясы) колдонулат. Мындай эреже шайлоо мыйзамдары менен ар бир адам таанышуусу үчүн, аны натыйжалуу колдонуу үчүн ченемдик-укуктук актылар кабыл алынышы үчүн жана башкалар үчүн белгиленген. Федералдык деңгээлде жана федерациянын субъекттеринин деңгээлинде жана алар ар кандай деңгээлдеги шайлоону жөнгө салат. Федералдык мыйзамдар, эреже катары, федерациянын субъекттеринин мыйзамдарына караганда көбүрөөк юридикалык күчкө ээ, ошондуктан биринчисинде федерациянын субъекттеринин пайдалануусу үчүн милдеттүү болгон жоболор камтылышы мүмкүн. Кээ бир федералдык штаттарда штаттын мыйзамдары федералдык өкмөт үчүн да маанилүү, анткени алар федералдык

чиновниктердин шайлоосун жөнгө салат. Швейцарияда федералдык парламенттин палаталарынын бирине - Улуттук кеңешке шайлоо федералдык мыйзам менен, ал эми экинчисине - Кантондор кеңешине - кантондордун мыйзамдары менен жөнгө салынат. Мурдагы Югославияда парламентти түзүү маселеси да ушундай эле жол менен чечилген. Учурда дээрлик ар бир өлкөдө, эреже катары, шайлоону жөнгө салуучу көптөгөн мыйзамдар бар. Бул мыйзамдар дайыма эле бири-бири менен туура келе бербейт, көп учурда бири-бирине карама-каршы келет. Шайкештиктерди жана карама-каршылыктарды жоюу, ошондой эле шайлоо мыйзамдарын тартипке келтирүү жана өркүндөтүү үчүн кодификация колдонулат. Ошентип, учурда Филиппин, Мадагаскар, Франция, Бельгия, Египет, Аргентина, Камерун, Бразилия жана башка кээ бир өлкөлөрдө шайлоо кодекстери бар. Ар кандай мамлекеттик органдар тигил же бул даражада шайлоону жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларды чыгарышы мүмкүн. Мындай жөнгө салууда шайлоо органдарынын актылары маанилүү роль ойнойт. Бул органдар шайлоо мыйзамдарынын аткарылышын камсыз кылууга чакырылган, ошондуктан алардын актылары шайлоо мыйзамдарын бирдей колдонуу үчүн маанилүү. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын тиешелүү актылары болбосо, муниципалдык шайлоолорду өткөрүү мүмкүн эмес. Соттук прецеденттер 11 салттуу түрдө англо-саксон өлкөлөрүндө, Норвегияда жана мусулман мыйзамдары колдонулган мамлекеттерде шайлоолорду жөнгө салуу үчүн эң маанилүү болуп саналат, бирок бул башка өлкөлөрдө эч кандай сот прецеденти жок дегенди билдирбейт. Учурда дээрлик бардык өлкөлөрдө шайлоого байланыштуу маселелердин көбүн мыйзам менен жөнгө салууга умтулушат. Конституцияларды жана мыйзамдарды чечмелөөнүн негизинде шайлоону мыйзамдык жөнгө салуудагы боштуктарды жоюучу, мыйзамдардын кемчиликтерин жоюуга көмөктөшүүчү соттук прецеденттер түзүлөт. Мындай шарттарда укуктук адаттын ролу салыштырмалуу аз. А бирок ал толугу менен жок боло элек. Юридикалык салт көбүрөөк активдүү колдонулат, мисалы, Улуу Британияда, Ватиканда Папаны конклав менен шайлоо учурунда, Лесотодо, жалпысынан шайлоону жөнгө салуунун диапазону жана ыкмалары өлкөнүн белгилүү бир юридикалык үй-бүлөгө таандыктыгы жана укуктук системанын улуттук өзгөчөлүгү менен аныкталат.

Мыйзамдын башка булактары. Саясий партиялар иштеп чыккан эрежелер ар кайсы өлкөлөрдө шайлоонун ар кандай аспектилерин жөнгө салат. Мисалы, АКШда баштапкы шайлоолорду (праймериз) жөнгө салууга байланыштуу көптөгөн эрежелерди партиялар аныкташат. Ошол эле учурда АКШнын Жогорку Соту партиялар тарабынан баштапкы шайлоолорго байланыштуу иштелип чыккан эрежелер штаттын мыйзамдарына караганда көбүрөөк юридикалык күчкө ээ болушу мүмкүн экенин бир нече жолу моюнга алган. Жогорку сот мындай чечимди АКШнын бардык штаттарынын аймагында иш алып барган саясий партиялар бул ишке жалпы кызыкчылыкты билдирип жатканы, ал эми мамлекеттин кызыкчылыгы жергиликтүү экени менен негиздеди. Доктрина шайлоолорду жөнгө салууда укуктун кошумча булактарынын бири катары да колдонулушу мүмкүн.

Ар кайсы өлкөлөрдө мыйзамдык жөнгө салуудагы айрым айырмачылыктарга карабастан, азыркы шарттарда шайлоо укугунун негизги принциптерине төмөнкүлөр кирет: жалпылык, тең шайлоо укугу, тике жана кыйыр шайлоо принциби, добуш берүүнүн жашыруундуулугу. Акыркы убакта бул тизмеге мезгил-мезгили менен шайлоо принцибин киргизүү идеясын колдоочулардын саны көбөйүүдө. Бул принцип буга чейин бир катар мамлекеттердин мыйзамдарында бекитилген.

Шайлоо укугунун универсалдуулугу. Бул принцип шайлоонун субъективдүү укугу ар бир жаранга белгилүү бир куракка жеткенде, эгерде жаран өзүнүн эркин аң-сезимдүү билдирүүсүнө тоскоол болгон психикалык оорулардан же өнүгүү кемчилигинен жабыркабаса, б.а. , психикалык жактан оорулуу). Адамдын акыл-эси жайындабы же жокпу, аны мыйзамдуу түрдө белгиленген тартипте атайын экспертизанын жыйынтыгы боюнча сот органдары аныктайт. Кээ бир өлкөлөрдө жарандын шайлоо укугу мыйзамда көрсөтүлгөн кылмыштар жасалган учурда соттун чечими боюнча токтотулат (кээде ал шайлоо укугунан толук ажыратылат), ал эми башкаларында - жарандын соттолгондугуна байланыштуу автоматтык түрдө токтотулат кылмыштын ар кандай түрү боюнча.

Жалпы шайлоо укугунун принцибин мыйзамдарда бекитүү үчүн күрөш узакка созулуп, көпчүлүк өлкөлөрдө 19-кылымдын жана 20-кылымдын башында уланган. Натыйжада дээрлик бардык жерде дээрлик бардык шайлоо квалификациялары алынып салынды, жаш курагы бир кыйла кыскарды. Бүгүнкү күндө көпчүлүк өлкөлөрдө жарандын активдүү шайлоо укугуна ээ болуу курагы 18 жашты түзөт, бирок кээде андан төмөн; граждандын пассивдүү шайлоо укугуна ээ болушу үчүн бир катар учурларда жогорку курак чеги сакталып калган.

Ошентип, Улуу Британияда 1832-жылдагы шайлоо реформасына чейин өлкөнүн бойго жеткен калкынын 4,4% активдүү шайлоо укугуна ээ болгон, аны ишке ашыруунун натыйжасында - 7,5%, 1867-жылдагы реформадан кийин - 16,4%, 1791-жылы Францияда бойго жеткен калктын 16% гана добуш берүүгө укуктуу болгон. 1795-жылкы Конституция кабыл алынгандан кийин мүлктүк квалификация жогорулап, 12 шайлоого катышууга укугу барлардын үлүшү 8%га чейин төмөндөп, шайлоо кыйыр түрдө эки этаптуу болгон. Франциянын 1799-жылдагы Конституциясында кыйыр үч этаптуу шайлоо киргизилген. 1817-жылы шайлоолор түз болуп, мүлктүк квалификация 300 франк түз салык (өлкөнүн бойго жеткен калкынын 0,3%ы гана мындай салыкты төлөгөн) белгиленген. 1830-жылдагы революция активдүү шайлоо укугун пайдалануу үчүн мүлктүк квалификацияны 200 франк түз салыкка чейин төмөндөтүүгө алып келди. 1848-жылдагы революциянын натыйжасында гана Францияда жалпы шайлоо укугу жарыяланган. Бирок аялдар жана граждандардын кээ бир башка категориялары шайлоого катышуу укугуна ээ болбогондуктан калктын үчтөн биринен ашпаганы добуш берүүгө уруксат берилген. Бирок 1850-жылы жалпы шайлоо укугуна чектөөлөр киргизилген. Бельгияда 1831-жылдагы Конституция кабыл алынганда белгиленген мүлктүк квалификация да бир топ жогору болгон: мисалы, Сенатка шайлоого катышуу үчүн 1000 флорин түз салык төлөш керек

болчу. Португалияда 1820-жылдагы шайлоо мыйзамы революциядан көп өтпөй кабыл алынган жана мүлктүк квалификацияны караган эмес. Ошого карабастан, аялдардын шайлоого катышуусуна тыюу салынып, шайлоо төрт баскычтуу өттү. Бирок, 1822-жылы Конституция кабыл алынган, ал түз шайлоону киргизсе да, ошол эле учурда мүлктүк квалификацияны белгилеген. 1826-жылдагы Португалиянын Конституциялык хартиясында 100 милрей тике кирешенин квалификациясы менен активдүү шайлоо укугу, ал эми пассивдүү шайлоо укугу 400 милрей тике кирешенин квалификациясы менен байланыштырылып, шайлоо эки этаптуу болгон. 1852-жылдагы Португалиянын шайлоо мыйзамы тике шайлоолорду калыбына келтирип, мүлктүк квалификацияны ошол эле деңгээлде сактаган. Ошентип, 19-20-кылымдын башында Европа мамлекеттеринде жалпы шайлоо укугун орнотууга жана электораттын кеңейүүсүнө карай бара-бара эволюция. А.Камюнун «19-кылымдын 1914-жылга чейинки тарыхы эски режимдик монархияларга каршы күрөштө демократияны калыбына келтирүү тарыхы, башкача айтканда, жарандык принциптин орношунун тарыхы» деген сөзүн ырастайт. Ар кандай квалификациялар тууралуу көбүрөөк маалымат жарандардын шайлоо укуктары бөлүмүндө каралат. Тең шайлоо укугу принциби. Бул принцип ар бир жаранга шайлоонун жыйынтыгына башка жарандар менен бирдей таасир тийгизүү мүмкүнчүлүгүн берүү болуп саналат. Шайлоо укугу формалдуу да, материалдык да болушу мүмкүн. Формалдуу теңчилик – бул шайлоого катышкан ар бир жаран жашына, жынысына, расасына, улутуна, мүлктүк абалына, социалдык тегине ж.б. карабастан шайлоодо башка жарандар менен бирдей сандагы добушка ээ болушун, ошондой эле бардык башка маселелер боюнча шайлоого катыша тургандыгын билдирет. бирдей негиздер. Ушуга байланыштуу бир убакта аялдарга шайлоо укугунун берилиши дайыма эле автоматтык түрдө бул чөйрөдө аялдар менен эркектердин тең укуктуулугун орнотууга алып келе бербегендигин белгилей кетүү керек. Маселен, Улуу Британияда демократиялык күчтөр 1918-жылы улуттук деңгээлде аялдарга шайлоо укугун жарыялоого жетишкен, бирок алар үчүн шайлоо курагынын чеги – 30 жаш, ал эми эркектер үчүн шайлоо курагынын чеги анда 21 жаш болгон. 1928-жылы гана Улуу Британияда эркектер менен аялдардын шайлоо курагынын чеги мыйзамдуу түрдө теңдештирилген. Ошентип, шайлоо укугу жаатында тең укуктуулукка жетишилди. Андан да айкыныраак теңсиздик Венгрияда Экинчи дүйнөлүк согушка чейин болгон. Ал жакта эркектер үчүн 24 жаш, аялдар үчүн 30 жаш курак чеги болгон. Ошол эле учурда аялдын шайлоого катышууга мыйзамдуу үч баладан кем эмес, үч баласы тең тирүү, ал эми аялдын өзү кеминде алты класстык билимге ээ болушу керек болгон шартта гана уруксат берилген. Бирок муну менен катар аялдар да шайлоо укугуна ээ болуп, мүлктөн же ишканалардан түшкөн кирешеге жашап, андан тышкары жогорку билимге ээ болушкан. Азыр бул жаатта аял-эркектин теңсиздиги, ошондой эле шайлоодо жеке адамдарга мүлктүк квалификациясына жараша кошумча добуш берүү дээрлик бардык жерде жоюлду. Бүгүнкү күндө ар бир шайлоочу, эреже катары, бир добушка ээ, бирок бул башкача болсо да, бирок кандай болгон күндө да, эреже катары, шайлоочуларга бирдей сандагы добуштар берилет. Иш жүзүндө

мамлекеттик бийлик органдарына шайлоолор өткөрүлгөн бардык өлкөлөрдө формалдуу мааниде бирдей шайлоо укугу принциби орнотулган. Мурда, мисалы, Францияда 1820-жылдан бери 1000 франктан кем эмес тике салык төлөгөн субъекттер шайлоодо экинчи добуш берүү укугуна ээ болушкан. Францияда 1830-жылдагы революциядан кийин шайлоодо экинчи добуш берүү үчүн мүлк талабы 500 тике салык франкка чейин кыскарган. Шайлоо укугунун материалдык теңдиги ар бир шайлоочунун добушу бирдей пропорцияга ээ болууга тийиш экендигин билдирет, эгерде өкүлчүлүктүү органдын 13 мүчөсү шайлоочулардын бирдей санынан ошол эле өкүлчүлүктүү органдын башка мүчөсү менен шайланса, жетишүүгө болот.

Албетте, толук сандык кокустукка жетишүү мүмкүн эмес, бирок мындай теңчиликке мүмкүн болушунча жакын болууга умтулуу керек. Материалдык мааниде бирдей шайлоо укугу принциби жалгыз орган шайланганда маанисин жоготот, анткени шайланган адам кандай болгон күндө да өлкөнүн бүтүндөй калкынын же кандайдыр бир административдик-аймактык бирдиктин өкүлү болуп саналат, демек, добуштардын үлүшүн түзөт. Ар бир шайлоочу башка шайлоочунун добушунун үлүшүнө барабар.

Мисалы, АКШда, мисалы, бир катар штаттарда 1964-жылга чейин бирдей эмес шайлоо округдарын түзүү практикаланып келген, бул шаардык шайлоочулардын бирдей санынан (андан тышкары) эскичил көз караштагы айыл калкынан көбүрөөк депутаттарды шайлоого мүмкүндүк берген , кээ бир учурларда дээрлик эки адам айылдык округдарда жашаган) шаардык жерлерге караганда шайлоочулардан эсе азыраак1). 1964-жылы гана АКШнын Жогорку Соту бул практиканы мыйзамсыз деп тапкан. Учурда ар кайсы өлкөлөрдө материалдык теңчиликти бузуу фактыларын табууга болот, ошол эле учурда формалдуу теңчилик дээрлик бардык жерде сакталууда. Мына ушундай мыйзам бузуулардын бири – шайлоо округдарын түзүү, алардын ар биринде бир депутатка ар кандай шайлоочулар туура келет. Мындай абал мыйзам боюнча шайлоо округдары болжол менен бирдей болушун талап кылган штаттарда да болушу мүмкүн. “Болжол менен” деген сөз мыйзам чегинде көрүнсө да, иш жүзүндө теңдик принцибин бузууга жол берет. Тактап айтканда, төмөнкүдөй көп мандаттуу шайлоо округдары түзүлүшү мүмкүн: 64 миң шайлоочусу бар шайлоо округунан 3 депутат, 183 миң шайлоочусу бар округдан 7 депутат, 119 миң шайлоочусу бар округдан 4 депутат жиберилет. Формалдуу түрдө саны боюнча ар кандай өлчөмдөгү шайлоо округдары түзүлгөн аймактык бирдиктерди бөлүп-жаруудан алыс болуп, шайлоочулардын көбүрөөк санынан көбүрөөк депутаттар шайланат. «Болжол менен» деген сөз шайлоо округунун өлчөмүн белгилеген жана шайланган депутаттардын санын аныктоочу органга кырдаалды манипуляциялоого мүмкүндүк берет. Эреже катары, мындай орган болуп аны түзгөн партиянын (же партиялардын) позициясын бекемдөө мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланып, шайлоонун алдында шайлоо мыйзамынын долбоорун же ага өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуштаган өкмөт саналат. Натыйжада, мисалдан көрүнүп тургандай, биринчи округда бир депутат 21,3 миң шайлоочуну, экинчисинде – 26,1 миң, үчүнчүдө – дээрлик 29,8 миң шайлоочуну түзөт, б.а.

Шайлоону уюштуруунун жана добуш берүүнү өткөрүүнүн жол-жобосуна таянып, бир дагы өлкөдө шайлоочулардын так бирдей саны менен шайлоо округдарын түзүү техникалык жактан мүмкүн эмес экендигин баса белгилей кетүү керек.

Адабият:

1.Аристотель. Саясат // Оп. М., 1984. Т. 4

2.Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун Конституциясы // Сб. советтик мамлекеттик укук боюнча нормативдик актылар. М., 1984.

3.Мишин А.А. Буржуазиялык өлкөлөрдүн шайлоо укугу жана шайлоо системалары. М., 1962.

4. Могунова М.А. Скандинавиялык парламентаризм. Теория жана практика. М., 2001.

Шайлоо укугу жана учурдагы эл аралык укук процесси боюнча универсалдуу эл аралык укуктук документтердин жыйнактары:

1. 3 томдо / кураст. Ю.М.Колосов, Е.С.Кривчикова. 1997. Т. Р. Адам укуктары боюнча эл аралык актылар: Sat. документтер / Comp. жана ред. кириш. Art. В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. М., 2000. Эл аралык коомдук укук:

2. Сб. документтер. Т. 1 / Комп. жана ред. кириш. Art. К.А.Бекяшев, А.Г.Ходаков. М., 1996. Адам укуктары: Негизги Эл аралык документтер. М 1989. Адам укуктары:

3. Сб. универсалдуу жана аймактык эл аралык документтер /Комп. Л.Н. Шестаков. М., 1990. Шайлоо укугу жана процесси боюнча эл аралык укуктук документтер (1990-2000) Адамдын укуктары менен милдеттеринин Америкалык декларациясы: 1948-жылы 2-майда кабыл алынган // Адам укуктары:

4. Сб. универсалдуу жана аймактык эл аралык документтер / Комп. Л.Н. Шестаков. М., 1990. Адам укуктары боюнча Америка конвенциясы (1969-жылы 22-ноябрда кабыл алынган) // Ошол эле жерде. Адам укуктары боюнча Америка конвенциясы (1969-жылы 22-ноябрда кабыл алынган) // Адам укуктары боюнча эл аралык актылар:

5. Сб. документтер / Comp. жана ред. кириш. Art. В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. М., 2000. Адам жана элдердин укуктары боюнча африкалык хартия (1981-жылы июнда кабыл алынган. 1988-жылы январда күчүнө кирген) // Адам укуктары:

6. Сб. универсалдуу жана аймактык эл аралык документтер / Комп. Л.К. Шестаков. М., 1990. Адам жана элдердин укуктары боюнча африкалык хартия (Найроби, 26-июнь, 1981) // Адам укуктары боюнча эл аралык актылар:

7. Сб. документтер / Comp. жана ред. кириш. Art. В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. М., 2000. ЕККУнун 1994-жылдын 6-декабрындагы Будапешт чечими // Учурдагы эл аралык укук: 3 томдо / Комп. Ю.М.Колосов, Е.С.Кривчикова. М., 1999.

Сулайманов Э.Ж., *тарых и.к., профессор*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Анарбекова В.Э. *тарых и.к.,*
Борбор Азия эл аралык медициналык унирситети

Н.М.ПРЖЕВАЛЬСКИЙДИН БОРБОРДУК АЗИЯНЫ ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ

Аннотация

Орстун атактуу саякатчысы Николай Михайлович Пржевальскийдин (1839-1885-жж.) ысмы географиялык ачуулардын тарыхына түбөлүккө кирди. Пржевальский Борбордук Азыянын биринчи изилдөөчүсү деп аталат. Ал Борбордук Азия боюнча төрт жолу саякат жасап, анын тоолору жана чөлдөрү аркылуу 30 миң километрден ашуун аралыкты басып өткөн. Бешинчи саякаты Орто Азиянын анын ичинде Кыргызстанга багытталган болчу. Борбордук Азияда жасалган географиялык эң ири ачуулар Пржевальскийге таандык, ал анын жаратылышынын эң кызыктуу жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн изилдеп жана баяндап жазган.

Азиянын картасында борбордук орунду алып турган зор “ак тактар” (“белгисиз жерлер”) талыкпаган бул изилдөөчүнүн ар бир экспедициясынан кийин улам кичирейип отурган жана али изилдене элек ички аймактарын илим үчүн биринчи болуп ачкан окумуштуунун эмгектерине салыштырмалуу тарыхый анализ жасалат.

Ачкыч сөздөр: Николай Михайлович Пржевальский, географ-изилдөөчү, Гималай тоолору, Борбордук Азия, этностук аталыштар, каада-салт, карта, өсүмдүктөрдүн түрлөрү.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ Н.М.ПРЖЕВАЛЬСКИМ

Аннотация

Имя известного русского путешественника Николая Михайловича Пржевальского (1839-1885.) навсегда вошло в историю географических исследований. Пржевальский считается первым исследователям Центральной Азии. Он совершил четыре путешествия по Центральной Азии, прошёл через горы и пустыни более чем 30 тысяч километров расстояния. Пятое путешествие было планировано по Средней Азии включая территорию Кыргызстана. Крупные географические открытия Центральной Азии принадлежат Пржевальскому, он исследовал и описал очень интересные, и характерные особенности природы.

«Белые пятна» («Неизвестные места») на карте Центральной Азии уменьшались неизвестные территории при каждой экспедиции, благодаря неутомимому исследованию путешественника. Благодаря ученому еще не исследованные внутренние территории региона были открыты. Даем сравнительный исторический анализ впервые открытым трудам путешественника.

Ключевые слова: Николай Михайлович Пржевальский, географ-исследователь, горы Гималая, Центральная Азия, этнические названия, традиция, карта, виды растения.

THE HISTORY OF THE STUDY CENTRAL ASIA BY N.M. PRZHEVALSKY

Annotation

The name of the famous Russian traveler Nikolai Mikhailovich Przhevalsky (1839-1885.) has forever entered the history of geographical research. Przhevalsky is considered the first researcher of Central Asia. He made four trips to Central Asia, passed through mountains and deserts more than 30 thousand kilometers of distance. The fifth trip was planned across Central Asia, including the territory of Kyrgyzstan. Major geographical discoveries of Central Asia belong to Przhevalsky, he researched and described very interesting and characteristic features of nature. "White spots" ("Unknown places") on the map of Central Asia, unknown territories decreased with each expedition, thanks to the tireless research of the traveler. Thanks to the scientist, the unexplored interior territories of the

region were discovered. We give a comparative historical analysis of the traveller's newly discovered works.

Keywords: Nikolai Mikhailovich Przhevalsky, geographer-researcher, Himalaya mountains, Central Asia, ethnic names, tradition, map, plant species.

1.Башаты: Өмүр жолу: Борбордук Азияны изилдөөгө кызыгуусу.

Николай Михайлович Пржевальский мурдагы Смоленск губерниясынын Кимборово кыштагында бай эмес, бирок мурдагы тектүү двоярдын үй-бүлөсүндө 1839-жылы 31-мартта (12-апрелде) туулган.

1863-жылы жазында академияны бүтүп, поручик деген чин алган. Бош убактысында аңчылык кылган же китеп окуган, зоологияны, ботаниканы үйрөнүп жана саякаттар жөнүндөгү китептерди окуган. Пржевальскийди Африка кызыктырган, бирок Африка Россиядан алыс эле. Ал жакка экспедицияны уюштуруу көп акчага турган.

1864-жылдын аягында досторунун жардамынын аркасында Пржевальскийдин тагдырында чукул бурулуш болот: ал Варшава юнкерлер окуу жайына тарых жана география сабактарынан окутуучу болуп дайындалат. Мына ушунун аркасында саякаттары жөнүндө Пржевальский кийинчерээк өз отчетторунда жазган.

1866-жылдын аягында Чыгыш Сибирде кызмат өтөөгө уруксат алган. 1867-жылдын башында, Сибирге кетээрдин алдында Николай Михайлович Петербургда саякатчысы – Орус география коомунун физикалык география бөлүмүнүн председатели П.П.Семенов (кийинки аты – Тянь-Шанский) менен жолугушкан. Семенов Пржевальскийдин Борбордук Азияга экспедицияга баруу жөнүндөгү долбоорлорун жактырган жана үйгө жакын, мисалы, Уссури крайында жүргүзүүчү изилдөөчүлүк иште көрсөтүүгө кеңеш берген [6, 10-12].

Николай Михайлович Иркутскиде География коомунун Сибирдеги бөлүмүнүн китепканасында Приморьенин, Приамурьенин жана Уссури крайынын тарыхы, географиясы жана экономикасы жөнүндөгү китепкананын бардык китептери менен кол жазмаларын окуп-үйрөнүп чыккан.

1867-жылы майда Пржевальскийдин Уссури крайына бара тургандыгы жөнүндөгү командировка күбөлүгүн даярдоо аяктаган.

2.0.САЯКАТТАРЫ: Уссири крайына саякаты (1867-1869-жж).

Пржевальский Уссири крайынан эң сонун, бай коллекция алып келген, анда өсүмдүктөрдүн 300гө жакын түрү (бардыгы 2000 нуска), катырылган 310 канаттуунун кеби, сүт эмүүчүлөрдүн 10 териси, канаттуулардын 42 түрүнүн 560 жумурткасы жана ар түрдүү өсүмдүктөрдүн 83 түрүнүн уруктары болгон. Ал илим үчүн Уссури крайында жашаган кара коёнду жана курма түрүндөгү өсүмдүк – диморфантты ачкан.

Пржевальский Уссири крайынын жергиликтүү калкы – жакырчылык, укуксуздук, карангылыкта болушкан, гольддор менен орочтордун чарбачылыгы, коомдук жана үй бүлөлүк турмушу, турмуш-тиричилигин эсте каларлык сүрөттөгөн. Гольддордун жайындагы, жазындагы жана күзүндөгү башкы кесиби – балыкчылык, кышында – булгунга аңчылык кылуу болгон.

Орочтор же болбосо таздар (орочтор удегейликтерге жакын эл, өздөрүн нани деп аташат) жөнүндө Пржевальский, алар Япон деңизине куйган суулардын жана Уссиринин ири куймаларынын жээктеринде жашашат деп жазат. Аларды “селсаяктар”, б.а. көчмөндөргө жана отуруктууларга бөлөт. “Селсаяктар” өмүр бою өзүнүн үй бүлөсүн бир жерден экинчи жерге көчүрүп жүрүшөт. Алар жыгачтын кабыгынан жасалган алачыктарда жашашат. “Адатта бүт үй бүлө алачыктын орто ченинде отту тегеректеп жарым жартылай жылаңач отурушат, алачыктагы түтүндөн көзүңдү ача албайсың” – деп жазат Пржевальский. Бул саякатынын натыйжаларын Пржевальский “Уссири крайына 1867-1869-жж. жасалган саякат деген” китебинде жарыялаган [4].

Борбордук Азияга саякаттары. Монголияга жана тангуттар өлкөсүнө саякат (1870-1873-жж)

Үч жылга болжолдонгон маршрут Монголия менен чектелип турган орус шаары Кяхтадан башталган. Кяхтага 1870-жылы ноябрдын башында келген. Экпедицияда төрт эле киши: Н.М.Пржевальский, М.А.Пыльцов менен дагы эки казак-орус болгон. Жүк сегиз төөгө жүртөлдү. Төөлөрдөн башка мине турган эки ат менен Фауст деген ит болгон.

Алашань чөлүнүн жылаңач кумдары ондогон жана жүздөгөн киломтрге созулуп жатат. Кум массивдеринин өтө чоңдору монголдордо “тэнгри” (кудай) б.а. асман деген өзчөчө атка ээ болгон. Алашань чөлүнүн бир кыйла кызыктуу өсүмдүктөрүнүн катарына сөксөөлдү кошууга болот, монголчо зак деп аталат. Бул жапыз дарак. Сөксөөлдүн жыгачы өтө морт, буюм жасаганга жараксыз, бирок абдан жакшы күйөт. Анын бутактарындагы жалбырак ордуна сөңгөккө жабышкан кабыкча эле бүдүр өскөн, узун кылдуу щетканыкындай сапсайган, ширелүү шиңгилдерин төөлөр өтө жакшы жешет. Сөксөөлдүн баалуулугунун дагы бир жагы, анын тамыр тармагы кумдарды жакшы бекитип, алардын сапырылышына тоскоол болот.

Тангуттар – элдердин тибет бирма тобуна кирет. Михайловичтин баяндамалары боюнча алардын бою орто же ортодон жогору, дене түзүлүшү бакжагай болгон. Бет түзүлүштөрү боюнча бир нече кылым коңшу жашаган монголдорду да, кытайларды да элестетпейт. Пржевальский аларды көбүнчө цыгандарга окшош деп эсептейт.

Тангуттардын кийими – ноотудан же койдун терисинен тигилген жайкыга чепкен, ал эми кышкыга ичик; “бул жергиликтүү климат менен, өзгөчө нымдуу жайы жана суук кышы менен шартталган” – деп белгилейт Пржевальский. Чепкен, ал түгүл ичик да, жылаңач денеге кийилет. Аялдар да эркектердикиндей кийим кийишет.

Көчмөн тангуттарга топоздун жүнүнөн одуракай токулган чатырлар турак үй катары кызмат кылган. Токойлуу аймактарда гана дыйканчылык менен кесиптенген айрым тангуттарда чатырдын ордун тегизделбеген жыгачтардан эпсиз салынган морсуз үйлөр алмаштырган. Тангуттардын негизги кесиби-мал чарбасы: топоз менен кой, кээде жылкылар менен уйларды багуу.

Ал кездеги монголдордун кийими халат сыяктуу чепкенди, көк дабадан (матанын түрү) тигилген, өтүктөн жана жээги өйдө кайрылган калпактан турган.

Ошол убакта монголдордо (көчмөндөрдө) көйнөк, ич кийимдер болгон эмес. Кышкысын жылуу шым, тон жана жылуу тумак кийишкен. Аялдардын халаты эркектердикинен бир аз айырмаланып, куру жок болгон. Үстүнөн жеңи жок шырымал күрмөгө окшош нерсе кийишкен.

Пржевальскийдин Монголия жана тангуттардын өлкөсү боюнча үч жылдык саякатынын жыйынтыгы өтө маанилүү. Саякатчы Борбордук Азия боюнча 11100 чакырым (11842 км) жол жүргөн. Анын ичинен 5300 чакырымын (5654 км) б.а. бүткүл бара жаткан жолун, көз болжоо менен картага түшүргөн. Ал 18 пункттун кеңдигин жана 146 пункттун бийиктигин аныктаган, мунун баары Борбордук Азиянын рельефи жөнүндөгү окумуштуулардын билгендерин алда канча кеңейтти.

Зоологиялык коллекциясы жаныбарлардын 42 түрүнө таандык болгон сүт эмүүчүлөрдүн 130 тери жана теричелерин сойлоочулардын 10чакты түрүн (70 даанача), балыктардын 11 түрүн жана курт-кумурскалардын, чымын-чиркейлердин 3000ден ашык даанасын камтыйт. Ботаникалык коллекция болсо 500дөн ашык түрдөн турат (4000ден ашык даана өсүмдүктор). Николай Михайлович, ага чейин эч бир изилдөөчү батынбаган Гобинин туурасы боюнча миң чакырым басып өтүү, Гобинин ортоңку бөлүгүнүн жаратылышынын мүнөздөмөсүн берген. Өтө баалуу жалпы физика-географиялык изилдөөлөрдү да жүргүзгөн жана монголдор, тангуттар, дунгандар жана далдар жөнүндө кызыктуу этнографиялык маалыматтарды чогулткан. Пржевальскийдин түндүктө Далайнор көлүнөн, түштүктө Янцзынын баш жагына чейинки Борбордук Азиянын кеңдик боюнча зор аймагын камтыган Борбордук Азияга жасаган биринчи саякатын, анын замандаштары чыныгы илимин эрдик деп аташкан. Жыйынтыгында, "Н.М.Пржевальский. Монголия и страна тангутов. Трехлетнее путешествие в восточной нагорной Азии. Т. 1-2., - СПб, 1875-1876" [3]– деген эмгегин жарыялаган.

Табышмактуу Лобнорго саякат (1876-1877-жж).

Пржевальскийдин Борбордук Азияга экинчи саякаты 1876-1877-жылдары ишке ашкан. 1876-жылдын 12-августунда экспедиция Кулжадан чыгат. Бул сапар анын экспедициясы жетишердик дурус жабдылган. Анын карамагында ар түрдүү буюмдар жүктөлгөн 24 төөдөн жана 4 аттан түзүлгөн кербен болгон. Алдыдагы экспедицияда өзүлөрүнүн эң жакшы жактарын көрсөткөн Панфил Чебаев менен Дондок Иринчиновду кошкондо 10 адам катталган [1, 54].

Тарим-Такла-Макан чөлүнүн эң чоң дарыясын Пржевальскийдин экспедициясы кечип өткөн. Тарим Лобнорго эмес Карабуран көлүнө куярын Пржевальский аныктаган.

Лобнордогу келгиндерге андан кийин чыгыш Түркстандын бардык булуң-бурчтарынан сүрүлгөндөр жана качкындар келе баштаган. Ар түрдүү элдердин күчөтүлгөн аралашуусунан таримдиктер п.б.

Ар түрдүү элдердин интенсивдүү аралашуусу таримдиктердин сырткы кейпинин жалпы мүнөзүн шарттаган, - деп эсептейт Пржевальский. Ал "таримдиктер, күмөнсүз, арий тукумуна тиешелүү болушун (б.а. элдердин индо-иран тобуна) өзүлөрүнүн бет түзүлүштөрүнүн өтө ар турдүүлүгү менен

айырмаланышат" деген. Бул жерден сарттардын (отурукташкан өзбектердин-Б.Ю [6, 51-53].), кыргыздардын, тангуттардын, монголдордун жана ал эмес европалыктардын типтерин кезиктирүүгө болот.

Таримдин калкынын көпчүлүгү кубарган жүзү, кабырылган көөдөнү жана күчсүз дене түзүлүшү менен айырмаланышат. Эркектери орто жана көбү узун бойлуу болушуп, аялдарынын бою бир кыйла кыска болот. Бул элдин тили өзбек тилине жакын. Дини мусулман, кудайга сыйынган айрым салттардын кошулмасы бар. Таримдиктерде динге өтө берилүү жок. Тиричиликте, үй турмушунда таримдиктердин аялдары – үйдүн ээси, бирок күйөөсүнүн күңү.

Таримдиктердин кийими чепкен менен шымдан турат. Чепкендин ичинен узун көйнөк жана кышкысын кой терисинен жасалган тон кийишет. Байыраак адамдарыныкы тонунан башка чапаны, чалмасы, өтүгү болот. Кембагалдары суук мезгилде өтүктүн ордуна кийиз байпактын сыртынан өзүлөрү ултарган чарыктарды кийип жүрүшөт. Кышында башына жээктери кайрылган тери тумак, жайында – кийиз калпак кийишет. Аялдары кацавейканы элестеткен (орустардын сырт кийими) чапан, чапандын ичинен – көйнөк жана багалеги өтүккө салынуучу дамбал кийишет.

Ал эми Лобнордун (Каракурчиндин) башка элдери өздөрүнүн мурдагы тиричилигин жана жашоо мүнөзүн өзгөртө баштаган: кой жана аз аздан башка мал багып, буудай эгишкен. Бул өзгөөрүүлөрдүн баардыгы Чарклыкта отурукташкан башка жерден ооп келгендердин таасири астында жүргөн. Ушул кыштактын айлана-тегерегинде лобнордуктар (каракурчиндиктер), Лобнордун өзүндө жарактуу жерлер жок болгондуктан, жер иштетүү менен алек болушат.

Лобнор менен Таримдин элинин түпкү теги бир деп эсептеген Пржевальский. Алар терисинин түсү менен гана айырмаланат – лобнордуктардыкы караторураак келет. Алардын тилдери бирдей – монгол сөздөрү аралашкан түрк тили. Дини дагы бир – мусулман.

Аял үйдүн ээси болгону менен таптакыр укуксуз – оор жумуштун бардыгы анын мойнунда. Кыздар турмушка 14-15 жашынан чыгат. Эркектер дагы ошол эле куракта, же бир аз кечигирээк үйлөнүшөт. Колуктуга төлөнгөн калың: 10 боо кендир, кургатылган балыктан 10 байлам жана бир-эки жүз өрдөк.

Лобнордуктардын өзүлөрүнүн темир устасы да болбойт. Балта, бычак, устараларды алар Чарклыктан алышат. Бул куралдар ушунчалык жөнөкөй болгондуктан, алар темир доорундагы куралдардын үлгүсү катары көрүнүшү мүмкүн.

Борбордук Азияга жасаган экспедициясынын планынын экинчи бөлүгү Пржевальский тарабынан аткарылбай калган. Ал Тибет тайпак тоосуна бара алган жок. Буга бир катар себептер тоскоолдук кылды. Так ушул учурда дунгандардын Кытайдагы Цин династиясына жана феодалдык эзүүгө каршы көтөрүлүшүнүн борбору Синьцзян провинциясында болуп, экспедицияга таасирин тийгизген [5, 62]. Ушул эле учурда орус-түрк согушу башталган. Акырында, экспедициянын тагдырындагы бурулушка Николай Михайловичтин энесинин оорусу, андан соң анын өлүмү таасир кылды, андан соң өзүнүн оорусу да кошулду.

Ошентсе да, изилдөөлөрдүн планы толук аткарылбагандыгына карабастан, Борбордук Азияга жасалган экинчи экспедициясынын натыйжалары ушунчалык маанилүү болгон. Лобнор менен Алтынтагдын ачылышы Россияда да, чет өлкөлөрдө да эн улуу географиялык ачылыштар катары бааланган.

Пржевальский тарабынан 1300 чакырым аралыкта аткарылган жер бетин маршрут боюнча картага түшүрүү, метеорологиялык байкоолор, өзгөчө Такла-Макан чөлүнүн ичкерисинде жасалгандары, саякатчы топтогон эӊ сонун ботаникалык жана зоологиялык коллекциялар зор байлык эле.

Тарим менен Лобнордун калкы жөнүндө Пржевальскийдин этнографиялык маалыматтары менен баяндамалары илимий коомчулукка өтө зор таасир тийгизди. Бул жазылгандары саякатчынын замандаштары негиздүү түрдө соӊку жаӊы саякатчылар тарабынан тартылган кызыктуу этнографиялык сүрөттөөлөр деп баалашкан.

Экспедициянын жыйынтыгы: Н.М.Пржевальский. От Кульджа за Тянь-Шань и на Лобнор. – Москва, 1878 [2]. – деген жыйнак чыккан.

Николай Михайлович Пржевальскийдин Борбордук Азиянын география жана тарыхый-этнографиясын изилөөгө кошкон салымы зор. Бул макалабызда саякатчынын эки гана: Уссири крайына (1867-1869-жж) жана Борбордук Азияга саякаттары тагыраак айтканда Монголияга жана тангуттар өлкөсүнө саякаты (1870-1873-жж) о.э. Табышмактуу Лобнордогу саякатына (1876-1878-жж) токтолдук. Ал эми калган изилдөөлөрү кийинки макалаларыбызда баяндалат.

Адабияттар:

1.Известия Киргизского географического общества. Умурзаков С.У. Выпуск 12. – Фрунзе: Илим, 1975.

2.Пржевальский Н.М. От Кульджа за Тянь-Шань и на Лобнор. – Москва, 1878.

3.Пржевальский Н.М. Монголия и страна тангутов. Трехлетнее путешествие в восточной нагорной Азии. Т. 1-2., - СПб, 1875-1876.

4.Пржевальский Н.М. Путешествие в Уссирийском крае 1867-1869 гг. СПб., 1870.

5.Русские петешественники и исследователи о киргизах. – Фрунзе, 1973.

6.Юсов Б.В. Н.М.Пржевальский. Окутуучулар үчүн. – Фрунзе:Мектеп, 1987. 51-53

Аттокурова М.У., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Юлдашов К., *ю.и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ: ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮГӨ ТААСИР ЭТҮҮЧҮФАКТОРЛОР

Аннотация

Бул илимий макалада Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын өнүгүүсүнүн баскычтары, өнүгүүсүнүн негиздери жана шарттары, айрымачылыктары жана өзгөчөлүктөрү, өнүгүүгө таасир этүүчү жагдайлар, факторлор, тышкы саясатынын эгемендүүлүк мезгилинен баштап өнүгүү этаптары каралган.

Ачкыч сөздөр: саясат, тышкы саясат, концепция, эл аралык кызматташтык, туруктуу өнүгүү, укуктук база, эл аралык коомчулук, соода-экономикалык мамилелер, улуттук кызыкчылыктар.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ОСОБЕННОСТИ И ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ЕЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются этапы развития внешней политики Кыргызской Республики, основы и условия ее развития, отличия и особенности, обстоятельства и факторы, повлиявшие на развитие, этапы развития внешней политики с периода независимости Кыргызстана.

Ключевые слова: политика, внешняя политика, концепция, Международное сотрудничество, устойчивое развитие, правовая основа, международным сообщество, торгово-экономические отношения, национальные интересы.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE FOREIGN POLICY OF THE KYRGYZ REPUBLIC: FEATURES AND FACTORS INFLUENCING ITS DEVELOPMENT

Annotation

This scientific article discusses the stages of development of the foreign policy of the Kyrgyz Republic, the foundations and conditions for its development, differences and features, circumstances and factors that influenced the stages of development of foreign policy since the independence of Kyrgyzstan.

Key words: politics, foreign policy, concept, international cooperation, sustainable development, legal framework, international community, trade and economic relations, national interests.

1980-жылдардын аягында дүйнөлүк аренада болуп өткөн жана социалисттик системанын кыйрашы менен байланышкан өзгөрүүлөр мамлекеттердин андан ары өз алдынча түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө түрткү берди. Чыгыш жана Борбордук Европанын бардык мамлекеттерин президенттер башкарган, анткени социалдык-экономикалык системанын өзгөрүшү объективдүү түрдө батыш өлкөлөрүнүн мамлекеттик-саясий институттарын кабыл алууга алып келген. Биз Кыргыз Республикасынын тышкы саясат

институтун түзүү жана калыптануу процесси менен эл аралык коомчулуктун көңүл буруусуна жана мамилелерине абдан кызыкдарбыз.

Мамлекеттин тышкы саясий ишмердигинин мазмунуна, принциптерине жана негизги багыттарына көз караштардын тутумун камтыган, анын негизги артыкчылыктарын аныктаган Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын концепциясы болот. Бул концепция 2019-жылдын 11-мартында кабыл алынган, ал өлкөбүздүн тышкы саясатынын укуктук негизин түзөт жана тышкы саясаты чөйрөсүндөгү фундаменталдуу саясий документ болуп саналат.[1]

Мамлекетибиз эгемендүүлүктү алгандан бери эл аралык жана интеграциялык тенденциялардын динамикасын, ааламдашуу процесстерин, коопсуздук кырдаалынын өзгөрүшүн жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн, ошондой эле заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга натыйжалуу каршы туруу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү издөөнү башынан өткөрдү.

Биздин мамлекет туруктуу өнүгүүгө жана социалдык багыттагы рыноктук экономикага жана парламенттик демократияга, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптерин жана нормаларын урматтоого жана тең укуктуу кызматташтыкка негизделген укуктук мамлекетти курууга умтулат.

Европа менен Азияны бириктирүүчү көпүрө болгон жана тарыхый Улуу Жибек Жолунун каттамдары өткөн Борбордук Азияда Кыргызстанды жайгашканы транспорттук-маалыматтык коммуникацияларды, логистиканы, сооданы, инвестициялык потенциалды, туризмди, маданий ар түрдүүлүктү, билим берүү, илимий прогресс жана башка багыттарды өнүктүрүүгө жагымдуу шарттарды түзөт.

Ошол эле учурда Кыргызстандын тоолуу рельефинин татаалдыгы жана деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу эл аралык коомчулук менен кызматташуунун бардык спектрин кеңейтүүнү, анын ичинде соода-экономикалык мамилелерди, эл аралык транспорттук байланыштарды жана санариптик экономиканы өнүктүрүү болуп келет.

Дүйнөдөгү чыңалуунун күчөшү, эл аралык терроризмдин жана экстремизмдин масштабынын кеңейиши, алардын ар кандай көрүнүштөрүндө, чек арадагы кылмыштуулуктун, мыйзамсыз баңги затын жана курал-жарактын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнүн, адам аткезчилигинин, өлкөнүн чек араларына жакын жерде чыр-чатактын чыгышынын жана күчөшүнүн коркунучу бар болгондуктан өлкөбүздүн жана Борбордук Азия мамлекеттеринин тышкы чек аралары активдүү тышкы саясатты жана алдын алуу чараларын көрүүнү талап кылат.

Дүйнөдө болуп жаткан окуяларга, бүгүнкү күндөгү чакырыктарга жана коркунучтарга бир дагы мамлекет өз күчү менен гана натыйжалуу каршы тура албастыгын күбөлөндүрөт. Өлкөдө жана региондо коопсуздукту камсыз кылуу бардык кызыкдар мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен тыгыз координациялоонун, кызматташуунун жана маалымат алмашуунун зарылдыгын аныктайт.

Коопсуздук чөйрөсүндөгү көйгөйлөр, анын ичинде финансылык-экономикалык, азык-түлүк, суу-энергетикалык, маалыматтык, экологиялык, ошондой эле миграциялык көйгөйлөр Кыргызстанда улуттук деңгээлде да, эл аралык өнөктөштөр менен жигердүү кызматташууга көмөктөшүү аркылуу да тиешелүү натыйжалуу чараларды көрүүнү талап кылат.

Биз тышкы саясий багытыбызды өлкөнү өнүктүрүүнүн стратегиялык максаттарын жетекчиликке алып, эл аралык кырдаалды, дүйнөдөгү өзгөрүүлөрдү жана тенденцияларды талдоо жана болжолдоонун негизинде, тышкы саясаттын принциптерин аныктаган улуттук кызыкчылыктарыбызды камсыз кылуу жана коргоо үчүн курабыз, анткени тышкы саясий ишмердиктин артыкчылыктарынын негизи болуп саналган мамлекетибиздин улуттук кызыкчылыктарын, ошондой эле өлкөнүн тышкы саясатын түзүү жана ишке ашыруу маселелерин камтыйт.

Мамлекеттин тышкы саясаты чет өлкөлөрдө, эл аралык коомчулукта өлкөнүн оң имиджин жайылтуу максатында мамлекеттин туруктуу өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө жана колдоого, элдин жыргалчылыгын мындан ары жогорулатууга, улуттук жана аймактык коопсуздукту чыңдоого, жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган.

Бүгүнкү күндө мамлекет прагматикалык, тең салмактуу, ачык, көп векторлуу жана ырааттуу тышкы саясатты жүргүзүүдө. Прагматикалык тышкы саясат мамлекеттин өнүгүүсүнүн стратегиялык максаттарына жетүү үчүн жагымдуу тышкы шарттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө багытталган.

Кыргызстан улуттук кызыкчылыктарды эске алуу менен тышкы өнөктөштөр менен өз ара аракеттенүүдө акылга сыярлык тең салмактуулукту сактап, өнүгүүгө ажырагыс укугун ырааттуу түрдө ишке ашырууда.

Ачык көп векторлуу тышкы саясатты куруу менен Кыргыз Республикасы Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө бардык мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен жакшы ниеттин, өз ара түшүнүшүүнүн жана кызыкчылыктарды өз ара урматтоонун негизинде кызматташтыкты өнүктүрөт. Тышкы саясатты ырааттуу жүргүзүү менен Кыргызстан эл аралык укуктун бардык субъекттери өзүнө алган милдеттенмелерин абийирдүү аткарууну жактайт.

Эл аралык кызматташтык Бириккен Улуттар Уюмунун Уставында жана Кыргызстан катышуучу болуп саналган башка эл аралык документтерде бекитилген эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптеринин жана ченемдеринин негизинде ишке ашырылат, анын ичинде мамлекеттердин эгемендүү тең укуктуулугу, күч жана күч менен коркутуу, ички иштерге кийлигишпөө, аймактык бүтүндүктү жана эл аралык талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен урматтоо болуп саналат.

Эл аралык саясат, коопсуздук, экономика, соода жана башка чөйрөлөрдө Бириккен Улуттар Уюмуна мамлекетибиз мүчө катары, бардык мамлекеттер үчүн бирдей укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу, көп полярдуулук принциптерине негизделген эл аралык кызматташтыкты бекемдөөнү жактайт.

Тышкы саясатта улуттук коопсуздукту жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу боюнча Кыргыз Республикасынын стратегиялык документтеринде камтылган мамлекеттин ички жана тышкы керектөөлөрүнүн жыйындысы болгон өзүнүн улуттук кызыкчылыктарын жетекчиликке алат.

Өлкөнүн көз карандысыздыгын, мамлекеттик эгемендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн коргоо, тынчтыкты жана туруктуулукту сактоо, парламенттик демократиясы бар укуктук мамлекетти куруу, Кыргызстандын көп улуттуу элинин биримдигин сактоо, улуттук жана экономикалык коопсуздукту чыңдоо, финансылык-экономикалык, азык-түлүк, суу-энергетикалык, экологиялык, маалыматтык жана башка чөйрөлөрдө коопсуздукту камсыз кылуу, туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүгө жана элибиздин жыргалчылыгынын өсүшүнө көмөк көрсөтүү өлкөбүздүн тышкы саясаттагы негизги улуттук кызыкчылыктары болуп саналат.

Ошондой эле, өлкөбүздүн тышкы саясаттагы негизги улуттук кызыкчылыктары болуп, чет өлкөлөрдө биздин жарандарыбыздын жана юридикалык жактардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо, кыргыз элинин руханиятын жана маданиятын байытуу, толеранттуулукка, эркиндикти жана ачыктыкты сүйүүгө негизделген көп улуттуу Кыргызстандын элинин тарыхый, маданий баалуулуктарын жана салттарын сактоо жана өнүктүрүү да саналат.

Улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуу, алдыга жылдыруу жана коргоо максатында өлкөбүз тышкы саясаттын төмөнкү артыкчылыктарын аныктайт, тагырак айтканда эл аралык кызматташуу механизмдерин өркүндөтүү аркылуу саясий жана дипломатиялык каражаттар менен Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу эсепелет

Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын толук укуктук каттоо, коңшу мамлекеттер менен чектеш аймактарда ишеним чараларын түзүү жана бекемдөө, ошондой эле эгемендүүлүктү, аймактык бүтүндүктү, чек аралардын кол тийбестигин, теңчиликти жана жалпы коопсуздукту өз ара урматтоо принциптеринде Борбордук Азия регионунун мамлекеттери менен достук чөйрөнү калыптандыруу жана жакшы коңшулаштыкты чыңдоо, союздаштар жана стратегиялык өнөктөштөр менен мамилелерди чыңдоо жана тереңдетүү, ошондой эле глобалдык, аймактык уюмдардын жана интеграциялык бирикмелердин алкагында тыгыз өз ара аракеттенүү, жакынкы жана алыскы чет мамлекеттер менен эки тараптуу жана көп тараптуу форматта ар тараптуу өз ара пайдалуу кызматташтыкты өнүктүрүү болуп саналат.

Улуттук жана аймактык коопсуздукту камсыз кылуу, ошондой эле заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга өз убагында жооп кайтаруу Кыргыз Республикасынан жигердүү тышкы саясат жүргүзүүнү жана дүйнөлүк жана аймактык деңгээлдеги, анын ичинде жамааттык коопсуздуктун алкагында эл аралык өнөктөштөр менен күч-аракеттерди бириктирүүнү талап кылат.

Заманбап дүйнөдө, ааламдашуу шартында Кыргызстандын дүйнөлүк жана аймактык державалар, ассоциациялар жана эл аралык аренадагы активдүү

оюнчулар менен тыгыз кызматташтыгынын мааниси өсүүдө. мамлекеттин тышкы саясаты өз ара түшүнүшүү жана кызыкчылыктарды урматтоо жана дүйнөлүк экономиканын жетишкендиктерин жана ресурстарын максималдуу пайдалануу принциптеринде эл аралык саясаттын негизги борборлору менен кеңири, көп кырдуу жана өз ара пайдалуу кызматташууга багытталган.

Кыргызстан адам укуктарын жана эркиндиктерин урматтоого, демократиялык коомду курууга жана парламентаризмди өнүктүрүүгө өзүнүн умтулуусун ырастап, жалпы демократиялык баалуулуктарга ээ болгон мамлекеттер менен эл аралык кызматташтыкты жана тажрыйба алмашууну өнүктүрүүдө.

Бириккен Улуттардын Уюму дуйнөлүк бирден-бир универсалдуу уюм катары тынчтыкты жана эл аралык коопсуздукту камсыз кылууда чечүүчү ролун ойнойт. Бириккен Улуттар Уюмунун консолидациялоочу ролун күчөтүү жана анын ишмердүүлүгүн заманбап реалдуулукка ылайыкташтыруу максатында Кыргыз Республикасы Бириккен Улуттар Уюмунун Коопсуздук Кеңешин өркүндөтүү боюнча зарыл чараларды көрүүнү жактайт, ал дүйнө жүзүндөгү мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгүнүн кызыкчылыктарын эске алат.[2]

Улуттук кызыкчылыктарды алдыга жылдыруу, улуттук жана аймактык коопсуздукту камсыз кылууга жана социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүүгө көмөк көрсөтүү максатында мамлекетибиз Бириккен Улуттар уюмунун, Евразия экономикалык биримдигинин, Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун, Шанхай кызматташтык уюмунун, Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин, Европадагы Коопсуздук жана кызматташтык уюмунун, Ислам Кызматташтык уюмунун, Түрк тилдүү Мамлекеттердин Кызматташтык Кеңешинин, Экономикалык Кызматташтык уюмунун жана башка эл аралык уюмдардын мүчөсү болуп келет.

Мамлекетибиз тынчтык, коопсуздук, гуманитардык диалог жана эл аралык турмуштун башка актуалдуу маселелери боюнча демилгелерди жигердүү илгерилетүүдө, ошондой эле тынчтыкты сактоо платформаларын сунуштап келет.

Тышкы саясаттын эң маанилүү багыты болуп чет өлкөлөрдө Кыргызстандын жарандарынын жана юридикалык жактарынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо жана өлкөбүздүн улуттук коопсуздугун эске алуу менен натыйжалуу миграциялык саясатты жүргүзүү саналат. Улуттук кызыкчылыктарды эске алуу менен Кыргыз Республикасы өлкөнү туруктуу өнүктүрүү жана калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу үчүн аймактык жана эл аралык экономикалык интеграциянын стратегиялык курсун кармап келет.

Макаланын соңуда айтып кетүүчү нерсе, дүйнөлүк экономиканын учурдагы тенденцияларын эске алуу менен инвестициялык жана индустриалдык-инновациялык өнүктүрүү аркылуу улуттук экономиканы модернизациялоо, ошондой эле өлкөнүн өнөр жайын, айыл чарбасын, сооданы жана логистиканы өнүктүрүү потенциалын ишке ашыруу Кыргызстандын эң негизги максаты болуп келет.

Кыргыз Республикасы маданий, билим берүү, илимий жана адамдык потенциалды, саламаттыкты сактоо системасын чыңдоо, медициналык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жогорулатуу, ошондой эле жогорку технологияларды жана инновацияларды өнүктүрүү үчүн эл аралык кызматташтыкты толук пайдаланууга умтулат.

Маданияттар аралык, этностор аралык жана конфессиялар аралык диалогду өнүктүрүү максатында Кыргыз Республикасы эл аралык аренада демилгелерди илгерилетүү, конференцияларды жана форумдарды өткөрүү аркылуу тынчтыкты жана прогрессти бекемдөөгө салым кошууда.

АДАБИЯТТАР ЖАНА ЧЕНЕМДИК УКУТУК АКТЫЛАР:

1.Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2010 г., Б., 2010.

2.Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 г., Б, 2021.

3.Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 11 марта 2019 года УП № 37., Б., 2019.

4.Закон Кыргызской Республики О взаимодействии государственных органов в сфере внешней политики Кыргызской Республики от от 4 июля 2012 года № 96, Б., 2012.

5.Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы от от 31 октября 2018 года УП № 221, Б., 2018.

6.Устав Организации объединенных наций (полный текст).

***Токтогулова Г.Т.,** филос.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
***Сулайманов Э.Ж.,** тарых и.к., профессор*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
***Усенов А.А.,** окутуучу*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНЫН ОРДУ

Аннотация

Коомчулукка сунушталып жаткан ушул макалада Жалал-Абаддын бир учурда борбор калаага айлануусу тууралуу сөз болот. Деги эле Жалал-Абад шаарынын тарыхы ушул убакытка чейин толук кандуу жазылбай келет. Ошондуктан илимий макала жазуудагы негизги максат шаарыбызды борбор калаага айландыруу токтомунун кабыл алынуусу жана анын аткарылбай калуусунун айрым себептерине токтоло кетүү эсептелет. Тарыхый фактылар катары чет өлкөлөрдөгү, борбор калаадагы мамлекеттик архивдик маалыматтар, Жалал-Абад областындагы архифдик маалыматтар, В.Ф. Труновдун 1887-1997-жылдар боюнча берген маалыматтары жана башка тарыхнаамалык жана булакнаамалык материалдар колдонулду. Архивдик изилдөөлөрдүн натыйжасында Жалал-Абад чын эле бир учурда борбор калаа катары токтомдоштурулгандыгы, борбор калаа болууга болгон негиздемелер, ошол эле мезгилде бир катар тоскоолдуктар, кемчилдиктер жана өнүгүү өбөлгөлөрү тууралуу пикирлер сунушталат. Бул шаардын тарыхын тыкыр изилдөө зарылдыгы келечектин милдети экендиги макаланын жыйынтыгы катары баса белгиленди.

Түйүндүү түшүнүктөр: борбор, шаар, токтом, калаа, админстрация, интеллигенция, мамлекеттик ишмерлер, саясат.

МЕСТО ГОРОДА ДЖАЛАЛ-АБАД В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аннотация

В этой статье, представленной общественности, рассказывается о становлении Джалал-Абада столицей в какой-то момент. История города Джалал-Абад до сих пор полностью не написана. Поэтому основной целью написания научной статьи является принятие решения о превращении нашего города в столицу и рассмотрение некоторых причин его не осуществления. В качестве исторических фактов использованы данные Государственного архива за рубежом и в столице, архивные данные в Джалал-Абадской области, данные В.Ф. Трунова за 1887-1997 годы и другие историко-источниковые материалы. В результате архивных исследований предлагаются мнения о том, действительно ли Джалал-Абад в какой-то момент перестал быть столицей, обоснования для того, чтобы стать столицей, а также ряд препятствий, недостатков и предпосылок для развития в тот же период. В заключение статьи было подчеркнуто, что необходимость тщательного изучения истории этого города является задачей будущего.

Ключевые понятия: столица, город, постановление, город, администрация, интеллигенция, государственные деятели, политика.

THE PLACE OF JALAL-ABAD IN THE FORMATION OF KYRGYZ STATEHOOD

Abstract

This article, presented to the public, tells the story of Jalalabad becoming the capital at some point. The history of the city of Jalal-Abad has not yet been fully written. Therefore, the main purpose

of writing a research article is to take the decision to make our city the capital and to consider some of the reasons for its failure. As the historical facts we used the data from the State Archive abroad and in the capital, the archival data in Jalal-Abad region, the data of V. F. Trunov for the years 1887-1997 and other historical and source materials. As a result of archival research we offer opinions on whether Dzhalal-Abad really ceased to be the capital at some point, the rationale for becoming the capital, as well as a number of obstacles, shortcomings and prerequisites for development in the same period. The article concluded by stressing that the need for a thorough study of the history of this city is a task for the future.

Key concepts: capital, city, ordinance, city, administration, intellectuals, statesmen, politics.

Киришүү Тарых беттериндеги жана жергиликтүү жашоочулардын маалыматтарына ылайык, Жалал-Абад дарылык касети бар булактарга бай, жаратылышынын кооздугу менен суктандырган уникалдуу область. Расмий маалыматтарда XIX кылымдын башында Кокон хандыгынын чептери орнотулгандыгы айтылып келет [1]. Башка бир булактардан маалым болгондой түпкүлүктүү эл мал чарбачылык, дыйканчлык, багбанчылык жана кол өнөрчүлүк менен алектенишип, мезгилдин алга жылышы менен калктын саны жогорулап, Фергана облусунун экономикасына жана социалдык-маданий жашоосуна таасир этүүчү ири кыштак катары XIX кылымдан белгилүү боло баштаган[2].

Материалдар жана изилдөө методдору. Бул макаланы илимий чөйрөгө сунуштоодогу негизги максатыбыз кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү Жалал-Абад шаарынын ордун анализдөө. Бул изилдөөнүн негизги материалдары болуп, Жалал-Абад тарыхын камтыган эмгектерди, архивдик маалыматтар, ошол мезгилди изилдөөгө алган авторлордун эмгектери, илимий тарыхый адабияттар, интернет сайттарынан алынган маалыматтар колдонулду. Тарых багытындагы илимий изилдөө тарыхый объективдүүлүк принцибине негизденет, анткени, чыныгы илимий методологиянын объективдүү принциптерге таянган учурда гана тарыхый жараян туура изилдененээри белгилүү. Изилдөөдө тарыхнаамалык, булакнаамалык, архивдик материалдарды конкреттештирүү, анализдөө, сынчыл ой-жүгүртүү, тарыхыйлуулук, туура талдоо, рационализм, герменевтика, диалектика усулдары пайдаланылды.

Тыянактар жана талкуулар. Жалал-Абад шаарынын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү орду тууралуу тарыхый талдоолорду анализдесек, бүгүнкү күнгө чейин тыянактуу илимий пикирлер сейрек кездешкени менен Кыргызстандын тарыхында жалпы маалыматтар көп эле кездешет. Айрыкча, Орусиянын Түркстан крайын анын ичинде Кыргызстанды каратып алуусу, ошол мезгил аралыгында Жалал-Абаддын шаар статусун алуусу, шаардын өнүгүүсү, өзгөчөлүктөрү тууралуу маалыматтарды бир катар тарыхый-архивдик маалыматтардан кездештиребиз. Жалал-Абад 1877-жылдан тарта шаар статусун алган. Жайгашуу аймагы Көгарт өрөөнүнүн, байыркы Улуу Жибек жолунун боюнда экендиги бир катар тарыхый фактыларда көрсөтүлөт. Орусиянын ФГУ РГИАнин директору А.Р.Соколов тарабынан тастыкталган архивдик фактыларда Жалал-Абаддын негизделүү датасы тууралуу маалыматты: “В Российском международном архиве в фонде Горного Департамента Министерство торговли и промышленности (ф.37) хранится дело “Выписка из

журнала Совета Туркестанского губернатора о мерах для устройства Хазрет-Аюбах минеральных источников Ферганской области” за 1914-1915гг. В дело имеется Журнал Туркестанского генерал-губернатора от 6 февраля 1914 г за №2 и котром говорится: “Означенные источники известны местному назначению с незапамятных времен, русские же узнали о них в 1877г. когда Андижанский уездный врач Мездриков составил первое описание их”. В фонде Управления данного (?) врачебного инспектора Министерство внутренних дел за 1916 г. по справке предоставленной и управление главного врачебного инспектора говорится, что Хазрет-Аюбские (Джалел-Абадские) источники находится в Туркестанском ерае к Ферганской области и Андижанском уезде, в Ханабадской волости в селениях Джелал-Абад и Аюб, на западном склон Кугартских (Кугарийских) гор, обрашенном в долину речки Кугарт-Сая и настоящем название Аюб-Тау” деп берет[3]. Орусия архивинде сакталган бул маалымат Жалал-Абаддын шаар статусун алуусунун дагы бир кошумча далили десек болот.

Эми кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун советтик мезгилдеги этаптарына токтолсок, 1922-жылы 30-декабрда Советтердин Буткул Россиялык I съезди РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье Федерациясын бириктирип, Советтик Социалисттик Республикалар Союзун (СССР) жарыялаган. 1924-жылы 31-январда Советтердин II съезди СССРдин биринчи Конституциясын бекиткен. Федерациялык негизде бирдиктүү союздук мамлекеттин тузулушу улуттук мамлекеттик бирикмелердин пайда болушун тездеткен. Түркстан АССР Советтеринин II съездинде (1924-ж.) кыргыз делегаттары Кыргызстанды өзүнчө автономиялык бирдик катары түзүүнү суранышкан. Бирок кыргыздардын улуттук автономиясы Түркстан АССРине, Бухара жана Хорезм республикаларынын курамындагы өзбек, түркмөн, тажик элдерине автономия бергенде гана чечилмек. 1924-жылдын сентябрына карата жаны түзүлө турган мамлекеттердин калкын жана чегараларын тактоо иштери негизинен аяктаган. 860 мин адамдан турган кыргыз эли Туркстан АССРинин Жетисуу, Фергана, Сырдарыя жана Самаркан облустарында жашары аныкталган. Мындан тышкары 210 миндей кыргыз Памирде, Бухарада, Батыш Кытайда жашаган. РСФСРдин бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1924-жылы 14-октябрда Бухара, Хива Республикаларынын, Туркстан АССРнин элдеринин эркине ылайык, Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү тууралуу токтом кабыл алган. Ошентип, революцияга чейин эле бытырап бөлүнгөн кыргыз, өзбек, тажик, түркмоөн, казак жана кара калпак Жерлери кайрадан бириктрилген.

Натыйжада РСФСРдин курамында Кара Кыргыз автономиялуу облусу түзүлүп, Кара Кыргыз автономиялуу облусунун РСФСРдин курамына өтүшү тууралуу маселе зор кыйынчылык менен чечилген. Мамлекеттүүлүктөргө бөлүнүү менен Орто Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүү укугу кандайдыр бир деңгээлде чечилген. Кара Кыргыз автономиялуу облусуна мурдагы Туркстан АССРинин Жетисуу облусунун Бишкек, Нарын, Каракол уезддери дээрлик бүт бойдон, Ош уезди, Анжиян уездинин 10 болушу, Наманган уездинен дагы 10

болуштук, Фергана областынын Кокон уездинен 2 болуштук, Сыр-Дарыя областынан Олуя-Ата уездинен 14 болуштук кирген. Ошентип, кылымдар бою чачыранды болуп бөлүнүп келген кыргыз эли автономия формасында болсо да, бирдиктүү улуттук мамлекетке бириктирилген. Кара Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюштурулуп, 1924-жылы 18-октябрда РКП(б) БКнын Саясий бюросу Кара Кыргыз автономиялуу облусунун Убактылуу партиялык бюросунун ошондой эле революциялык комитетинин (ревком) курамын бекиткен. РКП(б) Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 1-катчылыгына Михаил Каменский, 2-катчысы болуп Жусуп Абдрахманов, облустун ревкомитетинин төрагалыгына Иманалы Айдарбеков дайындалган [4]. Тарыхтын мындай урунттуу учурунун Жалал-Абад шаарына тиешелүү тарабына токтоло кетсек Жалал-Абаддын бир учурда борбор калаага айлануу токтомунун чыгышы. Ушул тарыхты чагылдырган ЖАОМАдеги маалыматтарга ылайык: “пленум Жалал-Абадского кантисполкома в заседании своем от 4 ноября с.г., причем единодушие высказанных взглядов Жалал-Абада и его кантона говорит о серьезности и логичности вынесенных по этому вопросу решений, которые сводятся к указаниям что центром будущего округа должен быть Джалял-Абад” [5]деп жазылган. Демек, Жалал-Абад шаарынын калаанын байтактысына айлануусу ошол учурдагы саясий чечимдердин бири болгон, анткени Жалал-Абад шаары көп тарабынан ордо калаа болууга туура келип, кандайдыр бир деңгээлде жаңыдан түптөлгөн мамлекеттүүлуктүн бекемделишине өз салымын кошкон, ошол эле учурда чыгарылган токтомдун тез убакытта аткаруусуз калуусу да бир катар жүйөлүү себептер менен негизделип көрсөтүлгөн.

Жалал-Абад шаары 1924-26-жылдарда округдун, 1926-28-жылдарда кантондун, 1928-жылы Ош округуна бириктирилген. 1938-жылы мартта Ош округунан бөлүнүп, Жалал-Абад округу аталган. 1939-жылы 21-ноябрда өз алдынча облус болуп уюшулган. 1959-жылы 27-январда жоюлуп, Ош облусуна кошулган. 1990-жылдын 14-декабрында кайрадан облустун борбору катары белгилүү. Социалдык тармактардагы маалыматтарга ылайык: “Жалал-Абад Фергана өрөөнүнүн бир бөлүгүн түзгөн Көгарт өрөөнүнүн түзөң түштүк-чыгыш чет-жакасында, Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш тармагы болгон Айып-Тоонун этегинде, деңиз деңгээлинен 755 мден (түштүк бөлүгүндө) 800 мге чейинки (түндүк бөлүгүндө) бийиктикте жайгашкандыгы белгилүү. Жалал-Абад Октябрь революциясына чейин эле Кыргызстандагы ири шаарлардын бири болгон”[6] .

Колдонулган адабияттар:

1.Карта Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств и части Русского Туркестана.. Дата обращения: 20 октября 2018. Архивировано 6 июня 2013 года.

2.https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB-%D0%90%D0%B1%D0%B0%D0%B4.

3.РГИА ф.37, оп.77, д.954 или ф.1298, оп.1, д.2878 https://tyup.net/page/kyrgyz-mamleketinin-negizdelishi-zhana-onugushu

4.ЖАОМА ф.40, о.6, д.61, л.5 https://ky.wikipedia.org/wiki

***Турдубаева А.М.,** филол.и.к., доцент*
БАЭМУ
***Кадырова А.К.,** филол.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
***Кочорова Г.О.** филол.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН МЕДИЦИНА ТҮШҮНҮГҮНДӨ КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация

Бул эмгекте медицинага байланыштуу иликтөөгө алынган этиш сөздөр изилдөөнүн предмети болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп медицинада адамдын организминдеги өзгөрүүлөр кыймыл, абал, сезим этиштери аркылуу ишке ашары, таасирленишине лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат. Иликтөөнүн объектиси катары каралган сөздөрдү изилдөө процессинде материал топтоо, чечмелөө жана анализдөө усулдары колдонулду. Эмгекте талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды. Изилдөөдөгү материалдар жана иликтөөгө алынган сөздөргө жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоолор Морфология боюнча изилдөөлөргө жана “Кесиптик кыргыз тилин” окутууда колдонууга өбөлгө боло алат. Кыргыз тили боюнча атайын окуу китебин, окуу куралдарын, окуу-усулдук колдономолорду иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн. Медицина боюнча билим берүү тармагында ар бир кыймыл-аракет тил менен тыгыз байланышта каралат.

Өзөк сөздөр: Этиш, кыймыл-аракет, таасир, өзгөрүү, эт, колдонулат, медицина, организм, адам сөз, сөздөр, грамматикалык, маанилик, колдонулат

МЕДИЦИНСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ

Аннотация

В данной работе предметом исследования являются глаголы, исследуемые в связи с медициной. Цель исследования - провести лингвистический анализ того, как изменения в организме человека в медицине реализуются через глаголы движения, состояния и чувства. В процессе исследования слова, являющегося объектом исследования, применялись методы сбора, интерпретации и анализа материала. По анализируемым в работе словам сделан определенный уровень научно-теоретического вывода. Материалы исследования и лингвистический анализ изучаемых слов могут способствовать исследованиям по морфологии и использованию «Профессионального кыргызского языка» в обучении. Он может быть использован при разработке специального учебника по кыргызскому языку, учебных пособий, методик обучения. Любая деятельность в медицинском образовании тесно связана с языком.

Ключевые слова: глагол, действие, эффект, изменение, мясо, употребляемое, лекарство, организм, человеческое слово, слова, грамматическое, значение, употребляемое

MEDICAL USE OF VERBS

Annotation

In this work, the verbs investigated in connection with medicine are the subject of research. The purpose of the research is to conduct a linguistic analysis of how the changes in the human body in medicine are realized through the verbs of movement, state, and feeling. Methods of material collection, interpretation and analysis were used in the process of researching the words considered as the object of investigation. A certain level of scientific-theoretical conclusion was made for the words analyzed in the work. Research materials and linguistic analyzes of investigated words can contribute to research on morphology and the use of "Professional Kyrgyz language" in teaching. It can be used in the development of a special textbook on the Kyrgyz language, teaching aids, teaching methods. Every activity in medical education is closely related to language.

Keywords: verb, action, effect, change, meat, used, medicine, organism, human word, words, grammatical, meaning, use

Киришүү. Негизи эле жандуу заттардын жашоосу, анын ичинде адам баласынын жашоосу кыймыл-аракеттин негизинде иш жүзүнө ашат. Кыймылсыз жашоону элестетүү кыйын. Эч кандай сырттан сезилбеген, тынч абалда турат деген тирүү организмдин дагы көзгө байкалбаган тынымсыз кыймыл-аракетте экени, алсак ички органдардын иштөөсүн, башкарып турган мээнин иштөөсүн, нерв системаларынын реакциясын, тынч абалда отуруп ойлонуусун мисалга алсак болот.

Заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр дейбиз. Этиштер *эмне кылып жатат? эмне кылат? эмне кылды?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Этиш термини кыргыздын байыркы *эт-* деген сөзүнөн келип чыккан. Ал "иште-", "кыл-", "аткар-" деген сыяктуу маанилерди билдирет [1:138-б.]. Байыркы куралдардын аттары да чыгарган добуштарына жараша тарс этме, чып этме, шалк этме, дүрт этме – ок салып дары менен атыла турган курал [2:175-б.] болуп айтылып калган. Кыргызча-орусча сөздүктө да "***эт***" деген сөз катталып мааниси жардамчы этиш катары колдонулат: *чырм этти, кыбыр этти, шалк этип жыгылды, жылт этти, жылгадан ашты* [5:967-б.], - деген мисалдар келтирилген.

Кыргыз тилинин сөз төркүмдөрүнүн ичинде этиш сөз түркүмү өзгөчө орунда турат. Биринчиден, этиштер тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Экинчиден, этиш сөздөрдүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү өтө сейрек учурайт. Алар тилдеги туруктуу лексика-грамматикалык топту түзөт. Башка тилдерден этиш сөздөрдүн ооп келиши, башкача айтканда, кабыл алынышы да жокко эсе. Үчүнчүдөн, этиш сөздөрдүн грамматикалык түзүлүшү өтө татаал, анын грамматикалык категориялары да өздөштүрүүгө бир топ оор [1:139-б.].

Этиштер ыңгай, мамиле, жак, чак, сан категориялары боюнча өзгөрөт, оң жана терс маанилерди туюндуруп айтылыш формаларына да ээ.

Этиш сөздөр жалпысынан кыймыл-аракеттик, ал абалдык маанилерди билдирген менен айрымдарында чынында алар жалпы грамматикалык маанилик жактан бирдей боло бербейт. Айрымдары кыймыл-аракетти даана билдирип турса, айрымдарында кыймыл-аракет билине бербейт. Ошондуктан, профессор И.Абдувалиев кыргыз тилиндеги этиштерди төмөнкүдөй маанилик топторго ажыратат:

-кыймыл этиштер;

-абал этиштер;

-өзгөрүм этиштер;

-сезим этиштер [1:145-б.].

Этиш медицина тармагы менен да тыгыз байланышта. Медиктердин кыймыл-аракети гана эмес, адамдын дене түзүлүшүнүн кыймылы, ички органдарынын аткарган кызматынан баштап, акыл ойдогу аракеттерди да туюндурат.

Изилдөөнүн предмети болуп медицинага байланыштуу иликтөөгө алынган этиш сөздөр эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Изилдөөнүн максаты болуп медицинада адамдын организминдеги өзгөрүүлөр кыймыл, абал, сезим этиштери аркылуу ишке ашарына, таасирленишине лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат.

Изилдөөдө коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү **милдеттер** коюлду:

1.Субьектинин кыймылга келишин кыймыл этиштер аркылуу талдоо жүргүзүү;

2.Субьектинин бейпилдик абалын абал этиштер аркылуу анализ жасоо;

3.Ички организмдердин функциясынын сезим этиштер аркылуу кыймылга келүүсүн талдоо.

Изилдөөнүн усулдары: Иликтөөнүн объектиси катары каралган сөздөрдү изилдөө процессинде материал топтоо, чечмелөө жана анализдөө усулдары колдонулду. Эмгекте талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Медицина менен морфологиянын байланышын изилдөө. Адамдын организминин кыймыл-аракетинин мисалга алуу аркылуу лингвистикалык талдоо жургүзүү изилдөөбүздүн илимий жаңылыгы болуп эсептелет.

Илимий изилдөө: Илимий изилдөөбүздө бүгүнкү алдыбыздагы койгон максатыбызга ылайык, медицина тармагынын этиш менен байланышын иликтөөгө алабыз. Албетте, бир макала менен медицина түшүнүгүнүн этиш менен байланышын иликтеп чыгуу мүмкүн эмес. Ошондой болсо дагы, бул чакан макалабызда медицина тармагында этиштин колдонулушун азын-оолак гана сөз кылууну чечтик.

Кыймыл этиштер кыймыл-аракетти ачык билдирет. Булар кыймыл аракетти аткаруучу субъект менен кыймылга кириптер болгон объектилердин катышына карата андан ары дагы бөлүнөт:

а) Субъектинин кыймылга келишин бир нерсеге багыт алышын билдирген этиш сөздөр - **кыймыл этиштер** да медицина тармагында кеңири колдонулат: *Тез жардам оорулуунун үйүнө келди. Врач пациентке рецепт жазып берди. Мээрман айым оорулууга укол сайды. Травматолог жыгылган баланын жаратын таңды. Стоматолог баланын ооруган азуусун тазалап, мышьяк койду. Хирург бүгүн төрт жолу операция жасады. Анестезиолог наркоз берди.*

б) объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр: *Операциядан кийин мээрман айым Айжанды жетелеп бастырды. Дарыгер санитаркаларга палаталарды тазалатты. Санитаркалар палатада жаткан оорулууларга буюмдарын жыйнатты. травматолог гипсти алгандан кийин баланын колун кыймылдаттырып көрду.* Мындай этиштер сүйлөмдөгү объектини, башкача айтканда, кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтирет (1:145-б.).

Абал этиштер. Булар даана туюндурулган кыймыл-аракетти эмес, субъектинин кандайдыр бейпилдик абалын билдирет: - отур, жат-, тур-, бол- ж.б. Медицинада айрыкча анатомиядагы дене бөлүктөрүнүн, ички органдардын аткарган функцияларын мисалга алсак болот. Ички органдардын аткарып жаткан функциясы сырттан караган адамга сезилбейт. Мисалы, жүрөктүн согушу, ашказандын тамакты сиңирүүсү, боор аркылуу организмдерге сиңүүсү, баш мээнин иштөөсү, нерв системалары аркылуу кол-буттун иштеп башкарылып туруусу, өпкө аркылуу дем алуу, сүйлөгөндө сүйлөө органдарынын кыймылы аркылуу ишке ашуусу, кандын айлануусу, клеткадагы зат алмашуу, сөөктөрдүн кыймылга келүүсү, көрүү органынын иштөө функциялары кантип кыймылга келип, ишке ашып жатканы адамдын өзүнө, дээрлик, билине бербейт. *Тоодогу кан суюктугунун абалын аныктоочу татаал система кандын өтө майда кан тамыры боюнча жүрүшү – микроциркуляция жана кан картинасынын өзгөрүшү менен тыгыз байланышта* [4:334-б.]. *Тоодо адамдын өпкөсү менен* ***дем алуу*** *системасы бир кыйла өзгөрүүлөргө* ***дуушарланат*** *[4:335-б.]. Зат алмашуу орточо бийиктикте* ***азайып****, жогорку бийиктикте* ***көбөйө тургандыгы*** *байкалган [4:335-б.]. Кыргызстандын табигый шартында жашоо чөйрөнүн температурасынын суткалык, мезгилдик чоң өзгөрүшү ткань деңгээлинде жана бүтүндөй организмдин деңгээлинде энергиялык алмашуунун туруктуулугу сактала тургандыгын... [4:335-б.].* Мисалдарда көрүнүп тургандай организмдеги кыймылдар, бизге, адамдын өзүнө билинбегендиктен, бейпилдик абалын билдирип жатат.

Өзгөрүм этиштери субъектинин же объектинин сандык же сапаттык жактан кандайдыр өзгөрүүгө дуушар болгондугун билдирет. Этиш сөз заттын кыймыл-аракетин эмес, сапаттык жактан өзгөрүшүн билдирип турат. Албетте, заттагы сандык өзгөрүү да, сапаттык өзгөрүү да кыймылдын натыйжасы менен жүрөт [1:146-б.]. *Өпкөдөн кекиртек аркылуу өтүп келе жаткан абанын агымы жабык абалда турган үн жылчыкчасы аркылуу кысылып өтөт да, үн түйүндөрүн серпилтип, дирилдеген абалга келтирет. Эгерде үн угумдун жогорку чегинен ашып, катуу чыкса, анда ал ооруга чыдоонун чеги деп аталат да, кулакка күч келтирип, денсоолукка зыян алып кетиши же кулактын тарсылдагын жарып кетиши да мүмкүн. Эгер үн мындан да каттуу чыкса, анда адамдын кулагы ооруу чегине кириптер болот*. Жогоруда келтирилген мисалдарда берилген өзгөрүм этиштерге ***үн түйүндөрүнүн серпилиши, дирилдеши, кулакка күч келүүсү, тарсылдактын жарылып кетүүсү*** мисал боло алат десек, жаңылышпасак керек.

Цианокобаламин дарысынын көрсөтмө-баракчасына көз жүгүртүп көрсөк: Цианокобаламин тиамин менен чакырылган аллергиялык реакциялардын **өрчүүсүн күчөтөт**. Кыйыр таасири: **өпкөнүн шишимиги, тердөө, алсыздануу, калтыроо, анафилактикалык шок**тун пайда болушу... деген мисалдардагы этиштер- өзгөрүм этиштерге мисал боло алат десек туурадай сезилет.

Неладекс – суюк көз оору дарысынын кошмо-баракчасында берилген кыйыр таасирине көз жүгүртсөк: *каректин* ***шишүүсү****, көздүн кан басымынын* ***көтөрүлүшү****, көздүн ириңи болсо ылаңды* ***күчөтүшү*** *мүмкүн.*

Тиричиликтин материалдык негизин түзгөн, бардык тирүү организмдин составдык бөлүгү болуп эсептелген, амин кислоталарынан турган ири молекулалуу табигый орг. бирикмелери – белоктордун жетишсиздиги нерв системасынын, секреция бездеринин, боордун ***иштеши бузулат*** [3:112-б.].

Сезим этиштери субъектини же объектини кыймылга келтирбестен, акыл-ой ишмердигиндеги кыймыл-аракет маанилерин гана туюндурат. Мындай этиштерде аткарылган же аткарыла турган кыймыл-аракет боло бербейт, бирок бул сөздөрдүн лексикалык маанисинде биз баамдагыдай даана-кыймыл аракет болбогону менен кандайдыр натыйжалуу аракет, акыл-эс аракети жатат [1:146-б.]. Медицина тармагында иштеген дарыгерлер, мээрман айымдар да сезим этиштерин башкача айтканда күлүү, жылмаюу, угуу, түшүнүү, тыңшоо кыймыл-аракеттерин көп колдонушат.

Ал тургай себепсиз эле жылмаюунун өзү организмди мээге стресс маалында эң мыкты ооруну басуучу эндфорфин менен серотонин гармонун берүүгө мажбур кылат [https://www.super.kg/superstan/ index.php?showtopic=89198]. Жылмаюу - жаак булчуңдарын машыктырат. Жаак булчуңдары да башка булчуңдар сыяктуу көнүгүүлөргө муктаж болгондуктан жылмаюу - пайдалуу. Адам жылмайганда 5тен 53кө чейинки *булчуңдары бир убакытта иштейт*. Жылмаюу - депрессияга каршы мыкты каражат. Адам жылмайган учурда анын организминде *эндорфиндер иштелип чыгат*, ал адамдын маанайын көтөрөт. Бактылуулуктун гормондору биз өзүбүздү *мажбурлап күлгөн кезде да иштелип чыгат*. Жылмаюу - иммунитетти бекемдейт. Күлкүдөн кийин жана күлүп жаткан учурдагы жакшы сезимдер *физикалык абалга таасир этип*, адамдын ден соолугун бекемдейт [https://ok.ru/group/ 53298070683817/topic/67386717170601]. Жылмаюу кыймыл-аракети медицинада адамга кандай таасир берээри сезим этиш аркылуу аткарылып жатканын жогоруда келтирилген мисалдарда күбө болдук. Адамдын сыртынан билинбегени менен ички организмдеги өзгөрүүлөр медицина илиминде этиш аркылуу, кыймыл-аракет аркылуу таасир берээри далилденген.

Төмөнкү сезим этишине келтирилген мисалды талдап көрөлү: Ырдаган учурда *дем алуу жолдору тазаланат*. *Мурун, тамак оору* ырчыларга көп коркунуч туудурбайт. Ыр ырдоо *мээңизге чоң таасир тийгизет*. Себеби ырдаган кезде *нерв системасы тынчталып, ырахаттанат*. Ошону менен катар, *эндорфин гормону бөлүнүп чыгат*. Аны «бакыт гормону» деп да аташат. Ал ден-соолугуңуз үчүн маанилүү роль аткарат. Ортоңку *нерв системасы менен мээңизге ырдоонун таасири* көп. Башка өнөр түрлөрүнө караганда анын мээ менен байланышы өтө жакын. *Ойлонуу жөндөмүн жакшыртып*, өтө кооптуу оорулардын бири – альцгеймерди да алдын алат. [http://zaman.kg/densooluk/11243]. Бизге сырттан караганда сезилбегени менен, ырдап кыймылга келип аткандыгы гана көрүнгөнү менен, адамдын ички органдарына берген таасири чоң экендигин мисалдарда көрсөтүлгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктары: Талдоого алынган мисалдардан, изилдөөлөрдүн натыйжаларынан төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык:

1.Объектини өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр сүйлөмдөгү кыймыл-аракет барып тийип турган затты кыймылга келтириши - кыймыл этиштер аркылуу иш жүзүнө ашат;

2.Анатомиядагы дене бөлүктөрүнүн, ички органдардын аткарган функциялары, т.а. субьектинин бейпилдик абалы – абал этиштер аркылуу жүзөгө ашат;

3.Медицина тармагында адамдын көзүнө көрүнбөгөн ички организминин иштөө функцияларындагы кыймыл-аракеттин медицина тармагында изилденген, т.а. колдонулуучу дары-дармектердин адамдын организмдерине берүүчү таасири астында өзгөрүүгө учураары аныкталган. Ошол өзгөрүү кыймыл, өзгөрүм этиштер аркылуу ишке ашары аныкталды.

КОРУТУНДУ.

Ошентип медицина тармагында, дары-дармектин адамдын организмине кыймыл-аракет аркылуу өзгөрүүгө учураары далилденди.

Сырттан караганда сезилбеген иш-аракет – ырдап кыймылга келип аткандыгы гана көрүнгөнү менен адамдын ички органдарына берген таасири чоң экендиги көрүндү.

Ошол көзгө көрүнбөгөн кыймыл-аракеттер, кыймылдын таасири аркылуу ишке ашаары, кандай кыймылга келери медицина аркылуу далилденип жатат.

Колдонулган адабияттар:

1.Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы[Текст] / И.Абдувалиев. –Бишкек, 2008. –284 б.

2.Абдувалиев, И. Филология маселелери [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 264 б.

3.Айыл чарба энциклопедиясы. башкы ред. Б.Орузбаева. – Фрунзе.: КСЭнин Башкы редакциясы,1990. – I-т. – 384 б.

4.Кыргыз Совет Энциклопедиясы. (6 томдук). / Баш. ред. Б.Ө.Орузбаева. – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын баш. ред., 2-том. 1977, – 672 б.

5.Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Бишкек: Шам, 1999. – 976 б.

Жолдошбаев Д.А., *доцент*
ОшМУ
Акбарова Ч.Ж., *студент*
ОшМУ

ОКУТУУНУН АР КАНДАЙ ЭТАПТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДИН ИНСАНДАР АРАЛЫК ТААНУУСУНУН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН ДИНАМИКАСЫ

Аннотация

Макалада студенттердин инсандар аралык таанымынын мүнөздөмөлөрүнүн динамикасын окутуунун үч этабында эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыктары келтирилген: академиялык окууга карата адаптация этабы, окутуунун негизги этабы жана алдын ала кесиптик адаптация этабы. Изилдөөдө стандартташтырылган жана проективдүү психодиагностикалык методикалардын жыйындысы колдонулган: Дж. Равендин вербалдык эмес интеллект тести, Г. Айзенктин вербалдык интеллект тести, Дж. Гилфорддун социалдык интеллект тести, Р. Брейнсон менен А. Харрисондун когнитивдик стилдер методу, баалуулук багыттарын жупташтырып салыштыруу методу, репертуар методу, социометриялык метод, Г. Каттеллдин 16- ФЛО инсандык анкетасы жана Ж. Кинканнондун СМОЛ (Мини-Мульти кыскатылган тести) инсандык анкетасы.

Негизги сөздөр: студенттердин инсандар аралык таануусунун мүнөздөмөлөрүнүн динамикасы, студенттердин билим алуу адаптациясынын этаптары, стандартташтырылган жана проекциялык психодиагностикалык методдор.

ДИНАМИКА ХАРАКТЕРИСТИК МЕЖЛИЧНОСТНОЙ КОГНИТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье представлены результаты эмпирического исследования динамики характеристик межличностного познания студентов на трёх этапах обучения: этапе адаптации к академическому обучению, основном этапе обучения и этапе предпрофессиональной адаптации. В исследовании использовался комплекс стандартизированных и проективных психодиагностических методик: тест невербального интеллекта Дж. Равена, тест вербального интеллекта Г. Айзенка, тест социального интеллекта Дж. Гилфорда, метод когнитивных стилей Р. Брейнсона и А. Харрисона, метод парного сравнения ценностных ориентаций, репертуарный метод, социометрический метод, личностный опросник 16-FLO Г. Кеттелла и личностный опросник SMOL (Abbreviated Test Mini-Mult) Дж. Кинкеннона.

Ключевые слова: динамика характеристик межличностного познания студентов, этапы адаптации студентов к обучению, стандартизированные и проективные психодиагностические методики.

DYNAMICS OF CHARACTERISTICS OF INTERPERSONAL COGNITIVE COMPETENCE OF STUDENTS AT DIFFERENT STAGES OF EDUCATION

Abstract

The article presents the results of an empirical study of the dynamics of the indicators of interpersonal cognition of students at three stages of educational process: the stage of educational adaptation, the main stage of education, the stage of preliminary professional adaptation. The study used a set of standardized and projective psychodiagnostic methods: test of non-verbal intelligence by J. Raven, test of verbal intelligence by H. Eysenck, test of social intelligence by J. Guilford, method of cognitive styles by R. Brainson and A. Harrison, method of paired comparison of value orientations, repertoire method, sociometric method, personality questionnaire 16-PQ G. Cattell, personality questionnaire by J. Kincannon.

Key words: the dynamics of the indicators of interpersonal cognition of students, stages of educational adaptation of students, standardized and projective psycho-diagnostic techniques.

Киришүү

Өнүккөн инсандар аралык билим жана адамдарды түшүнүү жөндөмү ЖОЖдор үчүн мамлекеттик билим берүү стандарттарына ылайык келген билим берүү программаларынын көптөгөн жалпы маданий жана кесиптик компетенцияларына кирет. «Адам-адам» системасында иштей турган бүтүрүүчүлөр үчүн инсандар аралык билимдеги компетенттүүлүк кесиптик квалификациянын эң маанилүү көрсөткүчү болуп саналат. Демек, ЖОЖдо окуунун ар кандай этаптарында компетенттүүлүктүн бул түрүнүн калыптануу динамикасын изилдөө актуалдуу милдет болуп саналат. Бул студенттердин курагын жана индивидуалдык типологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окуу процессин жакшыртууга мүмкүндүк берет.

Чыныгы баарлашуу кырдаалында студенттердин инсандар аралык таанып-билүүдөгү компетенттүүлүгүн изилдөөдө инсандар аралык таанып-билүүнүн когнитивдик детерминанттарынын гана эмес, эмоционалдык-эрктүү, жүрүм-турумдук, коммуникативдик изилдөөлөрдүн кеңири тажрыйбасын эске алуу зарыл.

Бойго жеткендердин курактын орточосу, 18–20 жашта, сенсордук-кабыл алуу менен психомотордук функциялар эң жогорку өнүгүү зонасына кирет [2]. Г. Крейг менен Д. Бокум белгилешкендей: "Көпчүлүк маданияттар бул эң сонун доорду пайдаланып, стажировкалардын, экзамендердин жана диссертацияларды коргоонун оор системалары аркылуу кесиптик окутууну камсыз кылышат, жаштарды согушка жөнөтүшөт; жаш спортчуларды кумир тутушат..." [7].

Бойго жеткен куракта ой жүгүртүү жетишээрлик өнүккөн логикалык операцияларга ээ, ал эми эмоционалдык-эрктүү чөйрөдө – боз улан же кыз илимди изилдөөгө кошулушу үчүн жетиштүү өнүккөн өзүн-өзү жөнгө салуу көндүмдөрү ээ болуп калышат [5]. Ж. Пиаже өзүнүн мезгилдештирүүсүндө бойго жеткен куракты адамдын интеллектуалдык өнүгүүсүнүн төртүнчү этабы - формалдуу акыл-эс операцияларынын этабы менен байланыштырат [11; 12]. Ошол эле учурда субъект-субъекттик таанып-билүүгө карата Ж.Пиаж инсандын эмоционалдык түзүлүшүнүн дисфункциясы менен (агрессивдүү, тынчсыздануу, шизоиддик ж.б.) өнүккөн формалдуу ой жүгүртүү операциялары чындыкты бурмалап жибериши мүмкүн экенин да белгилеген. Буга байланыштуу изилдөөчү төртүнчү этап адамдын интеллектуалдык өнүгүүсүндөгү акыркы этаппы деген суроону койду.

Ж.Пиаже койгон проблема азыркы психологияда жана педагогикада эки интерпретацияга ээ болгон. Биринчиси, К.Ф.Ригель диалектикалык ой жүгүртүүнүн этабы деп атаган интеллекттин өнүгүүсүнүн бешинчи этабынын бар экендигин таануу [18]. Экинчи интерпретацияладоо диалектикалык ой жүгүртүү социалдык жоопкерчиликтүү адам колдонгон формалдуу ой жүгүртүү операциялары аркылуу ишке ашырылат [16; 17].

Биринчи интерпретациялоо, балким, артыкчылыктуу болуп саналат. «Субъект-субъект» системасындагы диалектикалык ой жүгүртүү постклассикалык эмес илимий парадигманын маанисин түшүнүү менен гана чектелбестен [5; 9], ошондой эле бул парадигманын принциптерин инсандын түзүмүндө натуралдаштырууну да талап кылат [10]. Бул психикалык жаңы жаралуулар Дж.Пиаженин классификациясында айтылган башка төртөөнөн кем эмес мааниге ээ. Тарыхый жактан алганда, адамдын формалдуу ой операцияларын өздөштүрүү дүйнөлүк илимий-техникалык прогресске алып келди. Эгерде диалектикалык ой жүгүртүү коомдук практикада системалуу түрдө өзүн көрсөтө баштаса, адам коому канчалык гармониялуу болоорун болжолдоого гана болот [3].

Инсандар аралык таанууда студенттердин компетенттүүлүгүн изилдөө методдору

Окуунун үч этабында: билим берүү адаптациясында, окутуунун негизги этабында, алдын ала кесиптик адаптацияда студенттин инсандар аралык таанып билүү компетенттүүлүгүнүн психодиагностикалык көрсөткүчтөрүн комплекстүү эмпирикалык изилдөө жүргүзүлдү. Эмпирикалык изилдөө модели МТММ дизайн принциптерине ылайык келет (англис тилинен «MultiTrait – MultiMethod design» [«Көптөгөн мүнөздөмөлөр – көп методдор»]) [14; 15]. Бул моделге ылайык, белгилүү бир кубулушту изилдөөдө негизги аныктоочу факторлорду гана эмес, ошондой эле кубулушту системалуу жана комплекстүү чечмелөөгө мүмкүндүк берүүчү бардык байланышкан корреляциялык факторлорду диагностикалоо маанилүү.

Изилдөөдө студенттин инсандар аралык таанып-билүүдөгү компетенттүүлүгү реалдуу баарлашууда когнитивдик-эмоционалдык жана жүрүм-турумдук координациялардын иерархиясы катары чечмеленет, алар аркылуу таанып-билүүчү субъекттин аң-сезиминде белгилүү субъекттин психикалык чагылдырылышы калыптанат. Координациялар аң-сезимсиз (стихиялуу) жана аң-сезимдүү (рефлексивдүү) деңгээлдерге, вербалдык эмес жана вербалдык компоненттерге, ассимиляциялык жана диссимиляциялык механизмдерге ээ жана активдүү биосоциалдык пикир принцибинде колдонулат. Координациянын интегралдык көрсөткүчтөрү: дифференциация, синтония, активдүүлүк, "башкасынын өзүн-өзү курушу". Бул көрсөткүчтөр стихиялуу жана рефлексивдүү (практикалык жана илимий) инсандар аралык таанып-билүүгө тиешелүү [1].

Изилдөөгө университеттин 228 бакалавр студенти (82 адам – 1 курс, 76 – 2 курс, 70 – 4 курс) «психологиялык-педагогикалык билим берүү» багыттары боюнча билим алышкандар катышышты.

Психодиагностикалык методикалардын топтомуна төмөнкүлөр кирген: Дж. Равендин вербалдык эмес интеллект тести, Г. Айзенктин вербалдык интеллект тести, Дж. Гилфорддун социалдык интеллект тести, Р. Брейнсон менен А. Харрисондун когнитивдик стилдер методу, баалуулук багыттарын жупташтырып салыштыруу методу, репертуар методу, социометриялык метод, Г. Кэттеллдин 16-ФЛО инсандык анкетасы жана Ж. Кинканнондун СМОЛ

инсандык анкетасы. Изилдөө эки этап менен жүргүзүлдү. Биринчиде – топтук – этабында формалдаштырылган методикалар колдонулган. Экинчи этапта студент менен психологдун жеке сүйлөшүүсүндө экспресс-диагностиканын жыйынтыгы такталып, репертуар методу колдонулган. Психодиагностикалык изилдөөдөн мурун студенттерден сурамжылоо жүргүзүлүп, ал окуу топторундагы социалдык-психологиялык климаттын өзгөчөлүктөрүн эске алууга мүмкүндүк берди.

1-таблица..Эмпирикалык изилдөөгө катышкан студенттердин сандык курамы

Жогорку окуу жайы	Анкета жүргүзүү			Психодиагностикалык изилдөө		
	1-курс	2-курс	4-курс	1-курс	2-курс	4-курс
ОшМУнун филология жана маданияттар аралык байланыш институту, чет тилдер адистиги	51	50	49	41	42	37
ОшМУнун филология жана маданияттар аралык байланыш институту, кыргыз тил адистиги	20	21	20	24	18	15
ОшМУнун МФТИТ институ-нун математика адистиги	31	30	34	–	–	–
ОшМУнун МФТИТ институ-нун физика адистиги	–	–	–	18	16	15
Бардыгы	102	101	103	83	76	67

Студенттердин инсандар аралык таанып-билүүсүнүн маркердик көрсөткүчтөрү (психикалык мейкиндикти мүнөздөгөн когнитивдик көрсөткүчтөр) төмөнкү тенденцияларды ачып берет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана интерпретация

Дж. Равендин вербалдык эмес интеллект, Г. Айзенктин вербалдык интеллект, Ж. Гилфорддун социалдык интеллект жана Б. Брейнсон менен А. Харрисондун когнитивдик стилдер методикасы боюнча тесттеринин психодиагностикалык көрсөткүчтөрү окуучулардын билиминин ар кандай баскычтарында статистикалык жактан маанилүү айырмачылыктарды аныктаган эмес. Бул фактыны, балким, каралып жаткан тесттер интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрдү психологиялык диагностикалоо үчүн, тест тапшыруучулардын академиялык көндүмдөрүнүн жана маалымдуулугунун өнүгүү деңгээлине карабастан, иштелип чыккандыгы менен түшүндүрсө болот. Методдордо камтылган тесттик тапшырмалар студенттер университетте академиялык дисциплиналарды өздөштүрүүдө чечкен тапшырмалар менен

мазмундук жактан байланышы жок. Албетте, оозеки интеллект тестин ийгиликтүү аяктоо үчүн жакшы сөз байлыгы жана жалпы маалымдуулук талап кылынат. Балким, ошондуктан Г.Айзенктин тестиндеги айырмачылыктар Дж. Равендин тестиндегиге караганда көбүрөөк байкалат, бирок алар статистикалык мааниге жетпейт. Албетте, студенттердин интеллектуалдык көрсөткүчтөрүндө кенже курстан жогорку курска чейинки статистикалык жактан маанилүү өзгөрүүлөрдүн жоктугу интеллекттин инсандар аралык таанымдагы ролун жокко чыгарбайт. Чыныгы баарлашууда интеллектуалдык касиеттер эмоционалдык-эрктүү жана жүрүм-турумдук сапаттар, ошондой эле баалуулук багыттары менен татаал байланыштар аркылуу көрүнөт.

"Мен баалайм" позициясында беш маанилүү баалуулук багыттары төмөнкүлөрдү камтыйт (2-таблица):

–биринчи курста: бактылуу үй-бүлөлүк жашоо (пп 1-6), жакын адамга болгон сүйүү (пп 1-5), өзүн-өзү тарбиялоо жана өзүн-өзү өнүктүрүү (пп 1-12), жакшы жана ишенимдүү достор (пп 1-4), коомдук адилеттүүлүк (пп 1-10);

–экинчи курста: бактылуу үй-бүлөлүк жашоо (пп 1-6), материалдык бакубаттуулук (пп 1-7), ден-соолук, физикалык жана психикалык (пп 1-1), жакын адамга болгон сүйүү (пп 1-5), өзүн-өзү тарбиялоо жана өзүн-өзү өнүктүрүү (пп 2-12);

–төртүнчү курста: пп 1-6 – бактылуу үй – бүлөлүк жашоо, пп 1-7 – материалдык жыргалчылык, пп 1-1 – ден соолук, физикалык жана психикалык, пп 1-5 – жакын адамды сүйүү, пп 1-12-өзүн-өзү тарбиялоо жана өзүн-өзү өнүктүрүү.

Окуу адаптация баскычында жана окутуунун негизги этабында студенттердин баалуулук багыттары (2-таблица, $p \leq 0,05$) дени сак жана практикалык багытка ээ, алардын келечектеги кесиби жөнүндө идеяларды идеалдаштыруу менен чындык.

Статистикалык жактан маанилүү динамика үч көрсөткүч боюнча аныкталат. Экинчи курстун аягында жогорку социалдык статус азыраак бааланат (пп 1–8), ал эми кызыктуу иш барган сайын жогору бааланат (пп 1–9), ал эми социалдык адилеттүүлүк азыраак мааниге ээ болот (пп 1–10). Бул, балким, кесипке карата реалдуу мамилени көрсөтөт.

2-таблица.Жуптарды салыштыруу методикасын колдонуу менен баалуулук багыттары (1, 2, 4 курстар, негизги статистика, Манн-Уитни U критерийи боюнча р-деңгээли)

Көрсөткүчтөр	Mean1	Std. Dev.1	Mena2	Std. Dev.2	p-level	Mena4	Std. Dev.4	p-level
пп 1–1	14,88	5,53	15,13	4,01	0,80	17,70	3,17	0,03
пп 1–2	9,81	5,29	9,13	3,73	0,46	9,40	3,46	0,69
пп 1–3	9,25	2,98	10,09	3,34	0,21	9,55	2,33	0,25
пп 1–4	10,88	4,06	11,19	4,76	0,73	8,35	3,47	0,00
пп 1–5	14,50	3,93	14,00	4,81	0,58	16,15	3,47	0,05
пп 1–6	17,50	2,63	16,00	5,67	0,10	18,15	4,20	0,04
пп 1–7	16,88	4,59	15,25	4,89	0,10	18,10	2,81	0,00

пп 1–8	6,88	3,13	5,01	2,73	0,03	5,35	5,60	0,31
пп 1–9	6,19	4,44	7,49	3,94	0,02	7,40	4,38	0,21
пп 1–10	9,11	5,02	8,00	4,47	0,05	8,20	4,28	0,42
пп 1–11	7,13	2,13	7,44	3,17	0,77	8,50	4,27	0,29
пп 1–12	11,31	3,66	11,43	3,84	0,82	11,35	4,09	0,31

Шарттуу белгилер («Мен баалайм» позициясы):
пп 1–1 – ден соолук, физикалык жана психикалык
пп 1–2 – ырахат жана көңүл ачуу
пп 1–3 – физикалык жагымдуулук
пп 1–4 – жакшы жана ишенимдүү достор
пп 1–5 – сүйүктүү адамга карата болгон сүйүү
пп 1–6 – бактылуу үй-бүлөлүк жашоо
пп 1–7 – материалдык жыргалчылык
пп 1–8 – жогорку социалдык статус
пп 1–9 – кызыктуу иш
пп 1–10 – коомдук адилеттүүлүк
пп 1–11 – жаратылыштын жана искусствонун сулуулугу
пп 1–12 – өзүн-өзү тарбиялоо жана өзүн-өзү өнүктүрүү

Бүтүрүү курсунда баалуулук багыттарынын конфигурациясы (2-таблица, $p \leq 0.05$) кошумча өзгөчөлүктөр менен болсо да сакталып калган. Андан да маанилүүсү: бактылуу үй-бүлөлүк жашоо (пп 1-6), жакын адамга болгон сүйүү (пп 1-5), материалдык жыргалчылык (пп 1-7), денелик жана психикалык ден соолук (пп 1-1) болуп саналат. Бул мотивация өз алдынча жашоого кирүүдө негиз боло алат. Ошол эле учурда, "пп 1-4 – жакшы жана ишенимдүү достор" баалуулук багыты солгундап кетти. Бүтүрүүчүлөр университеттин достору жакында алардын жашоосунда бир топ азыраак роль ойнойт деп ойлошсо керек.

Репертуардык методиканын көрсөткүчтөрү студенттердин окуусунун бүткүл мезгилиндеги аң-сезимдин жана өзүн-өзү аңдоонун өнүгүү динамикасын өзгөчө кылдат чагылдырат (3-таблица, $p \leq 0.05$).

3-таблица.Репертуардык методиканы колдонуу менен аң-сезимдин жана өзүн-өзү аңдоонун көрсөткүчтөрү (1, 2, 4 курстар, негизги статистика, Манн-Уитни U-критериясы боюнча p-деңгээли)

Көрсөткүчтөр	Mean1	Std. Dev.1	Mena2	Std. Dev.2	p-level	Mena4	Std. Dev.4	p-level
рт1-кч	33,44	7,75	33,58	6,81	0,93	30,90	6,29	0,05
рт1-кк	19,69	8,36	25,50	7,99	0,00	18,00	11,97	0,05
рт1-кф1	62,80	13,30	71,51	10,21	0,00	63,60	10,14	0,05
рт1-пк	18,88	8,31	24,33	12,86	0,01	19,60	10,68	0,47
рт1-я	3,94	0,59	4,31	0,40	0,05	3,95	0,49	0,05
рт1-пм2	-0,08	0,41	-0,10	0,27	0,79	0,08	0,43	0,03
рт1-я1	0,15	0,57	-0,16	0,40	0,05	-0,14	0,82	0,02
рт1-я3	0,05	0,49	-0,12	0,34	0,05	-0,10	0,29	0,80
рт1-я8	-0,27	0,48	-0,27	0,40	1,00	-0,03	0,65	0,05

рт1-яИ	-0,61	0,50	-0,72	0,39	0,28	-0,98	0,38	0,05
рт2-кк	17,88	9,68	24,92	12,24	0,04	22,60	21,75	0,23
рт2-кф1	61,17	13,19	67,67	13,35	0,03	66,38	13,73	0,65
рт2-пк	15,25	9,54	20,92	10,11	0,00	21,75	13,28	0,96
рт2-я	4,17	0,34	4,42	0,36	0,05	4,12	0,72	0,05

Шарттуу белгилери:
(рт1 – аныкталган,
рт2 – берилген конструкциялар)
рт1-кч – конструкциялардын пайда болуу жыштыгы
рт1-кк – конструкциялардын жогорку корреляциясы
рт1-кф1 – маалымат мазмуну 1 конструкт-фактору
рт1-кф12 –1 жана 2 кон. факторлордун балансы
рт1-пк –каармандардын жогорку корреляциясы
рт1-я – Мен-чыныгы
рт1-пс – үй-бүлөлүк модальдуулук
рт1-пм1 – каармандардын модальдуулугу (+)
рт1-пм2 – каармандардын модальдуулугу (–)
рт1-пя1 – Мен-реалдуу менен атанын катышы
рт1-пя2 – Мен-реалдуу менен эненин катышы
рт1-пя3 – Мен-реалдуу менен тандалгандын катышы
рт1-пя8 – Мен-реалдуу менен насаатчынын катышы
рт1-пяИ – Мен-реалдуу менен Мен-идеалдын катышы

Репертуардык методиканын көрсөткүчтөрү боюнча биринчи курстан бүтүрүү курсуна чейинки статистикалык олуттуу айырмачылыктар төмөнкүдөй. Төмөндөө тенденциясы төмөнкүдөй көрсөткүчтөр үчүн байкалат: рт1-кч - конструкциялардын кездешүүсүнүн жыштыгы, рт1-кк - конструкциялардын жогорку корреляциясы, рт1-кф1 – конструкциялар боюнча 1 фактордун маалыматтуулугу, рт1-я – Мен-реалдуу, рт-я1 - Мен-реалдуу менен атанын катышы, Рт1-яИ - Мен-реалдуу менен Мен–идеалдуу, рт2-я -Мен-реалдуу. Жогорулоо тенденциясы рт1-я8 - көрсөткүчү үчүн көрүнүп турат Мен-реалдуу менен жетекчинин катышы(+).Окшош тенденциялар аныкталган жана көрсөтүлгөн конструкциялардан көрүнүп турат.

Репертуарды тестирлөөнүн теориясында жана практикасында конструкциялардын ортосундагы корреляциялардын санынын көбөйүшү, адатта, конструкциялар системасынын семантикалык биримдигинин жогорулашы жана инсан тарабынан башка адамдардын жана өзүнүн иш-аракеттерин түшүндүрүү үчүн колдонулган конструкциялардын жалпыланышы катары түшүндүрүлөт [13]. Үчүнчү курстун студенти адамдарга карата өз алдынча баа берип, өз өкүмдөрүн көбүрөөк жүйөлүү негиздейт. Бирок топтун ичиндеги, окутуучулар жана администрация менен болгон мамилеси жөнүндө айтып жатып, ал когнитивдик эгоцентризмди көрсөтө алат, анткени анын түшүндүрмө моделинде жеке жоопкерчилик жок. Бул интерпретацияны экинчи курста социалдык-психологиялык анкетанын жардамы менен аныкталган коммуникацияга жана

регламентке наразычылыктын жогорулашы жана окуу процессине жетишсиз катышуу тастыктайт.

Каармандардын ортосундагы жогорку корреляциялардын санынын көбөйүшү салттуу түрдө субъекттин башка адамдарды жана алардын өзү жөнүндөгү образдарын айырмалоо жөндөмүнүн төмөндөшү катары чечмеленет – ал "ар кандай адамдарды бир текчеге койгондой". Бирок, бул чечмелөөгө өтө эле берилип кетпеш керек. Чыныгы өзүн-өзү баалоо (рт1-я, рт2-я) үчүнчү курска чейин жогорулайт. Эгерде биринчи курстун башында студенттер өздөрүн атасынан/тандаган атасынан жогору бааласа (рт1-я1, рт1-я3), анда үчүнчү курста, тескерисинче, алар атасын/тандаган атасын өздөрүнөн жогору баалашат. Демек, аң-сезим жана өзүн-өзү аңдап билүү татаал иштерди аткарат, анда интеграция жана адистештирүү процесстери жүрүп, маанилүү жакындарына болгон мамиле сый-урматка ээ болот.

Репертуардык методиканын көрсөткүчтөрү үчүнчүдөн бүтүрүү курсуна чейин төмөнкүдөй динамикага ээ. Төмөндөө тенденциясы төмөнкүдөй көрсөткүчтөр үчүн байкалат: рт1-кч – конструкциялардын кездешүүсүнүн жыштыгы, рт1 – кк – конструкциялардын жогорку корреляциясы, рт1-кф1 – конструкциялар боюнча 1 фактордун маалыматтуулугу, рт1-я- Мен-реалдуу, рт1–я1 - Мен-реалдуу менен атанын катышы, рт1–яИ - мен-реалдуу жана мен-идеалдын катышы, рт2-я Мен-реалдуу. Рт1-я8 - Мен-реалдуу жана жетекчинин (+) катышы үчүн жогорулоо тенденциясы көрүнүп турат. Бул өзгөчөлүктөр аныкталган жана көрсөтүлгөн конструкцияларга да тиешелүү.

Бүтүрүү курсунда студенттер жаш адистин жаңы социалдык статусуна даярдана башташат. Жогорку курстарда кээ бир студенттер өз адистиги боюнча иштей башташат, көбү жумуш издеп башташат. Дипломдук иштин долбоорун даярдоодо окутуучулар менен өз ара аракеттенүү бир топ тыгызыраак боло баштайт. Жаңы социалдык кырдаал бүтүрүүчүнүн аң-сезиминин жана өзүн-өзү аңдоосунун ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт, ал келечектеги иш берүүчүлөр, кесиптештер жана студенттер менен өз ара аракеттенүү үчүн талап кылынат. Студенттердин айланасындагы адамдарды байкоолору назик жана көңүл бурууга түрткү болуп, байкоолорун тийиштүү түрдө оозеки түрдө билдирүү жөндөмү жана вербалдаштыруу көндүмдөрү жакшырат.

Студенттердин инсандар аралык билиминин корреляциялык көрсөткүчтөрү (эмоционалдык-эрктүү жана жүрүм-турумдук касиеттери көрсөткүчтөр-маркерлерге таасир этет) төмөнкүдөй көрүнөт.

Социометрикалык индекстердин ичинен (4-таблица) биринчи курстан экинчи курска чейинки статистикалык маанилүү динамика төмөнкү көрсөткүчтөр менен көрсөтүлөт: сц_с1п – социометриялык статусу артыкчылык боюнча формалдуу эмес, сц-с1п+ – өз ара тандоолор артыкчылык боюнча формалдуу эмес, сц-с1о – социометриялык статусу четке кагуу боюнча формалдуу эмес, сц-с2п – социометрикалык статусу артыкчылык боюнча формалдуу (староста).

Социометрикалык статус формалдуу эмес («Туулган күнүңүзгө кимди чакырат элеңиз?») студенттер үчүн үчүнчү курста ал азыраак байкалган (сц-с1п).

Топто баарлашканда, студенттер биринчи курстагыдай оң тандоолорунда сүйүү сезимине берилбей калышат.

4-таблица. Социометриялык индекстер (1, 2, 4 курстар, негизги статистика, Манн-Уитни U-критерийинин p-деңгээли)

Көрсөткүчтөр	Mean 1	Std. Dev.1	Mena 2	Std. Dev.2	p-level	Mena 4	Std. Dev.4	p-level
сц-с1п	0.10	0,07	0,01	0,08	0,01	0,08	0,08	0,20
сц-с1п+	0,01	0,06	0,07	0,05	0,04	0,09	0,04	0,19
сц-с1п*	0,09	0,08	0,08	0,08	0,12	0,13	0,07	0,01
сц-с2п	0,13	0,11	0,04	0,17	0,05	0,12	0,21	0,46

Шарттуу белгилери:
сц-с1п – социом. неформалардын статусу. (+)
сц-с1п+ – неформалардын өз ара артыкчылыктары. (+)
сц-с1п* – с1п критерийи боюнча өзүн-өзү баалоонун тактыгы
сц-с1о – социом. неформалардын статусу. (–)
сц-с1о – – неформалардын өз ара четке кагуусу. (–)
сц-с1о* –с1о критерийи боюнча өзүн-өзү баалоонун тактыгы
сц-с2п – социом. статусттук формасы. (староста) (+)
сц-с2о – социом. статусттук формасы. (староста) (–)
сц-с3п – коом. формалардын абалы. (алдын ала. СНО) (+)
сц-с3о – – коом. формалардын абалы. (алдын ала. СНО) (–)

Симпатиялар жана тиркемелер саны жагынан азыраак, сапаты жакшырат – муну өсүштү көрсөткөн сц-с1п+ социометрикалык индекси менен баалоого болот. Студенттик өз ара мамилелердеги оң тандоолор барган сайын өз ара мамилени ачып жатат. Үчүнчү курстун студенттери өздөрүнүн тандоолорунда формалдуу артыкчылык критерийи боюнча токтоо болушат («Топтун старостасы болуп кимди дайындоону сунуштайт элеңиз?»). Студенттер биринчи курстун студенттерине салыштырмалуу бири-бирин жакшы билишет, алардын ким староста болууга татыктуу деген пикири реалдуураак, ошондуктан староста кызматка ылайыктуу талапкерлердин чөйрөсү табигый түрдө кыскарат.

Экинчи курстан бүтүрүү курсуна чейинки статистикалык маанилүү динамика бир абдан маанилүү социометрикалык индекс менен аныкталат. Бул сц-с1п* – өзүн-өзү баалоочу формалдуу эмес социометрикалык артыкчылык критерийинин негизинде баа берүүнүн тактыгы («Сизди туулган күнүңүзгө ким чакырат деп ойлойсуз?»). Өнүгүп келе жаткан достук өз ара түшүнүшүүгө өбөлгө түзөт, ошондуктан сц-с1п* көрсөткүчү айкыныраак болуп калганы таң калыштуу эмес. Ошол эле учурда сц-с1о* көрсөткүчү өсүштү көрсөтпөйт. Студенттер аларга жакпаган адамдар менен сүйлөшпөөнү чечишет, ошондуктан бул адамдар кимге жана кандай сезимде болуп жатканын азыраак билишет. Албетте, баарлашууда конфликт пайда болсо, өз ара антипатия айкын көрүнүп турат, бирок бул көп боло бербейт.

Биринчи курстан экинчи курстун аягына чейин Г. Каттеллдин 16-ФЛО инсандык анкетасынын шкаласында статистикалык жактан маанилүү динамика ($p \leq 0,05$) кездешет (5-таблица). Kt-G – аң-сезимдүү, Kt-L – шектенүү, Kt-Q3 –

тартип, Kt-Q4 – чыңалуу алардын маанилеринде азыраак байкалат. Бул, балким, билим берүү адаптациясынын стадиясынан окутуунун негизги этабына өтүүнү көрсөтөт. Окуу мындан ары стресс менен чектешкен катуу өзүн-өзү башкарууну талап кылбайт. Студенттер окуу процесси жөнүндө сын пикирлерди айтууга мүмкүндүк берген өзүн-өзү камсыз кылуучу позицияны иштеп чыгышат. Аң-сезимдин жана тартиптин көрсөткүчтөрүнүн бир аз төмөндөшүндө конфликт жана асоциалдык деп эсептелбеши керек.

Э.Вагнердин «Хэнд-тест» проективдүү методикасы боюнча тесттин жыйынтыктары студенттердин социалдык ой жүгүртүүлөрү эмоционалдуулугу боюнча азыраак таасирленип (хн6 – аффект индикатору), адамдын ден соолугунун чектелген мүмкүнчүлүктөрүнө (хн7 – физикалык кемчилик) көбүрөөк байкоо жүргүзөрүн көрсөтүп турат. Социум коммуникация жана активдүүлүк контекстинде кабыл алынат (хн8 – байланыш жана хн9 – жеке эмес активдүүлүк көрсөткүчтөрү). Студенттердин адамдар жөнүндөгү ойлору атрибутивдик эмес, барган сайын сүрөттөмө мүнөзгө ээ болууда (хн11 – сүрөттөмө көрсөткүчү).

5-таблица.Инсандык сапаттар 16-ФЛО Р. Кэттеллдин инсандык анкетасы, Э. Вагнердин проективдүү тести жана Дж Кинканнондун СМОЛ инсандык анкетасы боюнча (1-чи, 2-чи, 4-курстар, негизги статистика, Манн-Уитни U-тестине ылайык р-деңгээл)

Көрсөткүчтөр	Mean 1	Std. Dev.1	Mena 2	Std. Dev.2	p-level	Mena 4	Std. Dev.4	p-level
Кт-С – эмоц. туруктуулук	4,75	1,87	4,60	2,63	0,75	6,25	1,77	0,00
Кт-G – аңдоочулук	8,44	2,79	7,37	2,08	0,04	7,65	2,07	0,97
Кт-I – жумшактык	6,69	1,95	6,80	2,16	0,79	6,60	2,12	0,01
Кт-L – күмөн саноочулук	4,56	2,37	3,53	2,21	0,03	3,75	2,53	0,01
Кт-N – айлакер	4,56	2,79	3,87	2,21	0,19	4,95	1,95	0,01
Кт-O – тынчдануу	6,38	3,33	7,13	1,95	0,19	6,60	2,64	0,00
Кт-Q2 – радикализм	5,13	1,89	4,80	2,46	0,47	3,70	1,99	0,01
Кт-Q3 – тартиптүүлүк	7,63	2,42	5,67	2,35	0,00	6,00	2,36	0,48
Кт-Q4 – чыңалуучулук	5,06	3,55	3,67	2,83	0,04	4,75	1,95	0,04
хн-2 – директивалык	1,31	1,55	0,80	0,66	0,04	1,00	1,19	0,31
хн-4 – коркуу	0,13	0,49	0,13	0,34	0,92	0,00	0,00	0,00
хн-6 – аффектация	3,06	3,62	1,87	2,33	0,05	1,10	1,90	0,42

хн-7 – физикалык кемчилик	0,06	0,24	0,40	0,50	0,00	0,50	0,68	0,40
хн-8 – коммуникация	8,56	3,23	8,47	2,21	0,86	8,65	2,99	0,02
хн-11 – баяндоо	1,44	1,38	4,47	3,15	0,00	6,30	3,03	0,78
Мм-1 – ашыкча көзөмөл	7,06	2,69	7,00	3,07	0,18	9,85	3,44	0,01
Мм-2 – пессимистик	7,63	2,48	8,87	2,72	0,03	9,65	2,19	0,23
Мм-3 – эмоц. стабилдүүлүк	8,50	2,55	9,75	3,38	0,02	13,65	4,44	0,23
Мм-4 – импульсивдүүлүк	5,56	2,26	7,17	3,54	0,01	10,60	4,87	0,19
Мм-6 – катуулук	4,17	1,17	3,56	1,51	0,05	8,00	3,50	0,30
Мм-7 – тынчсыздануу	7,00	3,31	7,33	3,80	0,19	9,95	3,87	0,01
Мм-9 – активдүүлүк	6,69	2,25	7,17	2,30	0,30	8,55	2,62	0,02

СМОЛ Дж. Кинканнон шкаласы мм-2-пессимисттик, мм-3 – эмоционалдык лабилдүүлүк, мм-4 – импульсивдүүлүк, ошондой эле мм-6 – катуулук шкаласынын төмөндөшү студенттердин көбүрөөк көзкарандысыздыгынын жана конформизминин, иш-аракеттерде жана мамилелерде көбүрөөк ийкемдүүлүктүн көрүнүшү катары каралышы керек. Окуу процессине жана ченемдик укуктук актыларга ыңгайлашкан студенттер «экватор» өтүүнү жеңилдик катары дайыма эле сезе беришпейт жана кесипти туура тандоодон күмөн санашы мүмкүн.

Үчүнчүдөн бүтүрүү курсуна чейин, 5-таблицадан көрүнүп тургандай, 16-ФЛО Г.Кэттеллдин методикасынын көрсөткүчтөрү статистикалык жактан маанилүү өсүүнү көрсөтөт: Кт-С – эмоционалдык туруктуулук, Кт- N – амалкөйлүк, Кт- Q4 – чыңалуу, ал эми Кт- Q2 – нонформизм көрсөткүчү тескерисинче өз маанисинде төмөндөйт. Жогорку курстарда студенттер эмоционалдык жактан тең салмактуу болуп, жөнөкөй жана ишенимдүү болуп, өз позициясын коомго азыраак карама-каршы коюшат.

Э.Вагнердин проективдүү методикасы боюнча жыйынтыктарга ылайык, студенттер айланадагы адамдардын иш-аракеттерин эмоционалдык жактан корголгон тон (хн-6 – аффектация) менен түшүндүрүп берүү жөндөмүн өнүктүрө беришет. Социалдык реалдуулук жөнүндө ой жүгүртүп, студенттер реалдуу сүрөттөө моделин табууга басым жасашат (хн-11 – сүрөттөмөсү). Инсандык анкета боюнча СМОЛ ДЖ. Кинканнон шкалаларда профилдин жогорулагандыгы байкалат: мм1 – суперконтроль, мм-7 – тынчсыздануу, мм-9 – активдүүлүк. Бул, кыязы, профессионалдык адаптацияга чейинки этапта инсандын психоэнергетикалык ресурстарынын активдешүүсүн көрсөтөт. Студенттер жакында социалдык статусу өзгөрөрүн – студенттен жаш адистерге

айланаарын жана жашоо көбүрөөк көз карандысыздыкты жана жоопкерчиликти талап кылаарын түшүнүшөт.

Жыйынтыктар

1) Студенттердин инсандар аралык таануудагы компетенттүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү социалдык-психикалык адаптациянын үч этабына ылайык динамиканы көрсөтөт: окуу адаптациясы (1– курс), окутуунун негизги этабы (2-3-курс), алдын ала кесиптик адаптация (бүтүрүү курсу). Көрсөтүлгөн динамика, статистикалык критерийлер менен тастыкталган, репертуардык методиканын жана социометрикалык методиканын маркерлеринин көрсөткүчтөрү, ошондой эле жеке стандартташтырылган жана проективдик методикалардын өз ара байланышкан көрсөткүчтөрү аркылуу катталат.

2) Окууга адаптациялоо стадиясында студенттер университетке кабыл алуудан эйфорияга жакын сезимди сезип, окуу процессинин жана университеттин ченемдик укуктук актыларынын талаптарын активдүү өздөштүрүшөт. Окуучулар окутуучуларга жана кызматкерлерге канааттанышат. Топ ичиндеги мамилелерде оң тандоолор терс тандоолорго караганда басымдуулук кылат, бирок тандоолордун өз ара байланышы жана топтун социометриялык түзүмүн кабылдоонун реализми төмөн. Башкаларга карата конструкциялар системасы бир топ дифференциацияланган жана ийкемдүү болуп эсептелет. Референттик мамиле өз негизинде ата-эненин мээримине таянат.

3) Адаптациялоонун негизги этабында студенттин өзүн-өзү билүүсү "мен окутуучунун кесибин үйрөнүүчүмүн" позициясынан "мен окутуучу менен бирге кесипти үйрөнүүчүмүн" деген позицияга өтүүнү ишке ашырат. Инсандар аралык таанып-билүү интеллектуалдуу болуп, инсандык сапаттар аркылуу интеграцияланат. Студенттердин айланасындагы адамдар жөнүндө ой-пикирлери көз карандысыз болуп, бир топ сынчыл, кээде конформист эмес болуп калат. Конструкциялардын системасы бир топ жалпыланып баратат. Ошол эле учурда топ ичиндеги мамилелерди кабыл алуунун реалдуулугу жогорулайт. Кесибиңе болгон көз караш азыраак шыктануу болуп калат.

4) Кесиптик адаптациянын алдын ала этабында бүтүрүүчүнүн өзүн-өзү аңдоосу келечектеги өз алдынча кесиптик ишмердүүлүккө даярдалат. Инсандар аралык таанып-билүүнүн конструкцияларынын системасы өзүн-өзү компоненттеринин эталондук каармандар (жакын адамдар, насаатчылар) менен дифференциациясы, реализми жана биримдиги аркылуу өнүгөт. Кесипке болгон мамиле ага болгон кызыгууну жана эмгек акынын деңгээлин айкалыштырат. Психосоциалдык адаптациянын бул этабы психоэнергетикалык ресурстарды мобилизациялоо менен коштолот: ашыкча көзөмөл, тынчсыздануу, активдүүлүк.

5) Студенттердин инсандар аралык таануусунун жалпы динамикасынын фонунда окуу процессинде жекече-типологиялык өзгөчөлүктөр ачык. даана көрүнүп турат. Студенттерди инсандар аралык таанып-билүүдө компетенттүүлүктүн калыптануу деңгээли боюнча төрт топко бөлүү максатка ылайыктуу, алардын өкүлдөрү төмөнкүдөй мүнөздөлөт: а) конгруенттүү, б) тең салмактуу, в) компенсацияланган, г) конфликттик таанып билүү.

Адабияттар

1. Алёшкин Н. И. Межличностное познание и понимание в общении // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. Серия «Психология».2012. № 1 (Том 5). С. 114–124.

2. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. М.: Директ-Медиа, 2008. 134 с.

3. Бранский В. П., Пожарский С. Д. Социальная синергетика и акмеология: теория самоорганизации индивидуума и социума: моногр. СПб.: Политехника, 2001. 159 с.

4. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании. 3-е изд. М.: Либроком, 2009. 240 с.

5. Жолдошбаев Өнүгүү психологиясы. Бишкек, 2021. 452 б.

6. Келли Дж. Психология личности: теория личностных конструктов / пер. с англ. СПб.: Речь, 2000. 249 с.

7. Крайг Г., Бокум Д. 7. Психология развития / пер. с англ. 9-е изд. СПб.: Питер, 2005. 940 с.

8. Лебедев С. А. Методология научного познания. М.: Проспект, 2015. 256 с.

9. Маркин А. В. Самоорганизация антропогенных систем. Разум: моногр. М.: Альфа-М, 2018. 100 с.

10. Московичи С. (ред.) Социальная психология: сб. тр. / пер. с фран. 7-е изд. СПб.: Питер, 2007. 592 с.

11. Пиаже Ж Мышление и речь ребенка: моногр. / пер. с фран. М.: АСТ, 2020. 352 с.

12. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка: моногр. / пер. с фран. М.: Академический проект, 2019. 480. с.

13. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам: моногр. / пер. с англ. М.: Прогресс, 1987. 236 с.

14. Eid M., Nussbeck F., Geiser C., Cole D., Gollwitzer M., Lischetzke T. Structural equation modeling of multitrait-multimethod data: Different models for different types of methods // Psychological Methods. 2008. V. 13(3). P. 230–253.

15. Koch T., Holtmann J., Bohn J., Eid M. Explaining general and specific factors in longitudinal, multimethod, and bifactor models: Some caveats and recommendations // Psychological Methods. 2018. V. 23(3). P. 505–523.

16. Patton L. D., Renn K. A. Student Development in College: Theory, Research, and Practice Hardcover. San Francisco: Jossey-Bass, 2016, 560 p.

17. Perry W. G. Forms of ethical and intellectual development in the college years: a scheme. San Francisco: Jossey-Bass, 1998. 336 p.

18. Riegel K. F. The dialectics of human development // American Psychologist. 1976. V. 31(10). P. 689–700.

***Жолдошбаев Д.А.**, доцент*
ОшМУ

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМГА ЖАКЫНДЫГЫ МЕНЕН ИЙГИЛИК ЖӨНҮНДӨГҮ ЭЛЕСТЕТҮҮЛӨРДҮН ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШ

Аннотация

Макалада өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумуна жакындык менен ийгилик жөнүндөгү элестетүүлөрдүн ортосундагы байланыш проблемасын эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыктары берилген. Автор өспүрүмдөрдүн ийгилиги жана девианттык жүрүм-туруму жөнүндөгү элестетүүлөрдүн көйгөйлөрүн изилдөөнүн актуалдуулугун негиздейт. Автор белгилегендей, изилдөө маселеси өтө актуалдуу, анткени көбүнчө өспүрүмдөр теңтуштарынын арасында ийгиликтүү болууга умтулуп, укуктук жана социалдык нормаларды бузушат. Макалада девианттык жүрүм-турум маселеси төмөнкүдөй негизги түшүнүктөрдүн алкагында изилдөөнүн ар кандай багыттары тарабынан каралаары баса белгиленет: «девианттык жүрүм-турум», «асоциалдык жүрүм-турум», «деструктивдүү жүрүм-турум», «педагогикалык көңүл бурбоо», «тарбиялоо кыйынчылыгы» ж.б. Психологияда дал ушул «девианттык жүрүм-турум термини киргизилет». Девианттык жүрүм-турумду аныктоонун аспектилери ар түрдүү жана көп учурда карама-каршылыктарды пайда кылгандыктан, жүрүм-турумдун кайсы түрлөрүн девианттык деп эсептөөгө болоорун түз мааниде аныктоо кыйын. Дээрлик бардык эксперттер өз иштеринде четтеген жүрүм-турумдун обочолонгон көрүнүштөрүнө өзгөчө кызыгуу көрсөтүп, айырманы белгилүү бир куракка беришет. Четтөөчү жүрүм-турум менен өспүрүмдөрдүн ийгилик жөнүндөгү элестетүүлөрдүн ортосундагы байланыштын аспектиси маанилүү бойдон калууда, анткени бул чөйрөдөгү изилдөөлөр психологиянын жана педагогиканын эң көйгөйлүү багыттарынын бири болуп саналат. Узак убакыт бою бул көйгөй көз жаздымда кала берген, бирок кийинчерээк ата мекендик жана чет элдик изилдөөлөрдө психологдордун көп көңүлүн бурган. Макалада өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга болгон жакындыгы менен ийгилик элестетүүлөрдүнүн ортосундагы байланышты эмпирикалык изилдөөнүн маалыматтары кеңири сүрөттөлөт. Эмпирикалык изилдөө жүргүзгөндөн кийин, автор өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумуна болгон ынтызарлык менен ийгиликке болгон элестетүүлөрдүн ортосундагы корреляциялык байланыштарды аныктаган. Автор тарабынан алынган маалыматтарды колдонуу ар бир окуучунун өнүгүү стратегиясын натыйжалуу түзүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: өспүрүмдөр; девианттык жүрүм-турум; ийгилик жөнүндөгү элестетүү; ийгилик; четтөөчү жүрүм-турум; асоциалдык жүрүм-турум; тарбиялоого кыйын.

ВЗАИМОСВЯЗЬ СКЛОННОСТИ К ДЕВИАНТНОМУ ПОВЕДЕНИЮ И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ УСПЕХЕ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье представлены результаты эмпирического исследования проблемы взаимосвязи склонности к девиантному поведению и представлений об успехе у подростков. Автором обосновывается актуальность исследования проблем представлений об успехе и девиантном поведении подростков. Автор отмечает, что проблема исследования является чрезвычайно актуальной, т. к. часто подростки стремясь стать успешными среди своих сверстников нарушают правовые и социальные нормы. В статье подчеркивается, что проблема девиантного поведения рассматривается различными направлениями исследований в рамках таких основных понятий, как: «отклоняющееся поведение», «асоциальное поведение», «деструктивное поведение», «педагогическая запущенность», «трудновоспитуемость» и т. д. В психологии вводится именно термин «отклоняющегося поведения». Так как аспекты определения девиантного поведения разноплановы и нередко вызывают несогласия, тяжело

буквально определить, какие разновидности поведения свойственно полагать девиантными. Почти все эксперты в собственных работах особенный интерес уделяют единичным обликам отклоняющегося поведения, отдают отличие конкретному возрасту. Немало важным остается аспект взаимосвязи отклоняющегося поведения с представлениями об успехе у подростков, так как исследования в данной области одни из самых проблемных зон психологии и педагогики. Долгое время данная проблема продолжала оставаться вне поля зрения, но позднее в отечественных и зарубежных исследованиях она привлекла к себе большое внимание психологов. В статье подробно описываются данные эмпирического исследования взаимосвязи склонности к девиантному поведению и представлений об успехе у подростков. Проведя эмпирическое исследование, автором были выявлены корреляционные взаимосвязи склонности к девиантному поведению и представлений об успехе у подростков. Использование полученных автором данных позволят эффективно выстраивать стратегию развития каждого учащегося.

Ключевые слова: подростки; девиантное поведение; представление об успехе; успех; отклоняющееся поведение; асоциальное поведение; трудновоспитуемость

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PROPENSITY FOR DEVIANT BEHAVIOR AND THE IDEA OF SUCCESS IN ADOLESCENTS

Abstract

The article presents the results of an empirical study of the problems of the relationship between addiction to deviant behavior and the idea of success in adolescents. The author proves the relevance of research on the problems of representation and deviant behavior of adolescents. The author notes that the research problem remains unchanged, because often teenagers become successful among their peers who violate legal and social norms. The article emphasizes that the problem of deviant behavior lies in the fact that "deviant behavior", "asocial behavior", "destructive behavior", "pedagogical neglect", "difficulty of education", etc. In psychology, the term “deviant behavior” is introduced. The definition of deviant behavior and often causes disagreement, it is difficult to literally determine which types of behavior should be deviant. Of particular interest to a particular age. In this area, the problems of psychology and pedagogy have been investigated. This problem remains aloof from polar views, but it attracts a lot of attention of psychologists. The article describes in detail the data of empirical studies of the relationship between propensities for deviant behavior and the idea of success in adolescents. An empirical study was conducted, the author of which revealed correlation relationships of a tendency to deviant behavior and the idea of success in adolescents. The development strategy of each student.

Keywords: adolescents; devianotic behavior; the idea of success; success; deviant behavior; antisocial behavior; difficult to grasp

Кыргыз коомунун рыноктук мамилелерге өтүшү экономикада жана саясатта гана эмес, инсандар аралык мамилелерде да өзгөрүүлөргө алып келди. Бүгүнкү күндө инсандын өнүгүшүнө мамлекеттик органдардын таасиринин төмөндөшү байкалууда, тарбиялоо-профилактикалык иштерде мамлекеттик институттардын функциясы жоголду, көпчүлүк үй-бүлөлөрдүн бакубаттуулугу начарлады, жеткиликтүү эс алуу потенциалы так төмөндөдү, зордук-зомбулуктун көбөйүшү байкалды, бул өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун көйгөйүн актуалдуу кылды [9].

Өспүрүмдөрдүн четтөөлөрү туруктуулук жана керексиз динамизм менен мүнөздөлөт деп эң кооптондурган нерсе: мыйзамсыз иш-аракеттерге барган сайын жаш адамдар тартылып, алардын саны тынымсыз өсүп жаткан укук бузууларды жасоо үчүн биригишет [10].

Бардык доорлордо жана бардык коомдордо жүрүм-туруму коомдо кабыл алынган нормалардын чегинен чыгып кеткен инсандар ар дайым болгон. Барынан мурда, нормалдуу жүрүм-турум түшүнүгүн карап чыгуу зарыл. Белгилүү бир коомдо кабыл алынган эрежелердин жыйындысы сакталган инсандын жүрүм-туруму нормалдуу деп эсептелет. Демек, нормадан четтеген ар кандай жүрүм-турум кабыл алынгыс же девиант катары чечмеленет.

Девианттык жүрүм-турум маселеси төмөнкүдөй негизги түшүнүктөрдүн алкагында изилдөөлөрдүн ар кандай багыттары тарабынан каралат: «четтөөчү жүрүм-турум», «асоциалдык жүрүм-турум», «деструктивдүү жүрүм-турум», «педагогикалык көңүл бурбоо», «тарбиялоонун кыйынчылыгы» ж.б. Психологияда «девианттык жүрүм-турум» деген термин киргизилген.

Девианттык жүрүм-турумду аныктоонун аспектилери ар түрдүү жана көп учурда карама-каршылыктарды пайда кылгандыктан, жүрүм-турумдун кайсы түрлөрүн девианттык деп эсептөөгө болоорун түз мааниде аныктоо кыйын. Жүрүм-турумдагы четтөөлөрдүн вариацияларын карап чыгып, девианттык жүрүм-турумдун классификациясы жана типологиясы боюнча бирдиктүү көз караш жок экендигин аныктоого болот. Дээрлик бардык эксперттер өз иштеринде четтеген жүрүм-турумдун обочолонгон көрүнүштөрүнө өзгөчө кызыгуу көрсөтүп, айырманы белгилүү бир куракка беришет.

М.И. Рожков девианттык жүрүм-турумду «белгилүү бир социалдык чөйрөдө, белгилүү бир коомдо кабыл алынган социалдык, адеп-ахлактык жана маданий баалуулуктардан четтөө, адам таандык болгон коомдо жамааттык, өзүн-өзү таануу жана өзүн-өзү өнүктүрүү» катары изилдейт [3].

И.С. Кон девианттык жүрүм-турумду социалдаштыруу процессин бузуу катары классификациялайт [5].

Илимде девианттык жүрүм-турумдун калыптанышынын ар кандай факторлор: биологиялык, психологиялык, социалдык-педагогикалык факторлор, социалдык-экономикалык, моралдык-этикалык факторлор болуп бөлүнөт [1]. Психологиялык факторлорду эске алуу менен авторлор психопатияда, неврастенияда, чек ара абалында көрүнгөн четтөөлөрдү гана эмес, инсандын норма, өзү, муктаждыктары жана коомдогу орду жөнүндөгү элестетүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн да аныкташат.

Өспүрүм куракта теңтуштар менен баарлашуу негизги болуп саналат. Өспүрүм курак мезгили өткөөл мезгил деп да аталат, анткени бул учурда инсандын социалдык жетилгендигине жетүү үчүн организм кайра түзүлөт. Инсандын өнүгүүсүнүн ушул этабында девианттык жүрүм-турумдун калыптанышына таасир этүүчү өзүнүн факторлору бар. Аларга төмөнкүлөр кирет: социалдык-экономикалык жетишсиздик; коомдук баалуулуктардан жийиркенүүгө өбөлгө түзгөн массалык маалымат каражаттарынын таасири, зордук-зомбулук, сапатсыз адабияттар; коомдук баалуулуктар менен аларды ишке ашыруунун мүмкүн болгон жолдорунун ортосундагы келишпестик; окуу процессине билим берүү мекемелеринин жоопкерчилигин төмөндөтүү процесси [2]. Өспүрүмдүн теңтуштарынын арасынан өзгөчөлөнүүгө, алар тарабынан таанылууга, ийгиликтүү болууга умтулуусу көбүнчө девианттык жүрүм-

турумдун өзгөрүшүнө алып келет. Заманбап коомдо ийгиликке багыт алуу негизги баалуулуктардын бири болуп саналат [6;7].

Четтөөчү жүрүм-турум менен өспүрүмдөрдүн ийгилиги жөнүндөгү элестетүүлөрдүн ортосундагы байланыштын аспектиси маанилүү бойдон калууда, анткени бул чөйрөдөгү изилдөөлөр психологиянын жана педагогиканын эң көйгөйлүү багыттарынын бири болуп саналат. Узак убакыт бою бул көйгөй көз жаздымда кала берген, бирок кийинчерээк ата мекендик жана чет элдик изилдөөлөрдө психологдордун көңүлүн бура баштаган.

Биз девианттык жүрүм-турум менен ийгилик жөнүндөгү элестетүүлөрүнүн ортосундагы байланышты изилдедик. Ош шаарындагы орто мектептердин 15 жаштан 16 жашка чейинки 9-класстын 85 окуучусу биздин эксперименталдык изилдөөгө предмет катары катышты. Изилдөө төмөнкү методдорду колдонуу менен жүргүзүлдү: “Ийгилик жөнүндөгү элестетүүлөрдү изилдөө” (О. Ю. Клочкова) [3] анкетасы менен “Девианттык жүрүм-турумга жакындыктар” (Э. В. Леус) анкетасы.

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга карата болгон жакындыгын талдоодо төмөнкүдөй жыйынтыктар алынган, ал эми көбүрөөк субъекттерде социалдык жактан көз каранды жүрүм-турум (80%) аныкталган. Социалдык шартталган жүрүм-турум же просоциалдык жүрүм-турум салыштырмалуу кыйратууучу болушу мүмкүн, анткени ал көбүнчө референттик топко жана негизги топ тарабынан иштелип чыккан нормаларга көз каранды.

1-таблицада өспүрүмдөрдүн социалдык жактан көз каранды жүрүм-турумунун төмөнкү деңгээлдеги жыйынтыктары келтирилген: жогорку, орто, төмөнкү.

1-таблица.Өспүрүмдөрдүн социалдык жактан көз каранды жүрүм-турумга жакындыгы

Жогорку деңгээл	Орточо деңгээл	Төмөнкү деңгээл
26,7%	71,1%	2,2%

Өспүрүмдөрдүн социалдык жактан көз каранды жүрүм-турумга карата болгон жакындыгын изилдөө социалдык жактан көз каранды жүрүм-турумдун орточо деңгээлинин басымдуу экендигин (71,1%) аныктады. Өспүрүм курактагы баарлашуу жана социалдык өз ара аракеттенүү - бул социалдык жактан көз каранды жүрүм-турум шкаласы боюнча орточо көрсөткүчтөр норма болуп саналат.

Субъекттердин 26,7% көрсөткөн жогорку деңгээлге келсек, ал классташтар тобуна жогорку ыңгайлашуу менен мүнөздөлөт, бирок ошол эле учурда башка адамдарга көз карандылыктын бир көрүнүшү болгон олуттуу топ менен тыгыз биригүү көрсөткүчү менен мүнөздөлөт, бирок өспүрүмдөр үчүн бул норма болуп эсептелет. Бирок, девианттык жүрүм-туруму менен мүнөздөлгөн топ менен биригүү пайда болсо, анда мындай өспүрүм деструктивдүү жүрүм-турумун көрсөтөт.

Болгону 2,2%да көрсөтүлгөн төмөн деңгээл адаптациянын жоктугун жана обочолонууну, ал тургай өспүрүмдүн теңтуштарынын топторунан

обочолонуусун көрсөтүшү мүмкүн, бирок бул көрсөткүч анча деле чоң эмес, бул өспүрүмдөрдүн көбү курчап турган теңтуштарынын арасында жалпы тил таба аларын көрсөтүп турат.

Субъекттердин 2,2%ында делинквенттик жүрүм-турум аныкталган. Бирок, 51,1% үстөмдүк кылган делинквенттик жүрүм-турумга карата жакындыктын төмөн деңгээли болгон, бул өспүрүмдөрдүн башкалардын жыргалчылыгына жана коомдук тартипке коркунуч туудурган жүрүм-туруму жок экенин көрсөтүп турат.

Ошол эле учурда, 46,7% Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында тыюу салынган айрым аракеттерди камтышы мүмкүн болгон орточо деңгээлди көрсөттү.

Эң төмөнкү жыйынтыктар көз каранды жүрүм-турум шкаласы боюнча болгон. Диагностикалык жыйынтыктардын негизинде девианттык жүрүм-турумдун бул түрү такыр аныкталган эмес, башкача айтканда, субъекттердин 0% психикалык абалын өзгөртө ала турган ар кандай заттарды, анын ичинде тамеки чегүү жана алкоголдук ичимдиктерди ичүүдөн көз карандылык пайда боло электе кыянаттык менен пайдаланышат.

Агрессивдүү жүрүм-турум шкаласынын жыйынтыктары, мында курчап турган адамдарга багытталган оозеки жана физикалык агрессияга да, жалпысынан кастык, негативизм, уятсыздык жана кекчилдикке да баа берилет: агрессивдүү жүрүм-турумдун төмөн деңгээли көпчүлүк өспүрүмдөрдө (62,2%) көрсөтүлөт.

Бул биздин үлгүнүн басымдуу көпчүлүгү физикалык, оозеки же кыйыр түрдө агрессиянын эч кандай көрүнүштөрү менен мүнөздөлбөйт, бул ашыкча кыжырданууда, шектенүүдө жана таарынычта көрүнүшү мүмкүн дегенди билдирет.

Агрессивдүү жүрүм-турумдун орточо деңгээли субъекттердин 24,5% түзөт. Агрессивдүү жүрүм-турумдун көрсөтүлгөн формаларынын кайсынысы болбосун өспүрүмдөрдүн өз тууралыгын жана индивидуалдуулугун өжөрлүк менен коргоого багытталгандыктан, агрессивдүү өспүрүм ата-энесине жана мугалимдерине каршы чыгат, ал өзүнүн ыйгарым укуктарын курагына мүнөздүү болгон тараптан издейт.

Агрессивдүү жүрүм-турумдун жогорку деңгээли субъекттердин 13,3%ында кездешет. Бул деңгээлде агрессивдүү өспүрүм артта калгысы келет, ал эми агрессивдүүлүк ар кандай формада болуп, кийинчерээк мүнөздүк белги болуп калат. Ачык агрессивдүү жүрүм-турумдан тышкары, алар кийимдерди тытуу, бейбаштык байкалып, таарынып ж.б. сыяктуу жашыруун агрессия түрлөрүн да көрсөтүүгө жакын.

Өзүн-өзү зыян келтирүүчү же аутоагрессивдүү жүрүм-турумдун шкаласы өспүрүмдүн өзүнө зыян келтирүүгө жана/же физикалык ооруга болгон каалоосун өспүрүмдүн жашоодон аң-сезимдүү баш тартуусу катары көрсөтөт, бул аны токтотууга багытталган ар кандай аракеттер же бүтпөгөн аракеттер менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Биздин тандоодогу өспүрүмдөрдүн көпчүлүгүндө өзүнө зыян келтирүү жүрүм-туруму орточо жана төмөнкү деңгээлде болгон (тиешелүүлүгүнө жараша 48,9% жана 42,2%). Өзүн-өзү зыян келтирүүчү жүрүм-турум дененин ткандарына зыян келтирүү аркылуу өз денесине атайылап зыян келтирүү катары аныкталат; көбүнчө эмоционалдык оору менен күрөшүү үмүтү менен адам чыдагыс эмоцияларды бошотууга же азайтууга багытталган же иш-аракет кылууга же сезүүгө жөндөмсүздүк сезими менен байланышкан.

Орточо деңгээл курактык өзгөчөлүктөр менен аныкталат – жогорку эмоционалдык кабыл алуу менен сезгичтик, стресске туруктуулуктун төмөндүгү, тышкы кырдаалдык көйгөйлөр жана ички кайгыруулар менен күрөшүүгө так жана структуралангандардын жоктугу, теңтуштар менен тыгыз байланышка муктаждык, чоңдордон эмансипацияга умтулуу, куракка байланыштуу кризисти башынан өткөрүү.

Аутоагрессивдүү жүрүм-турумдун жогорку деңгээли өспүрүмдөрдүн 8,9%ында кездешет. Бул жүрүм-турум өзүнө зыян келтирүү менен мүнөздөлөт, кээде тез-тез оорулар да аутоагрессивдүү жүрүм-турумду көрсөтүшү мүмкүн. Бул өспүрүмдөр тобокелдик тобун түзөт жана алардын башынан өткөн окуяларга көңүл бурууну талап кылат. Бирок өзүнө зыян келтирүүчү жүрүм-турум сөзсүз түрдө өзүн-өзү өлтүрүү аракеттерине алып келбей турганын эстен чыгарбоо керек.

Ошондой эле, бул курак үчүн парасуицид – жүрүм-туруму актуалдуу болуп саналат, ал өзүн-өзү өлтүрүүнү туурайт, бирок чындыгында өзүн өлтүрүү ниетин билдирбейт.

Девианттык жүрүм-турумдун бардык шкалаларын жалпылап, биз эң кеңири таралганы өспүрүм куракка мүнөздүү болгон социалдык жактан көз каранды жүрүм-турум деген тыянак чыгарууга болот. Девианттык жүрүм-турумдун эң аз таралган түрүнө келсек, биздин учурда бул биздин субъекттерге мүнөздүү эмес көз каранды жүрүм-турум.

Жалпысынан алганда, диагностиканын жыйынтыктары социалдык-психологиялык дезадаптациянын жана девианттык жүрүм-турумга карата жакындыгынын төмөн деңгээлин көрсөтүп турат.

«Ийгилик жөнүндөгү элестетүүлөрдү изилдөө» методикасын (О. Ю. Клочкова) колдонуу менен төмөнкү жыйынтыктар алынды. Жалпысынан өспүрүмдөрдө «Компромисс моделинин» ийгилигинин басымдуулугу жөнүндө айтууга болот, ал субъекттердин 35,6%ында көрсөтүлгөн.

Биздин үлгүдөгү респонденттерде ийгиликтин компромисстик модели үстөмдүк кылат, ал заманбап коомдо трансформацияланган советтик модель болуп саналат. Анын үстөмдүк кылуучу позицияда болушу совет коомунун жакында эле жок болгондугун жана анын убакыттын өтүшү менен тийгизген таасири дагы эле олуттуу экенин көрсөтүп турат. Респонденттер үчүн биздин үлгүдөгү материалдык баалуулуктар алдыңкы орунда эмес, бирок алар эске алынганы менен, өспүрүмдөр билим берүүгө багытталган жана билимдин жана кесипкөйлүктүн жогорку деңгээли ийгиликтен кабар берет деп эсептешет.

Ийгиликтин компромисстик модели советтик моделдин трансформациясы болгонуна карабастан, акча табуу менен эмес, социалдык жактан маанилүү кесиптин баалуулугу менен мүнөздөлгөн советтик модель эң аз деңгээлде чагылдырылган (6,7%), бул заманбап дүйнөдөгү өспүрүмдөргө мүнөздүү болгон баалуулуктарды көрсөтүп турат.

Ошол эле учурда, субъекттер субъекттердин 24,4% ийгиликке жетүү үчүн «америкалык» жана «аскеттик» моделдерин карманышат. Бул чындык абдан кызыктуу, анткени бул моделдер таптакыр карама-каршы.

Ийгиликке жетүү үчүн «америкалык» моделин тандаган адамдар биринчи кезекте материалдык баалуулуктарга багытталган, алар үчүн талыкпаган эмгек аркылуу мүмкүн болгон материалдык ийгиликке жетүү маанилүү. Ийгиликтин бул моделин карманган адамдар ийгиликтин маанилүү компоненти материалдык ийгиликке өбөлгө түзгөн эмгек деп эсептешет, ошону менен байлык эмгек менен акталат.

«Аскеттик» моделинде, тескерисинче, материалдык дүйнө четке кагылып, инсан үчүн эң маанилүү руханий өнүгүү жана руханий бүтүндүк болуп саналат. Ийгилик руханий өзүн-өзү өркүндөтүү катары түшүнүлөт, материалдык баалуулуктар кабыл алынбайт.

Ийгиликке жетүүнүн «гедонисттик» модели респонденттердин 8,9% тарабынан анчалык деле чагылдырылбайт. Ал ар кандай ырахаттарга жана канаттануунга, анын ичинде материалдык жыргалчылыкка жетүү үчүн максималдуу жетишкендик катары ийгилик жөнүндө элестетүүсү менен мүнөздөлөт. «Америкалык» моделден айырмаланып (эмгек маанилүү жерде), «гедонестикада» материалдык байлыкка жетүү ыкмасы эч кандай мааниге ээ эмес, ал тургай антисоциалдык мүнөзгө ээ болушу мүмкүн, бирок ошол эле учурда талыкпаган эмгек индивид үчүн алгылыктуу эмес, анткени ал гедонизмдин маңызына карама-каршы келет.

Корреляциялык талдоо өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумга болгон жакындыгы менен жөнүндөгү элестетүүнүн ортосунда кээ бир статистикалык маанилүү байланыштарды аныктады.

Алынган маалыматтар 1, 2 жана 3-сүрөттөрдө келтирилген

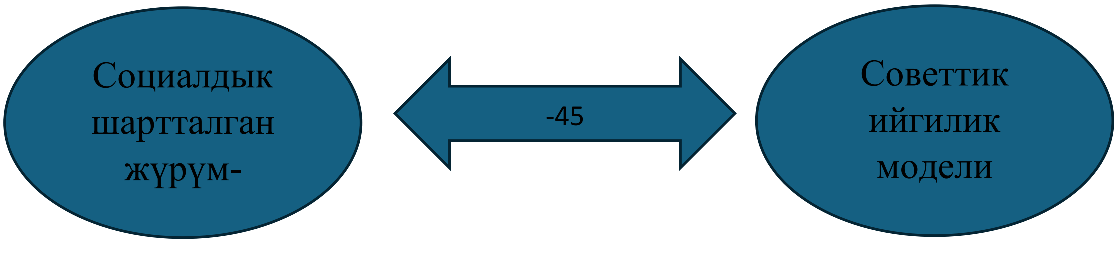

1-сүрөт. Социалдык жактан көз каранды жүрүм-турум менен ийгиликтин советтик моделинин ортосундагы байланыш

Корреляциялык анализдин жыйынтыгында биз социалдык жактан көз каранды жүрүм-турум менен ийгиликтин советтик моделинин ортосунда тескери корреляциялык байланышты түздүк.

Ийгиликти түшүнүүнүн так формулировкасы, тактап айтканда, акча эң төмөнкү орунду ээлеген нарктык-рационалдуу иш-аракеттердин артыкчылыктуулугу канчалык түшүнүлсө жана сакталса, башка адамдарга жана просоциалдык жүрүм-турумга көз карандылык ошончолук азаят деп болжолдоого болот. шилтеме, бул жерде топтун пикири, балким, ар кандай варианттарда асоциалдык же девианттык багытка ээ.

О.М. Здравомыслова менен И.И. Шурыгина белгилегендей, «Ийгиликтүү адам» деген сөз айкашы сиз үчүн эмнени билдирет?” деген ачык суроого эң көп берилген жооптордун бири – бул «Жакын адамдары тарабынан урматталган адам» [4]. Рухий байлыкка ээ болууга көңүл буруу бул баалуулуктарды жайылтууга мүмкүндүк берет, сабаттуулуктун менен руханий маданияттын деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет, ошондуктан бул учурда социалдык жактан көз каранды жүрүм-турумга минималдуу тенденция болот.

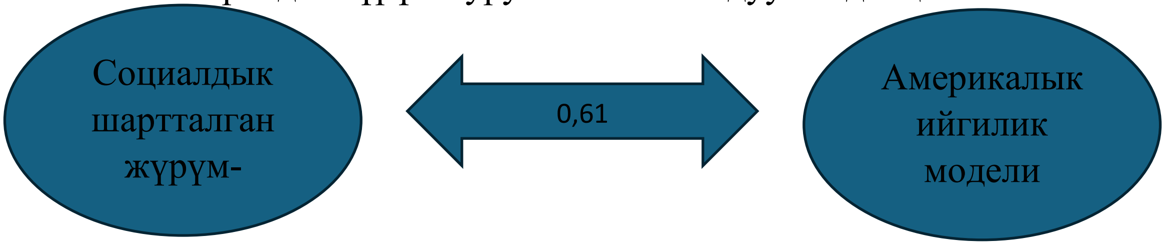

2-сүрөт. Социалдык жактан көз каранды жүрүм-турум менен ийгиликтин америкалык моделинин ортосундагы байланыш

Ийгиликтин бул модели үчүн негизги максат материалдык ийгилик болгондуктан, ал жалпы кабыл алынган нормаларга ылайык талыкпай иштөө аркылуу ишке ашат, анда белгилей кетүү керек: инсан коомдо идеалдарды кабыл алууга таянуу менен материалдык жыргалчылыкка умтулат, б.а. социалдык жактан аныкталган жүрүм-турумга мүнөздүү болгон референттик топко көз салуу менен байланышты байкоого болот. Үлгү катары берилген бул модель “америкалык үмүт” деп да белгилүү; “өтүк тазалоочу – миллионерлерге чейин талыкпаган эмгектин жардамы аркылуу болот. Эң негизги аспект дагы талыкпаган эмгектин зарылдыгы болуп саналат, ага ылайык, бул маанилүү топтун алдында өз сыйлыктарын актоо варианттарынын бири деп эсептелген. Биз бул негиздер девианттык жүрүм-турумга жакындык менен түздөн-түз байланышы бар деп ойлойбуз.

3-сүрөт. Агрессивдүү жүрүм-турум менен ийгиликтин компромисстик моделинин ортосундагы байланыш

Бул схема агрессивдүү жүрүм-турум менен ийгиликтин компромисстик моделинин ортосунда түз корреляцияны көрсөтөт. Ийгиликтин компромисстик модели «жакындары тарабынан кабыл алынган жана жактырылган ийгилик катары мүнөздөлгөндүктөн жана материалдык факторлор эске алынат, бирок чечүүчү ролду ойнобойт, кыязы, бул учурда агрессивдүү жүрүм-турумдун сунушталган формаларынын кайсынысы болбосун түздөн-түз коргоого багытталган. өспүрүмдөрдүн туура жана индивидуалдуулугу, агрессивдүү өспүрүм ата-энеси жана мугалимдери менен беттешет, ал өзүнүн ыйгарым укуктарын курагына мүнөздүү болгон тараптан издейт. Өспүрүм куракта «көбүнчө ата-эне же жакын туугандар эмес, достор жакын деп эсептелет, ал эми өспүрүмдөр өз кезегинде агрессивдүү жүрүм-туруму менен мүнөздөлөт.

Ошентип, биз жүргүзгөн эмпирикалык изилдөө ийгиликке жетүү жөнүндөгү элестетүүсү менен девианттык жүрүм-турумга карата жакындыктын ортосунда байланыш бар экенин аныктады. Белгиленген үлгү педагог психологго девианттык өспүрүмдөр менен иштөөдө жана аларды социалдык нормаларды бузбастан, конструктивдүү жүрүм-турум аркылуу ийгиликке багыттоодо жардам берет.

Адабияттар

1.Егоров А.Ю. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. – СПб, 2007. – 225 с.

2.Жолдошбаев Д.А. Девианттык жүрүм-турумдун психологиясы. Ош, 2025. – 148 б.

3.Клочкова О.Ю. Модель успеха как фактор профессионального выбора: на примере студентов московских педагогических вузов: Автореф. дис. … канд. психол. наук. – М., 2003. – 24 с.

4.Колесникова Г.И., Байер Е.А., Харагезян М.В. Девиантное поведение. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 264 с

5.Кон И.С. Психология ранней юности. - М.: Просвещение, 1989. - 247 с.

6.Панкратова И.А. Особенности взаимосвязи представлений об успехе и мотивации успешной деятельности у студентов // Известия Южного федерального университета. – № 7. 2018. – С. 105–110.

7.Панкратова И.А., Долотова Е.В. Исследование взаимосвязи профессиональных представлений и моделей успешности у подростков с разной степенью одаренности // Сборник научных работ X Международного конкурса. Липецк, 2019. – С. 133–139.

8.Рожков, М.И. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением. – М.: Книга по Требованию, 2014. – 240 с.

9.Татарова С.П. Девиантное поведение подростков и социальные технологии его профилактики в условиях перехода российского общества к рыночным отношениям. Дисс. Док. Соц. Наук. Улан-Удэ, 2007. – 412 с.

10.Яриков П.С. Подростковая девиация как одна из проблем современного общества // Материалы II Всероссийской научно-практической конференции «Гуманитаристика в условиях современной социокультурной трансформации», Липецк, 2013. – С. 26–30.

Асилбеков Д.Т., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ПРИЧИНА СОВРЕМЕННЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ МИРА

Аннотация

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы экологической ситуации, воздействие антропогенного и природного фактора на экосистему Земли. Обсуждаются загрязнение ледников, горных ледников, загрязнение атмосферы.Уделяется внимание также актуальным вопросам реализации политики государства сфере стабилизации экологической ситуации, внедрение как «Зеленая экономика», эко-продукция, экологически чистые технологии.

Ключевые слова: обострение экологической ситуации, экологические последствия, природные ресурсы, угроза экологии, выбросы вредных веществ в атмосферу, антропогенные и природные факторы, виды естественных факторов, экологическая безопасность, пути решения экологической проблемы.

Аннотация

Бул макалада экологиялык кырдаалдын актуалдуу маселелери, Жердин экосистемасына антропогендик жана табигый факторлордун таасири каралат. Мөңгүлөрдүн, тоо мөңгүлөрүнүн булганышы, атмосферанын булганышы талкууланат. Ошондой эле экологиялык кырдаалды турукташтыруу, "Жашыл экономика" катары киргизүү, эко-продукция, экологиялык таза технологиялар чөйрөсүндөгү мамлекеттин саясатын ишке ашыруунун актуалдуу маселелерине да көңүл бурулууда.

Негизги сөздөр: экологиялык кырдаалдын курчушу, экологиялык кесепеттер, жаратылыш ресурстары, экологиянын коркунучу, атмосферага зыяндуу заттардын чыгышы, антропогендик жана табигый факторлор, табигый факторлордун түрлөрү, экологиялык коопсуздук, экологиялык проблеманы чечүү жолдору.

Abstract

This article discusses the current problems of the ecological situation, the impact of anthropogenic and natural factors on the Earth's ecosystem. The pollution of glaciers, mountain glaciers, and atmospheric pollution are discussed. Attention is also paid to topical issues of the implementation of the state policy in the field of environmental stabilization, such as the "Green Economy", eco-products, environmentally friendly technologies.

Keywords: aggravation of the ecological situation, environmental consequences, natural resources, environmental threat, emissions of harmful substances into the atmosphere, anthropogenic and natural factors, types of natural factors, environmental safety, ways to solve environmental problems.

Стремление к мировому лидерству стран по многим аспектам, включая научно-техническую революцию современный мир испытывает большую экологическую проблему. На сегодня мировое сообщество должно уделять внимание именно экологической проблеме, т.к. здоровая экология является основой жизни на земле. С каждым годом по миру растет тенденция ухудшения экологической ситуации, тем самым вызывая различные эпидемиологические болезни.

Под активным воздействием антропогенного фактора экосистема земли постепенно утрачивает способность саморегуляцию и воспроизводству, одним словом не успевают восстанавливаться природные ресурсы, которые по мнению

экспертов до сих пор считаются возобновимыми. Таким образом очевидную, непосредственную угрозу составляет возможное изменение климата под воздействием, так называемую в экологии «парникого эффекта».

С развитием экономики как на локальном уровне государства, региональном и глобальном уровнях вызывают глобальную экологическую проблему, такие как производственные, бытовые и естественные т.е. природные факторы. Эти перечисленные факторы ухудшают экологическую обстановку на Земле и бросят новый вызов всему человечеству.

К естественным факторам можно отнести:

-землетрясения, т.е. движение литосферных плит, извержения вулканов, тем самым это сопровождается огромным выбросом в атмосферу вредных углекислых газов;

-таяние многовековых ледников;

-различные катастрофы как цунами, ураганы, сильные наводнения;

-и самое составное нарушения озонового слоя всего мира, включая Антарктиду и Арктику.

Можно сделать вывод, что причиной таяния многовековых ледников, горных ледников это огромные выбросы углекислого газа в атмосферу, т.е. является нарушением озонового слоя подвлияниям естественного и антропогенного фактора.

Напомним, что в 1896 году физико-химик Сванте Аррениус, выдвигал ряд гипотез, одной из главных причин возникновения и сохранения ледников Антарктиды, Арктики и горных ледников в мире является снижение концентрации углекислого газа в атмосфере.

На сегодня экологическая безопасность является одной из актуальной темой в мире. Так правительствами различных стран вводятся ограничения на выбросы углекислого газа, на содержание вредных веществ выхлопных газов автотранспортов, отходах промышленных заводов, предприятий, ну и к частью радуют те, страны которые переходят на более альтернативный вариант развития экономики как «Зеленая экономика», внедряются экологически чистые технологии и продукты, которая сокращает давление на окружающую среду.

Если раньше отходы живших до нас поколений подвергались быстрому разложению, то современные отходы, которые являются продуктами высокотехнологичной индустрии, атомной электроэнергии и массового производства химической промышленности, становятся трудноразлагаемыми или неразлагаемыми.

Вероятность решения экологических проблем у каждого государства по разному, потребность общества в чистой окружающей среде часто вступает в противоречие с интересами бизнеса и государства, с необходимостью роста в экономике, развитие инфраструктуры, урбанизация и бедности отдельных регионов.

Проблемы экологии по сей день является глобальной и не решенной, так как требует роль международных отношений, и что решение окружающей среды

необходимо всему человечеству сообща, т.к. ни одна экологическая инициатива не будет полностью эффективной.

Как нам уже ведомо, на пленарном заседании 41-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО была единогласно принята резолюция «Расширение мониторинга и исследований горных ледников» которая была инициировано Кыргызстаном.

Для оптимального и эффективного решения по борьбе с экологическими проблемами мировому сообществу пока не удается выработать единую экологическую стратегию для защиты окружающей среды и для спасения планеты.

В нынешнее время глобализация экологических проблем проявляется в загрязнении атмосферы, почвы, доступ к чистой воде, потепление климата в мире, загрязнение воздуха в последствии которых умирает много людей от различных заболеваний.

Список литературы:

1.Закон Кыргызской Республики об охране окружающей среды.

2.Конвенции и соглашения ООН об охране окружающей среды.

3.Киотский протокол к рамочной конвенции ООН об изменении климата.

4.Анисимов, А. П. Экологическое право / А.П. Анисимов, А.Я. Рыженков, А.Е. Черноморец. - М.: Юрайт, Юрайт, 2017. - 182 с.

5.Бандорин, Л.Е. Экологическое право / Л.Е. Бандорин. - М.: Велби, 2016. - 183 с.

6.Боголюбов, С. А. Актуальные проблемы экологического права / С.А. Боголюбов. - М.: Юрайт, 2018. - 146 с.

***Суюнбаев Т.Т.**, окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗСТАНДА АДАМ УКУКТАРЫНА ЖАНА ЭРКИНДИГИНЕ АЙРЫМ ЧЕКТӨӨЛӨР

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасында адам укуктарын жана эркиндиктерин чектөөнүн максаттуу мазмунунун айрым көйгөйлөрү каралат. Аларды Кыргызстандын конституциялык-укуктук практикасында колдонуунун зарылчылыгы да далилденген. Юридикалык илимде «укуктук чектөөлөр» түшүнүгү түрдүүчө чечмеленет. Гаджиев Г.А. Конституцияда жол берилген жана мыйзам тарабынан белгиленген адамдын жана жарандын конституциялык статусунан, ошондой эле негизги укуктардын жана эркиндиктердин ченемдик мазмунун түзгөн ыйгарым укуктардын чөйрөсүнөн алып салуулар катары негизги укуктарга тиешелүү конституциялык маанидеги чектөөлөрдү карайт.

Түйүндүү түшүнүктөр: укуктук чектөөлөр, Конституциялык укук, адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери, тен салмактуулук, мамлекеттик бийлик бутактар, президент, Жогорку Кенеш, сот бийлиги, ыйгарым укук.

НЕКОТОРЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые проблемы целевого содержания ограничения прав и свобод человека в Кыргызской Республике. Также доказана необходимость их использования в конституционно-правовой практике Кыргызстана. В судебной практике понятие «правовые ограничения» трактуется по-разному. Гаджиев Г.А. Рассматриваются ограничения конституционного смысла, относящиеся к основным правам, как исключения из конституционного положения человека и гражданина, а также объем полномочий, составляющих нормативное содержание основных прав и свобод, которые разрешены Конституцией. и установлены законом.

Ключевые слова: правовые ограничения, конституционное право, права человека и гражданина, свободы, баланс, ветви государственной власти, президент, Верховный Совет, судебная власть, полномочия.

SOME LIMITATIONS OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN KYRGYZSTAN

Abstract

The article deals with some problems of the targeted content of the restriction of human rights and freedoms in the Kyrgyz Republic. The necessity of their use in the constitutional and legal practice of Kyrgyzstan is also proved. In judicial practice, the concept of "legal restrictions" is interpreted in different ways. Gadzhiev G.A. The limitations of the constitutional meaning related to fundamental rights are considered as exceptions to the constitutional position of a person and citizen, as well as the scope of powers that make up the normative content of fundamental rights and freedoms that are permitted by the Constitution. and established by law.

Key words: legal restrictions, constitutional law, human and civil rights, freedoms, balance, branches of government, president, Supreme Council, judiciary, powers.

Укуктук чектөөлөр – «мыйзамда белгиленген чектер, анын чегинде субъекттер аракеттенүүгө тийиш; бул туура эмес жүрүм-турумдун алдын алуу,

контрагенттин кызыкчылыктарын жана коргоо жана коргоо боюнча коомдук кызыкчылыктарды канааттандыруу үчүн шарттарды түзүү».

Узак убакыт бою адамдын укуктарын жана эркиндиктерин чектөө мамлекеттик-укуктук курулуштун эң татаал проблемаларынын бири болуп калууда. Илимий адабияттарда "ар бир мамлекет, ал тургай демократиялык мамлекет да адам укуктарын чектөөгө жана бузууга умтулат" деген пикирлер бар.

Мамлекет тарабынан адам укуктарын мыйзам чегинде чектөө башка субъекттердин укуктарына өзүм билемдик менен мамиле жасоо жолуна тоскоолдуктарды коюуну көздөйт. Воеводин Л.Днын позициясы да айтылган. «чектөөлөр» жана «укуктардын чеги» терминдеринин номинативдик мазмунунун бирдейлиги жөнүндө.

Белгилей кетсек, укуктарды чектөө Адам укуктарынын жалпы декларациясында жарыяланып, эл аралык укуктук келишимдик документте – Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо боюнча Европа конвенциясында ишке ашырылып, ага 15 мүчө кол койгон. 1950-ж 4-ноябрында Римде Европа Советиниц Министрлер Комитетиниц.

Глобалдык масштабдагы документтерде адам укуктарын чектөө 1966-жылдын 19-декабрында гана Адам укуктары боюнча эл аралык пакттарда – Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө жана Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө пакттарда мыйзамдуу түрдө бекитилген.

Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 4-беренесинде мындай деп айтылат: "Ушул Пакттын катышуучу-мамлекеттери мамлекет ушул Пактыга ылайык берген укуктарды ишке ашырууга карата, ал мамлекет мыйзам тарабынан аныкталган укуктарга... чектөөлөрдү коюуга...».

Чектөө концепциясына укуктун жалпы теориясынын позициясынан салыштырмалуу талдоо орус окумуштуусу Малько А.В. Автор укуктук чектөөлөрдү субъекттин мотивине түздөн-түз таасир этүүчү жана «кызыкчылык-баалуулук» мамилелерин тартипке салууга түздөн-түз катышкан маалыматтык-психологиялык мүнөздөгү укуктук каражат катары карайт. Бул маселе боюнча позициянын маңызын Малько А.В. башкаруучулук мүнөздөгү укуктук чектөөлөргө чейин кыскарган.

Укуктук чектөөлөр маселеси коомдогу адамдын эркиндигинин чектеринен келип чыккан. Белгилүү болгондой, социалдык башкаруу ар кандай субъекттерге карата укуктук чектөөлөрдү колдонууну камтыйт. Алгачкы коомдун социалдык нормалары негизинен норма-табу, норма-тыюу, норма-рамка, норма-чектөө катары болгон. Жүрүм-турум нормаларынын, атап айтканда, тыюу салуу нормаларынын пайда болушу Ю.В.Бромлинин теориялык иштеп чыгуулары боюнча, биологиялык инстинкттерди кармоону чектөө зарылчылыгынан келип чыккан.

Конституциялык укук теориясында укуктарды жана эркиндиктерди түшүнүү позитивисттик жана табигый-укуктук түшүнүктөрдү бириктирген комплекстүү мамилеге негизделген. Анткени, эгерде ал мыйзам, позитивдүү

укук тарабынан кепилденбесе, ал эми позитивдүү укуктун руханий негизи, моралдык-этикалык күчү табигый укукта тамырланса, адамдын эркиндиги иш жүзүндө мүмкүн эмес. Бул эки мамиле бири-бирин толуктап турат, бул төмөндөгүдө айтылат.

Мыйзамдарда (позитивдүү укук) идеялар, принциптер, адилеттиктин, эркиндиктин, теңдиктин талаптары, ошондой эле адеп-ахлак талаптары жөнүндө универсалдуу идеялар бекитилген. Укуктук эркиндик – адамдын белгилүү бир жүрүм-турумдун тышкы, объективдүү зарылчылыгын ишке ашыруу жана ага ылайык аракеттенүү жөндөмдүүлүгү.

Укуктук чектөөлөр укуктук жөнгө салуунун зарыл каражаты болуп саналат, анын максаты укук ээси үчүн да, башка адамдар үчүн да, бүтүндөй коом үчүн терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн болгон жүрүм-турумду оздуктоо болуп саналат. Укуктук чектөөлөр коомдук мамилелерди тартипке келтирүү максатында белгиленет жана буйрук берүүчү (башкаруучу) мүнөзгө ээ. Демек, укуктук чектөөлөр объективдүү мүнөзгө ээ болуп, бүтүндөй коомдун социалдык-пайдалуу кызыкчылыктарын камсыз кылууга багытталган.

Адам укуктарын жана эркиндиктерин чектөөнүн түпкү максаты – коомдук зарылчылык менен укук ээлеринин кызыкчылыктарынын ортосунда компромисс табуу. Демек, адам укуктарын чектөө мыйзамдын өзүнүн чыныгы максатына карама-каршы келбеген даражада мүмкүн. Укуктук чектөөлөр коомдук мамилелерди, коомдук кызыкчылыктарды коргоого багытталган, анын максаты эркиндик чөйрөсүн тарытуу жана инсандын коомго каршы кызыкчылыктарын камтыган.

Бул жерде, Мюллерсон Р.А. ылайык, мыйзамдуу (мыйзамдуу) чектөөлөр менен мыйзамсыз чектөөлөрдүн ортосунда өтө кылдат айырмачылык болушу керек, алар тоскоолдуктар (укук бузуулар, кыйноо). Болбосо, укуктук чектөөлөр зарыл жана мыйзамдуу каражаттан коомдук зыяндуу жана мыйзамсыз болуп калат.

Биз алдын алуу укуктук чектөөлөрдү мыйзамдуу жана негиздүү белгилөө жана колдонуу үчүн кепилдиктердин бүтүндөй системасын талап кылат деп эсептейбиз жана мындай чектөөлөрдүн көлөмүн жана негиздүүлүгүн эске алуу зарыл. Ошондуктан дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө инсандын укуктарын жана эркиндиктерин чектөөгө жол берген мыйзамдар аларды колдонуунун негиздерин, чектерин жана тартибин так жөнгө салат.

Биз макул болгон Малько А.нын айтымында, «универсалдык укуктардын эл аралык стандарттары бар сыяктуу эле, ээнбаштыктын жана укук бузуулардын негизин жок кылуу үчүн аларды колдонуунун максаттары жана шарттары боюнча комментарийлер менен чектөөлөрдүн стандарттары болушу керек. бийлик «улуттук» чиновниктер тарабынан жасалган. Орусиянын укук тутумунун өнүккөн өлкөлөрдүн укуктук системалары менен интеграциялануу тенденциясын эске алуу менен, адам укуктарын ишке ашыруунун жалпы “улуттук” механизмдерин жана аларды чектөө”.

Укуктук ченемдин санкция сыяктуу элементинде камтылган жазалар да укук чектөөчү каражаттарга таандык кылынууга тийиш.

Ошентип, укуктук чектөөлөр ар кандай формаларда: тыюу салуулар, милдеттер, мамлекеттик-укуктук мажбурлоо чаралары, анын ичинде жазалоо түрүндө көрсөтүлөт.

Укук колдонуу процессинде адамдын укуктарын жана эркиндиктерин кемсинтүүгө жол бербөө үчүн «укукту ишке ашыруунун тартибин белгилеген адам анын мазмунун өзгөртө албайт» деген укуктук аксиома тиешелүү укуктук механизмдер менен камсыз кылынууга тийиш.

Конституциялык илимдин арсеналында бар классификациялардын негизинде биз адам укуктары менен эркиндиктерин чектөөлөрдүн төмөнкүдөй спецификалык классификациясына аракет кылдык:

-укуктук чектөөлөрдүн тармактык тиешелүүлүгү (конституциялык, административдик, кылмыш);

-колдонуу чөйрөсү: а) мамлекеттер аралык (квота, алымдар), б) мамлекет ичиндеги;

-чөйрөсү: а) жалпы (бардык калкка тиешелүү, жалпы конституциялык-укуктук статуска тиешелүү жана негизги укуктар менен эркиндиктерден бошотуунун жол берилген чектерин жана бул бошотуулар ылайык келүүгө тийиш болгон максаттарды аныктайт); б) жеке (конкреттүү бир адамга каршы санкция катары укуктан ажыратуу). Бул жерде жарандардын айрым категорияларынын (кызмат адамдарынын, аскер кызматчыларынын, жазык жазасын өтөп жаткандардын, чет өлкөлүктөрдүн жана жарандыгы жок адамдардын) укуктук абалынын өзгөчөлүктөрүнө жана алардын мамлекет менен болгон мамилелерине байланыштуу негизги укуктар менен эркиндиктерди чектөөлөр өзгөчө түрү болуп саналат;

-норманын мазмуну; а) ченемдик; б) укук коргоо органдары.

-жарандык жана саясий укуктарды чектөө;

-экономикалык, социалдык жана маданий укуктарды чектөө;

-чектөөнүн узактыгы:

а)Конституцияда жана мыйзамдарда белгиленген туруктуу;

б)өзгөчө абал актысында түздөн-түз көрсөтүлүүгө тийиш болгон убактылуу.

Ошентип, анализдин жыйынтыгы боюнча төмөнкү пункттарды жалпылоого болот:

-Конституциялык укук теориясында укуктарды жана эркиндиктерди түшүнүү позитивисттик жана табигый-укуктук түшүнүктөрдү бириктирген комплекстүү мамилеге негизделген.

-Жүргүзүлгөн анализдин негизинде укуктарды чектөөлөрдү классификациялоого аракет жасалууда.

-укуктарды жана эркиндиктерди чектөө - мыйзамда каралган негиздер боюнча жана белгиленген тартипте жүзөгө ашырылуучу укуктардын жана эркиндиктердин чөйрөсүн тарылтуу.

-Негизги укуктарды чектөө алардын айрымдарын пайдаланууга тикелей тыюу салуу жолу менен да, милдеттенмелер аркылуу да, ошондой эле жазалоо аркылуу да ишке ашырылат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1.Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: Материалы круглого стола [Текст] // Государство и право – 1998. – № 7. – С. 20-42.

2.Малько, А.В. Правовые ограничения: от отраслевого понимания к теоретическому // Правоведение [Текст] / А.В.Малько. – 1993. – № 5. – С. 17.

3.Малько, А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект [Текст] / А.В.Малько. – Саратов, 1994. – 250 с.

4.Воеводин, Л.Д. Пределы осуществления прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации // Права человека в условиях становления гражданского общества: Материалы международной научной конференции, Курск, 15-16 мая 1997 г. [Текст] / Л.Д. Воеводин. – Курск, 1997. – С. 8-11.

5.Бусурманов, Ж.Д. Евразийская концепция прав человека [Текст] / Ж.Д. Бусурманов.- Алматы: КазГЮУ, 2006. С.157.

6.Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. ГА ООН, от 16декабря 1966г. - Права и судопроизводство (Собрание международных документов)-Warsaw / Office for Democratic Institutions and Human Rights.

7.Международные акты о правах человека [Текст]: Сб. документов / Сост. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – 784 с.

8.Стремоухов, А.В. Человек и его правовая защита: теоретические проблемы [Текст] / А.В. Стремоухов. – СПб., 1996. – 365 с.

9.Всеобщая история государства и права [Текст] / Под ред. К.И. Батыра. – М., 1993. – 374 с.

10.Чухвичев, Д.В. Свобода личности и юридическая ответственность // Государство и право [Текст] / Д.В. Чухвичев. – 2005. – № 3. – С. 103-105.

11.Мюллерсон, Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р.А. Мюллерсон. – М., 1991. – 161 с.

Таалайбекова Ч.Т., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЧАТКАЛ РАЙОНУНДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ГЛОБАЛДЫК КООПСУЗДУК КОРКУНУЧУ КАТАРЫ

Аннотация

Илимий макалада Кыргызстандын экологиялык жана Чаткал районунун экологиялык көйгөйлөрү,алардын пайда болуу себептери,экологиялык коопсуздугу,айлана-чөйрөгө тийгизген таасирлери каралды. Кыргызстандын экологиялык көйгөйү – бул бири-бирине көз каранды, бири-бири менен байланышкан жалпы жана локалдык, улуттук кызыкчылыктарды бириктирген өтө татаал система. Бул экологиялык проблемалардан төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

Негизинен болуп, табигый кырсыктар(көчкү,сел жүрүү,жер титирөө) ж.б.эсептелет.Азыркы учурда Кыргызстандын ири шаарларында анын ичинде Ош жана Жалал-Абад шаарындагы автозаправкалар шаардын чок ортосуна курулгандыктан, калк көп чогулган жерде элдин массалык коопсуздугуна, анын ичинде экологиялык коопсуздугуна коркунуч келтирүүдө, жарылуу болуп кетсе ким жооп берет?

Экологиялык нормаларын, курулуш стандарттарынын нормаларын кайра карап чыгып, шаар ичиндеги автозаправкаларды шаардын четине көчүрүү мезгилдин заманбап талабы экенин унутпасак.

Жаратылыш байлыктарын пайдаланууда сыртка чыгарылган (экспортко) жаныбарлар дүйнөсүнүн түрлөрүнө, продукцияларына уруксат берүүдө, көзөмөл кылууда, ошондой эле өсүмдүктөр дүйнөсүнүн түрлөрүн жыйноодо, дары-дармек чөптөрдү сыртка чыгарууда, (экспорт) пайдаланууда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу жана токой чарба мамлекеттик агенттигинин башкармалыктардын, шаардык, райондук инспекцияларынын түздөн-түз көзөмөлүнөн чыгып Бажы (таможня) органдары сыртка уруксатсыз чыгарууда (лицензиясы жок).

Алыскы жана жакынкы чет өлкөлөргө чыгарууда мыйзамсыз аракеттеринин натыйжасында жаратылыш ресурстарын пайдаланууда (өсүмдүктөр дүйнөсүн, жаныбарлар дүйнөсүн) акыркы 15-20 жылда коррупциялашып сыртка чыгарылган фактылар жылдан-жылга өсүп жаратылышты коргоо мыйзамдарын бузуу фактылары айдан-айга, жылдан-жылга артып жатканы айкын.

Экологиялык коопсуздук бул курчап турган айлана-чөйрөнү эле коргоо эмес, жалпы элибиздин саламаттыгынын коопсуздугу эмеспи!

Область , шаар, райондордо чарба субъекттилеринин айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасири;таштанды калдыктар, абага чыгаруу, суу саркындыларды агызып чыгаруу маселеси да чон көйгөйдү жаратат.Алсак,таштанды айлана-чөйрөгө эле эмес,адамдын ден-соолугуна да зыяндуу кедергисин тийгизет,мисалы:таштанды топтолгон жерлерде жашаган адамдардын организми шлактарга толот. Ошондой эле экологиянын булганышы менен бүткүл адам баласынын ден соолугуна да терс таасирин тийгизип жаткандыгы айдан ачык .Булгануулар мисалы суунун булганышы,абанын кирдөөсү,токой аянттарынын кыскарышы ж.б.у.с. Ошондуктан алдын ала кандайдыр иш аракеттер болуусу абзел.

Ачкыч сөздөр: Оор металлдар, концентрация, булгануу, радиация, хвостохранилища, отвал, экосистема.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЧАТКАЛСКОГО РАЙОНА КАК ГЛОБАЛЬНАЯ УГРОЗА БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В научной статье описаны экологические проблемыКыргызстана и Чаткалского региона,причины их возникновения,экологическая безопасность,влияние на окружающую

среду. Экологическая проблема Кыргызстана представляет собой очень сложную систему, сочетающую взаимообусловленные, взаимосвязанные общие и местные, общегосударственные интересы. Среди этих экологических проблем можно выделить следующие:

В основном рассматриваются стихийные бедствия (оползни, наводнения, землетрясения) и др. В настоящее время АЗС в крупных городах Кыргызстана, в том числе в Оше и Джалал-Абаде, строятся в черте города. взрыв, представляющий угрозу безопасности?

Не будем забывать, что современным требованием времени является пересмотр экологических норм и норм строительных норм и перенос городских заправок на окраины. При использовании природных ресурсов разрешение и контроль за вывозимыми (на вывоз) видами и продуктами животного мира, а также в сборе видов растений, в использовании лекарственных трав и в использовании (вывоз) правительства Кыргызской Республики и управлений Гослес. агентства, города, Неподконтрольные районным инспекциям, таможенным органам вывозят самовольно (без лицензии). А также загрязнение окружающей среды оказывает негативное влияние на здоровье человека. Примеры загрязнения включает загрязнение воды, загрязнение воздуха и выруби лесов и т.д. Следовательно,необходимо принять некоторые меры.

Ключевые слова: Тяжелые металлы, концентрация, загрязнение, радиация, хвостохранилища, отвал, экосистема.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF THE CHATKAL DISTRICT AS A GLOBAL SECURITY THREAT

The summary

The scientific article describes the environmental problems of the Chatkal region, their causes, environmental safety, environmental impact. Most of the places where garbage is stored in Kyrgyzstan are in a very bad condition. Radioactive waste, heavy metals and toxic chemicals are released into the environment and contaminates ground water, atmosphere and soil. For example, the condition of the areas where heavy metal wastes are stored along the Sumsar River in the Chatkal district is a global issue today. In recent years, exploitation of mineral deposits explored in Chatkal began actively during the Soviet era. Today,158 licenses have been issued to conduct mining and geological research in the territory of Chatkal district. At the same time, dissatisfaction with the activities of mining companies has been expressed for many years. In the Chatkal district, three companies, Vertex Gold Company, Chaarat Zaav Gold Company and Eti Bakir Terek Sai Factory are building a waste storage facility. Three companies extract gold from by smelting. In other words, many chemical elements, including cyanide, are used in the work process. Considering that the Chatkal River has a transboundary status, in the event of a technical or natural disaster, Kyrgyzstan will not be able to avoid many billions of claims from neighboring countries. Floods and landslides are freguent in the district. Landslides on the river continuously cause problems for the residents of the district. According to the data of the sanitary epidemiological service, it is noted that Mg is 9 times higher than Cd 320 times higher than the norm in Sumsar river water. Therefore, the local population is worried about the work of foreign investors who are currently engaged in the mining of new mineral resources. Harmful radioactive waste from the products developed by the uranium plant, which was operated jointly with many countries during the Union period, in Sumsar and Shekaftar, was placed in dumps in tailings storage facilities. The total amount of waste in tailings storages is 2650 thousand cubic meters. They belong to I-II danger categories. Toxic substances, i.e. heavy metals, washed by rain fall into the Sumsar River and reach Uzbekistan. The main polluting heavy metals include: lead, zinc, cadmium, antimony. The soil layer has the ability to retain and concentrate radioactive substances and heavy metals. It is known that the smaller the particles (mechanical) that make up the soil, the greater their mechanical sorption capacity. Also, the presence of organic substances has a significant effect on the sorption properties.

Keywords: Heavy metals concentration, pollution, radiation, tailing dump, the ecosystem.

Учурда адам “кубаттуу геологиялык күчкө айланат”деп өзүнүн илимий иштеринде В.И.Вернадский белгилегендей илимий-техникалык прогресстин тез өнүгүшү менен адамдын чарбалык ишмердүүлүгү жаратылыштын бардык ресурстарында чоң өзгөрүүлөрдү пайда кылып жатат.

Коомдун курчап турган чөйрөгө тийгизген таасири барган сайын ар түрдүү болуп баратат:анын масштабы чындыгында глобалдуу болуп калды,экономикалык ишмердүүлүктүн таасири,көлөмү боюнча көптөгөн табигый процесстерден ашып кете баштады.Ошентип,экономикалык жактан пайдаланылган аймактардын тынымсыз кеңейиши табигый ресурстардын түп-тамырынан бери кайра курууга алып келет.Бир компоненттин бузулушу башка компоненттердин жана бүтүндөй жаратылыштын өзгөрүшүнө таасирин тийгизет[1].

Кыргызстан жер шаарынын 200 приоритеттүү экологиялык аймактарынын бири.Бул жерде флоранын 2% ке жакыны өсөт,ал эми жердин 0,13%ин кургактыкта жашаган фаунанын 3% тен ашыгы жашайт.Орто Азияда өскөн өсүмдүктөрдүн жарымына жакыны Кыргызстанда кездешет.

Ошол эле учурда экологиялык чөйрөгө кооптондурган жагдай түзүлдү.Экологиялык натыйжалуулук индексинин (EPI) рейтингине ылайык, Кыргызстан экосистемалардын экологиялык абалы жана жашоого жөндөмдүүлүгү боюнча 180 өлкөнүн ичинен 99-орунда (2012-жылы 127-орунда) жана биологиялык ар түрдүүлүк боюнча 97-орунда турат. Кыргызстандын Кызыл Китебине жаныбарлардын 68 өсүмдүктөрдүн 65 түрү киргизилген жана алар жок болуп кетүү коркунучунда турат.

Суу ресурстарынын абалын сактоо жана жакшыртуу боюнча коопсузданууылар бар.Алардын пайдалуу бөлүгү акырындык менен түгөнүп же булганып бара жатат. Мөңгүлөрдүн эришине адам фактору активдүү салым кошууда,бул келечекте жайыттардын жана айыл чарба жерлеринин суусузданышына алып келиши мүмкүн. Акыйкатчы институтунун маалыматы боюнча, 2018-жылдын башында ар бир алтынчы кыргызстандык ичүүчү таза сууга жетпей калган[5].

Ошентип,1125 айылда борбордук суу түтүктөрү жок болуп,кыргызстандыктардын кырк пайызы сууну ачык булактардан (арыктар, каналдар ж.б.у.с.) колдонууга аргасыз болгон.Жалпысынан Республика боюнча 653 айыл ичүүчү сууга жетпейт.Жылына 30миң курч ичеги оорулары катталат.Суунун булганышы жана санитардык абалы боюнча Кыргызстан дүйнө өлкөлөрүнүн арасында 104-орунда турат.

Мындан тышкары,пайдалуу кендерди казып алуудан улам таштандылардын топтолушу адам өмүрүнө коркунуч туудурган жагдайды жаратууда.Республиканын аймагында 92 таштанды жана калдык сактоочу жай бар(анын 31 радиоактивдүү,5 уулуу,25 таштанды төгүүчү жай).Кооптуу калдыктардын айрымдары жок болуп,экосистемага жана адам өмүрүнө коркунуч туудурууда.

Кыргызстандын аймагындагы таштандылар сакталган жерлердин көпчүлүгү өтө оор абалда.Радиоактивдүү таштандылар,оор металлдар жана уулуу заттар курчап турган чөйрөгө таралууда жана жер алдындагы сууларды,атмосфераны,топуракты булгоодо. Мисалы Чаткал районуна караштуу Сумсар дарыясын бойлой жайгашкан оор металлдардын калдыктары сакталуучу аймактардын абалы азыркы күндө глобалдык маселе болуп саналат [2].

Акыркы жылдарда Чаткалда чалгындалган пайдалуу кендерди иштетүү, негизинен, совет доорунда активдүү башталган.

Бүгүнкү күндө Чаткал районунун аймагында тоо-кен,геологиялык изилдөө иштерин жүргүзүүгө 158 лицензия берилген.Ошол эле учурда кен казуучу компаниялардын ишмердүүлүгүнө нааразычылык көп жылдардан бери айтылып келет.

Учурда республикада Өкмөттүк масштабда проблемаларды чечүү жөнүндө иш аракеттер жасалып жаткандыгы жөнүндө бир нече массалык маалыматтарда берилүүдө. Бирок бул региондо баса белгилөөчү иш- чара жүргүзүлгөн эмес(1-сүрөт).

Экологияга жана айлана-чөйрөгө төмөнкүдөй мүнөздөгү зыян келтирүү коркунучу сакталууда:

-жаратылыштын бирдиктүү экосистемасынын бузулушу;

-суугаруу жана ичүү үчүн пайдаланылган дарыялардын жана көлдөрдүн булганышы;

-түшүмдүү топурактын жана жер катмарынын бузулушу;

-жайыттарды кыскартуу жана жок кылуу;

-калдык сактоочу жайларды куруу (тоолордун жогорку агымында буга чейин 4калдык сактоочу жай курулган),алардын жергиликтүү калкка келтирген зыяны,ошондой эле табигый же башка кырсыктардан улам кыйраган учурда келип чыгышы мүмкүн болгон коркунучтар.

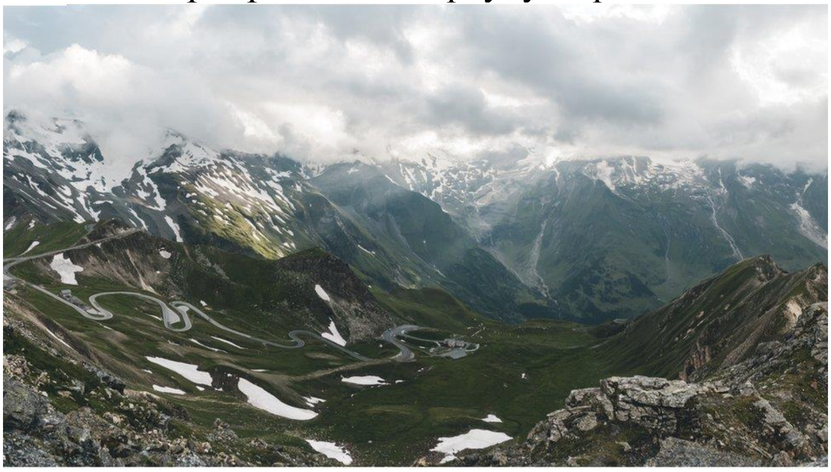

1-сүрөт.Куру -Тегерек жер-коркунучтун очогу

Чакмак -Суу капчыгайы-тоо суусу мөңгүлөрдүн эришинен пайда болгон тоо чокуларынан келген суу агымдары тоо ойдуңдары аркылуу ушул дарыяга куюлуп,андан ары Чаткал дарыясына кошулат.Кыргыз Республикасынын Суу кодексинин 67-беренесине ылайык , суунун сапатына зыяндуу таасир тийгизиши

мүмкүн болгон суу агымдары пайда болгон аймактарда калдык сактоочу жайларды,таштанды төгүүчү жайларды,көрүстөндөрдү,мал көмүүчү жерлерди жана башка чарбалык обьекттерди жайгаштырууга тыюу салынат деп белгиленгендигине карабастан тилекке каршы бир катар суу ресурстарына тескери таасирин тийгизген факторлор катталып келет[4].

Чаткал районунда үч компания: “Вертекс Голд Компани”,”Чаарат Заав”,алтын өндүрүүчү ишканасы жана “Эти Бакыр Терек-Сай”фабрикасы калдык сактоочу жай куруп жатат.Үч компания тең рудадан алтынды эритүү ыкмасы менен чыгарышат.Башкача айтканда,жумуш процессинде сөссүз түрдө көптөгөн химиялык элементтер,анын ичинде цианид колдонулат.Чаткал дарыясы трансчегаралык статуска ээ экенин эске алсак,техникалык же табигый кырсык болуп кетсе,Кыргызстан коңшу мамлекеттердин көптөгөн миллиарддаган доолорунан кутула албайт.

Райондо сел,жер көчкүлөр тынымсыз болуп турат.Дарыя жээктериндеги жер көчкүлөр Чаткал, Сумсар,Терек-Сай,Касан-Сай дарыяларында үзгүлтүксүз болуп,райондун тургундарына бир канча кыйынчылыктарды жаратат[3].

Санитардык-эпидемиологиялык кызматтын маалыматтарына караганда Сумсар дарыясынын суусунда марганец 9 эсе, кадмий 320 эсе нормадан жогору кармалгандыгын белгилешет.Ошондуктан, учурдагы жаңы кен байлыктарды казуу иштери менен иштеген чет элдик инвесторлордун иши жергиликтүү калкты тынчсыздандырат. Сумсар, Шекафтарда союз мезгилинде көптөгөн мамлекеттер менен биргеликте иштетилген уран комбинаты иштеп чыккан продукциядан калган зыяндуу радиоактивдүү таштандылары хвостохранилищаларда отвалдарда жайгаштырылган.

Хвостохранилищалардагы таштандылардын жалпы көлөмү 2650миң куб метрди түзөт. Алар I-II коркунучтагы категорияларга кирет. Хвостохранилищалардын №1,2,3 жер көчкү жүрө турган Сумсар дарыясынын жээгинде жайгашкан. Жаан-чачын менен жуулган уулуу заттар б.а.оор металлдар Сумсар дарыясына түшүп,Өзбекстанга чейин барат.Бул хвостохранилищаларда сууну тосуучу гидротехникалык коруктардын абалы өтө начар. №2 хвостохранилищаны тепчип аккан суу түз эле Сумсар дарыясына куят.

Негизги булгоочу оор металлдарга: коргошун,цинк,кадмий,сурьма кирет. №1 хвостохранилищанын төмөнкү бөлүгүндө ичилүүчү сууну чогултуучу корук жайгашкан, ал сууну Сумсар, Шекафтар ж.б. айылдардын тургундары турмуш тиричилигинде кеңири пайдаланышат. Райондун учурдагы абалы аябай оор.Тиешелүү иш-чараларды илимий изилдөө иштерин жүргүзүү керек.

Топурак катмары радиоактивдүү заттарды жана оор металлдарды кармап калуу жана концентрациялоо жөндөмүнө ээ.Белгилүү болгондой,топуракты түзгөн бөлүкчөлөр (механикалык) канчалык кичине болсо,алардын механикалык сорбциялоо жөндөмдүүлүгү ошончолук чоң болот.Ошондой эле,органикалык заттардын болушу сорбциялык касиеттерге олуттуу таасирин тийгизет.

Жер бетине түшкөн радионуклиддердин миграциясында геоморфологиялык жана климаттык шарттар маанилүү роль

ойнойт.Мисалы,тоолуу райондордо (тик капталдарда) радионуклиддер жана башка топурак бөлүкчөлөрү бар химиялык элементтер атмосфералык жаан-чачындардын таасири астында жылып,рельефтин төмөн аймактарында топтолот же сууга кирет.

Өсүмдүктөрдүн топурактын курамындыгы оор металлдар менен булгануу коркунучу кыртыштын кычкылдуулугунун жогорулашы менен көбөйөөрү жана окшош элементтердин болушуна жараша чопонун,темир кычкылдарынын көбөйүшү менен төмөндөй тургандыгы аныкталган.

Радиоактивдүү металлдар менен катар техногендик келип чыккан оор металлдардын миграциясынын бар экендиги талашсыз.Табигый шарттарда ОМ тоо тектерден табмгый суулар,атмосфералык жаан-чачындар менен жуулат,ал эми техногендик процесс дайыма катуу жана суюк өндүрүш калдыктарынын курамында ОМ нын түз төгүлүшү менен байланышкан.

Шекафтар шаарчасындагы таштардык көпчүлүгү өтө оор абалда радиоактивдүү таштандылар,оор металлдар жана уулуу заттар курчап турган чөйрөгө таралууда жана системалык түрдө жердин үстүндөгү жана алдыгдагы сууларды атмосфераны жана топуракты булгоодо.Бул аймактагы глобалдык маселе болуп саналат.

Эрозия процессинин өрчүшүнө көптөгөн жаратылыш жана антропогендик факторлор таасирин тийгизет.М: жаан-чачын мал жайыт ж.б.

Акыркы жылдары айлана -чөйрөнүн абалынын өзгөрүшү ден-соолук үчүн чоң мааниси бар экендигин медициналык аспект далилдейт.Бул өзгөрүүлөр табигый себептердин натыйжасында болушу мүмкүн жана адамдын иш аракетинин таасири болушу менен мүмкүн.

Курчап турган чөйрөнү антропогендик булгоо бул калктын ден соолугунун баскычын аныктоодо башкы фактор болуп эсептелет.Чөйрөнү булгоо курчап турган чөйрөгө жаратылыш факторлорун таасир этүү эффектисин өзгөртөт аны менен кошо калктын ден соолугун да таасирин тийгизбей койбойт.

Азыркы учурда адамдын табигый процесстерге кийлигишүүсүнүн зыяндуу натыйжаларына каршы күрөшүүнүн рационалдуу ыкмаларынын бүтүндөй комплекси түзүлгөн . Кыртыш алдындагы туз жана шлакттар сакталуучу жерлердеги сууларды коргоо үчүн туз өткөрбөөчү экрандар (тосмолор) түзүлүүдө.Мисалы үчүн полиэтилдик пленканын жана өндүрүштүк таштардын негизинде комбинирленген тосмолор өзүнүн жакшы жагын көрсөттү. Таштандылардын көпчүлүгү өтө оор абалда радиоактивдүү таштандылар,оор металлдар жана уулуу заттар курчап турган чөйрөгө таралууда жана жер алдындагы сууларды, атмосфераны,топуракты булгоодо.Шакафтра жана Сумсардагы казылып алынган кенден калган калдыктардын сакталуучу аймактары азыркы күндө глобалдык маселе болуп саналат.Азыркы учурда республикада өкмөттүк масштабда убагында республикадагы буга окшогон кендерди чогуу казып алынган союздук республикалар менен чогуу чечүү жөнүндөгү аракеттер жасалып -жатат.

Адамдын ден соолугуна өмүрүнө коркунуч туудурган бул уран рудасын иштеп чыгуу,ал адамдын радиоактивдүү нурдануусуна анын натыйжасында түрдүү айыкпас ооруларга дуушар болушуна алып келет.

Шакафтар шаарчасынын калктын ден соолугуна жана экологиясына мониторинг жүргүзүүдө Жалал-Абад областтык курчап турган чөйрөнү коргоо жана райондук СЭСте алынган жылдык маалыматтарды салыштыруу менен жыйынтык чыгарылды.

Кыргыз Республикасы суу ресурстарына абдан бай.Республика жалпы запас суунун 12-17% тин гана пайдаланат,калган 90%ти сугат үчүн сарпталат.Алынган суунун маанилүү бөлүгү сарамжалсыз пайдаланууда.Себеби,суу бөлүштүргүч системалардын техникалык абалы канааттандыраалык эмес,суугаруу методдорун туура эмес пайдалануу,суу сактоочу технологиялардын жоктугу. Саркынды сууларды тазалоочу ишканалардын көпчүлүгүнүн иштен чыгышы жана талапка жооп бербеши бул таза суулардын сапатын төмөндөтөт. Шекафтар шаарчасындагы сыркынды сууну тазалоочу ишканалар стандартка анча жооп бере албайт.Кээ бир ишканалар сыркынды сууну түздөн түз Сумсар дарыясына таштайт,калгандары такыр иштебейт башкача айтканда бардык булганган суулар түздөн -түз агын сууларга ташталат деп айтууга болот.Бул проблемалардын алдын алуу тез арада чара колдонуу зарыл.

Жыйынтыктоо. Чаткал районунун субрегионунда жаратылышка тескери таасири тийгизген факторлорду аныктоо менен анын кесепеттерин азайтуу боюнча алгачкы иш-чараларды жүргүзүү керек.

Райондогу таштандылар сакталган жайлардын көпчүлүгү өтө оор абалда,радиоактивдүү таштандылар,оор металлдар жана уулуу заттар курчап турган чөйрөгө таралууда жана системалык түрдө жердин үстүндөгү жана алдындагы сууларды,атмосфераны жана топуракты булгоодо.Бул аймактагы глобалдык маселе болуп саналат.

Суу, топурак ресурстарынын булганышы райондун тургундарынын ден соолугуна,жаныбарларга,өсүмдүктөргө терс таасирин тийгизбей койбойт.Мындай булгануу кошуна мамлекет Өзбекстандын тургундарына да бир топ көйгөйлөрдү жаратат.

Экологиялык абалды көзөмөлдөө комплекстүү программа иштелип сыгуусу керек жана ал айлана-чөйрөнү коргоонун милдеттүү куралы болот.

Колдонулган адабияттар

1.Дженбаев Б.М. Биогеохимия природных и техногенных экосистем Кыргызстана [Текст]/ Дженбаев Б.М,.Мурсалиев А.М -Бишкек: Илим,2012,-404с

2.Камчыбекова К.Д.Эколого -геохимическая оценка состояние почв р.Сумсар (Кыргызстан)- Бишкек:Материалы IV Международной конференции 17-19,09,2015 стр.172-174

3.Эгембердиева А.Д. Эколого-геохимические особенности пойменных экосистем реки Майлуу-Суу (Кыргызстан) [Текст]; дис...канд.биолог.наук/ А.Д.Эгембердиева.-Бишкек,2005.-167с.

4.Эгембердиева А.Д.Камчыбекова К.Д.Сумсар дарыясынын учурундагы экологиялык проблемалары .Ош ТУ Известия /стр 99-102.

5.https:// wikipedia.org/wiki Экологические проблемы в Киргизии.

6.Чернова, Н.М. Общая экология : учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / Н.И. Чернова, А.М. Былова. - М. : Дрофа, 2004. – 411, [5] с. – (Высшее образование).

7.Рудский, В.В. Основы природопользования : учеб. пособие для студентов ВУЗов / В.В. Рудский, В.И. Стурман. - М. : Аспект Пресс, 2007

8.Абдыразакова Д., Абдылдаев Э. Становление кочевой цивилизации: эколого-политический анализ (природно-климатические факторы) // Окружающая среда и здоровье: Сб. науч. тр. науч.-практ. конф. 3 июня 1999 г. Бишкек, 1999. - С. 78-83

9.Акаев А.А. О стратегии социально-экономического развития Кыргызской Республики и неотложных действиях. Б.: Учкун, 1993. - 160 с.

10.Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. М.: ЮНИТИ, 1998. - 454 с.

11.Акчалов Ш. Селевые процессы: поиск и моделирование путей предотвращения их отрицательных факторов // Окружающая среда и здоровье: Сб. науч. тр. науч.-практ. конф. 3 июня 1999 г. Бишкек, 1999. С. 25-28

12.Асанов М.А. Острые экологические проблемы крупных гидроссоружений в центрально-азиатском регионе // Сохранение и защита горных лесотг. Материалы международного симпозиума 5-10 октября 1999 г. Ош, 1999. -С. 129-134.

13.Атаканов У.А., Шакирбеков Д.Ш. Основы экологии. Б., 1998. - 257с.

14.Атышов К. Водные ресурсы Кыргызстана и особенности их использования // Окружающая среда и здоровье: Сб. науч. тр. науч.-практ. конф. 3 июня 1999 г. Бишкек, 1999. - С. 47-51

15.Ашимов К.С. Состояние и перспективы научных исследований орехоплодовых лесов// Материалы междунар. конф. 4-8 сентября 1995 г. - Арсланбоб, Джалал-Абатская обл., Кыргызстан, 1995. С. 73-76

16.Байбосунов К. Когнитивные и практические вопросы коэволюционного развития социоприроды // Окружающая среда и здоровье: Сб. науч. тр. науч.-практ. конф. 3 июня 1999 г. Бишкек, 1999. - С. 95-103

***Абжапар кызы Ф.**, окутуучу*
Ош мамлекеттик университети

GAP АНАЛИЗИ ЖАНА АНЫН IT ДОЛБООРЛОРДУ БАШКАРУУДА КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация

Бул макалада изилдөөнүн негизги максаты катары IT тармагындагы долбоорлорду изилдөө жана аларды башкарууда GAP анализин жүргүзүүнүн актуалдуулугу каралат. Изилдөөнүн премдети катары Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңешин уюштурууну автоматташтыруучу порталды иштеп чыгуунун долбоорун түзүү жана аны башкаруу каралган.

Аталган долбоордо учурдагы көйгөйлөр менен долбоор ишке ашкандан кийинки чечилген маселелердин ортосундагы ажырымдар, долбоордун ишке ашуусуна болгон талаптар, санариптештирүүнүн алкагында кагаз иштерин азайтуу маселеси көрсөтүлдү. Маселенин чечилишине болгон кадамдарды ирээттеп, тактап алуу үчүн, алдын ала долбоорлоо жана анализ жасоо IT тармагында да, илим тармагында колдонулуучу илимий-методикалык негизделген ыкма катары далилденген.

Ачкыч сөздөр: долбоор, анализ, фреймворк, боштук анализи, ажырым, электрондоштуруу, идея, план, башкаруу.

GAP АНАЛИЗ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В УПРАВЛЕНИИ IT ПРОЕКТАМИ

Аннотация

Основной целью данной статьи является изучение актуальности GAP-анализа в изучении и управлении ИТ-проектами. Целью исследования является разработка и управление проектом по разработке портала для автоматизации организации Ученого совета ОшГУ.

Проект выделяет разрыв между текущими проблемами и проблемамирешаемыми после осуществления проекта, требования к проекту, сокращение бумажной работы в условиях цифровизации. Доказано, что предварительное проектирование и анализ являются научно обоснованным методом, используемым как в ИТ, так и в науке для упрощения и уточнения шагов по решению проблемы.

Ключевые слова: проект, анализ, фреймворк, анализ разрыва, разрыв, цифровизация, идея, план, управления.

GAP ANALYSIS AND ITS APPLICATION IN IT PROJECT MANAGEMENT

Abstract

The main purpose of this article is to study the relevance of GAP analysis in the study and management of IT projects. The aim of the study is to develop and manage a project to develop a portal to automate the organization of the Academic Council of Osh State University. The project highlights the gap between current problems and problems solved after the implementation of the project, the requirements for the project, the reduction of paper work in the context of digitalization. Pre-design and analysis has been proven to be a science-based method used in both IT and science to simplify and refine steps to solve a problem.

Keywords: project, analysis, framework, gap analysis, gap, digitalization, idea, plan, management.

Киришүү. Долбоорлорду ишке ашырууда көптөгөн кошумча фреймвөрктөр жана жардамчы техникалар колдонулат. Алар долбоордун актуалдуулугун аныктоого, күчтүү жана алсыз жактарын анализдөөгө, стратегиялык пландарды түзүүгө жана долбоор ишке ашкандан кийинки

жараяндарды пландоого жардам берет. Ар бир тармак үчүн же жалпы баары үчүн колдонулган фреймвөрктөр бар. Мисалы: GAP, GROW, RICE, GAME, PEST, SWOT, SMART, MoSCoW методу, IT проекттер үчүн көп колдонулган Agile, Scrum, Kanbun методологиялары. Ушулардын ичинен GAP анализине токтолобуз.

GAP анализ методу АКШ да Стендфорд университетинде иштелип чыккан. GAP методунун мааниси англис тилинин “боштук” деген сөзүнөн алынган. Эгерде терминди сөзмө-сөз карасак, анда бул боштук анализи: gap-анализ компаниянын, организациянын каалаган жана реалдуу боштуктарын изилдөөгө батытталган [1].

GAP-анализ эки чагылтууга негизделген:

-Коюлган максаттары жана жыйынтыктар

-Келечекте учурдагы кырдаалды өзгөртүү

Чынында, бул консалтинг инструменттеринин бири болгон диагностикалык аудит. GAP талдоо жүргүзүү компаниянын же организациянын каалаган натыйжасына жетүү үчүн ошол менен катар эле учурдагы абалын эске алуу менен кааланган максатты божомолдойт. Кийинки кадам каалаган натыйжаны алуу үчүн эмне жетишпей жатканын билүү болуп саналат. Ишкананын GAP-анализи каалаган максаттарды реалдуулукта жетишилген максаттар менен өлчөөгө гана эмес, ошондой эле алардын адекваттуулугун баалоого мүмкүндүк берет. Эгер алар адекваттуу болсо, аларга жетүү жолдорун табуу. Же аларды таштап, башка келечектүү долбоорлорго көңүл буруңуз.

Чындыгында, стратегиялык перспективада gap талдоо дал ушул үчүн керек. Ошондуктан, көп учурда "gap-анализ", "стратегиялык талдоо" түшүнүктөрү синоним катары колдонулат. Кошумчалай кетсек, уюмдун ажырымын талдоо сертификациялык аудиттин кеңейтилген версиясы катары каралышы мүмкүн. Бул учурда аудитор уюмдун көрсөтүлгөн критерийлерге ылайык келүүсүнө баа берет. Мисалы, кээ бир стандарт же лицензия талаптары. Андан кийин аудиттин жыйынтыгы боюнча стандарттын же лицензиянын бардык пункттары-талаптары боюнча gap-талдоо таблицасы түзүлөт. Ал эми ар бир пункт боюнча уюм эмне талаптарга жооп берери, эмнеси жок экени, талаптарга жооп берүү үчүн эмнени өзгөртүү, оңдоо же толуктоо керектиги көрсөтүлөт. Мындан тышкары, аудитор иштин жалпы картинасын жакшыртуу үчүн өзүнүн сунуштарын берет. Тигил же бул уюмдун мындай сертификациялык gap талдоосу - бул эмне жана эмне болушу керек дегендин ортосундагы ажырымды талдоо. Ошентип, gap талдоо иштин реалдуу абалы менен өз алдынча белгиленген стратегиялык максаттын ортосундагы ажырымды талдоо үчүн да, иштин реалдуу абалы менен лицензиянын же стандарттын айрым расмий талаптарынын ортосундагы ажырымды талдоо үчүн да колдонулат.

Жогорудагы методология ким жана кандай максатта колдоноруна карабастан, gap анализин колдонуунун өзүнүн шаблондору, этаптары жана мыйзам ченемдүүлүктөрү бар.

GAP анализин жүргүзүү бир нече этаптардан турат:

-Иштин учурдагы абалын аныктоо жана учурдагы менен каалаган же талап кылынган натыйжанын ортосундагы ажырымды аныктоо.

-Учурдагы менен каалаган же талап кылынган натыйжанын ортосундагы ажырымдын себептерин талдоо.

-Каалаган натыйжаларга жетишүү боюнча планды иштеп чыгуу жана пландын пункттарын ишке киргизүү боюнча сунуштар.

Бул "gap-талдоо матрицасынын" бир түрү болуп саналат:

Бул матриканын ичинде көп учурда дифференцияланган изилдөөлөр болушу мүмкүн. Мисалы, учурдагы абалдын негизинде максималдуу жеткиликтүү натыйжаны аныктоо жана максималдуу жеткиликтүү жана каалаган натыйжанын ортосундагы ажырымды талдоо. Жана, ошого жараша, каалаган натыйжанын адекваттуулугун баалоо.

Ал эми төмөндө болсо GAP анализдин жалпы алгоритми берилет.

-gap-анализ темасын же теманы аныктоо(алынган пайда, чыгымдарды кыскатрүү, товарды разработка кылуу, бренд-стратегия, ж.б.) жана аны талкуунун бардык катышуучулар үчүн баракка жазуу.

-Абсолюттук же салыштырмалуу көрсөткүчтөр боюнча учурдагы иштин абалын белгилөө (сатуу көлөмү, чыгымдардын пайызы, киреше ж. б.)

-Керектүү натыйжаны абсолюттук же салыштырмалуу түрдө көрсөтүңүз (сатуулардын сом же пайыз менен көбөйүшү, чыгашалардын белгилүү бир деңгээлге жана белгилүү бир сандагы пайызга азайышы).

-Негизги параметрлер (эмгек жана убакыт чыгымдары, керектүү материалдар жана технологиялар, техникалык жабдуулар жана программалык камсыздоо) боюнча боштуктун "толтурулганын" аныктаңыз.

-Зарыл болсо, кошумча SWOT талдоо жүргүзүү (күчтүү, алсыз жактары, мүмкүнчүлүктөр жана коркунучтар).

-Планды тууралоо жана жетишилген натыйжаларга баа берүү үчүн кийинки чогулуш же талкуунга, «толуктоолорго» мөөнөттөр менен, конкреттүү кадамдарды иштеп чыгуу.

Компаниянын GAP анализи жана изилдөөгө тиешелүү темалар бир жолугушуудан жана иш-аракеттер планын иштеп чыгуудан кийин толук деп эсептелбейт. Биринчиден, жашоо ар дайым эң жакшы ойлонулган пландарга да

өзгөртүү, толуктоолорду киргизет. Экинчиден, процесстин демилгечисинин көзөмөлү жана кызыкчылыгы жок болгон учурда, калгандардын бардыгы берилген багытта иштөөгө мотивациясын жана аракетинин өндүрүмдүүлүгүн жоготот.

GAP анализин дагы да деталдуу жүргүзүү үчүн;

Компаниянын учурдагы абалы жана компанияга таасир этүүчү тышкы шарттардын сүрөттөлүшү.

Менеджмент жана маркетинг аудити.

Башкы проблемалуу зоналарды жана глобалдык стратегиялык боштуктарды аныктоо.

Өнгүүнүн каалаган деңгээлин аныктоо.

Бардык маселелерди чечүү үчүн деталдуу көз караштты иштеп чыгуу.

Глобалдык стратегиялык боштуктарды деталдаштыруу.

Глобалдык стратегиялык ажырымдардын эң жогорку деңгээлден эң төмөнкү деңгээлге чейин декомпозациялоону жүргүзүү.

Ар бир боштукка анлиз жүргүзүү.

Боштуктарды талдоо үчүн негизги максаттуу индикаторлорду иштеп чыгуу менен максат коюу.

Өнүгүү болжолу, мүмкүн болгон сценарийлерди иштеп чыгуу: эң ыктымалдуу, эң жакшы жана эң начар.

Бардык варианттардын жакшы жана жаман жактарын талдоо.

Ар бир боштук боюнча чаралардын комплексин иштеп чыгуу.

Жашоодогу чараларды ишке ашыруу.

Контролдоо, талап кылынса оңдоо.

Негизги көйгөйлүү аймактарды жана глобалдык стратегиялык боштуктарды аныктоого байланыштуу пунктту өзүнчө тактоо керек. Бул үчүн сиз өзүнөн-өзү айкын болгон "алсыз жактарын" гана эмес, ошондой эле топ-менеджмент менен негизги процесстерге катышкан кызматкерлер менен маектешүү аркылуу, учурдагы бизнес-процесстердин нюанстарын үйрөнүшүңүз керек [2].

Бул учурда гана gap-анализдин жүрүшүндө каалаган жана реалдуу абал ортосундагы ажырымдын пайда болушуна таасир эткен негизги себептерди жана системаны түзүүчү факторлорду аныктоого болот. Демек, оптималдуу чараларды иштеп чыгуу жана пайда болгон проблемаларды чечүү үчүн адекваттуу куралдарды тандоо керек.

Жогоруда айтып кеткендей эгер кааланган менен учурдагы абалдын оротосундагы айырма чоң болсо, перспективдүү жана чыгымдары аз башка долбоорго басым жасоо пайдалуураак болот. Эгерде gap-анализ сапаттык түрдө жүргүзүлсө, анда ал , иш-аракеттердин пландарга, ар тараптуу картиналарга, кырдаалга жана пландарга адекваттуу баа берет.

Кыргызстан эмгек ресурстарына өтө бай. Так ушул ресурс IT тармагынын негизине салынуу керек. Маалыматтык технологиялар тигил же бул өлкөнүн негизги экономикалык звенолорунан болуп баратат. IT технологиялары сыяктуу

динамикалык өнүгүп жаткан тармакта GAP анализин колдонууга көңүл бурбай коюуга мүмкүн эмес.

Чындыгында, бул жерде биз fit/gap-анализ жөнүндө көбүрөөк талкуулайбыз. Fit деген сөз англис тилинен "шайкештик" деп которулат. Бул контекстте fit/gap-анализ – бул боштуктарын талдоо жана талап кылынган параметрге бир нерсенин дал келүүлөрү. Жагдайды эң жөнөкөй мисал менен карап көрөлү, бул алардын ишинде жок дегенде бир жолу crm - же erp-системаларын колдонууга туш болгон окурмандардын көбү үчүн түшүнүктүү болот. Ар кандай кырдаалга каршы, crm - жана erp- системалары – бул IT технологиялары тармагындагы адистердин компетенциясы экендигин тактап алалы.

Бизнесте crm жана erp-системаларын пайдалануунун перспективалары, булут технологиялары өзүнөн өзү айкын. Бул бардык кызматкерлер үчүн бирдиктүү мүмкүндүк, ал зарыл болгон учурда аралыктан иштөөгө өтүүнү жеңилдетет. Бул маалыматтарды ар бири өздүк компьютерлеринде сактап жана коомдук почта кызматтары аркылуу жөнөткөнгө караганда маалыматтардын эң коопсуз сакталышын камсыздайт. Башкача айтканда, булут технологиялары компаниялардын өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн эң маанилүү куралга айланууда. Алар масштабдуу, өркүндөтүлгөн коопсуздук чечимдерине эшик ачып, компанияларга натыйжалуураак жана атаандаштыкка жөндөмдүү болууга жардам берет.

Мындан тышкары, crm- жана erp-системаларынын, башка булуттук технологиялардын артыкчылыктары кеңейүүдө, анткени маалыматтарды аналитика, роботтук процесстерди автоматташтыруу (RPA), жасалма интеллект (AI) жана көп каналдуу кардарлардын тажрыйбасын башкаруу сыяктуу кошумча мүмкүнчүлүктөр акырындык менен өнүгүп жатат. Мындан тышкары, crm- жана erp-системаларынын, башка булуттук технологиялардын артыкчылыктары кеңейүүдө, анткени маалыматтарды аналитика, роботтук процесстерди автоматташтыруу (RPA), жасалма интеллект (AI) жана көп каналдуу кардарлардын тажрыйбасын башкаруу сыяктуу кошумча мүмкүнчүлүктөр акырындык менен өнүгүп жатат [3].

Ошондой эле, стандартташтырылган жана аз сандагы колдонуучулар үчүн акысыз чечимдер бүгүнкү күндө жеткиликтүү, алар сатууну уюштуруу, лидерлерди түзүү, мөөнөттөрдү жана башка иш процесстерин көзөмөлдөө үчүн керектүү минималдуу функцияларды сунуштайт. Буга мисал катары Bitrix24, Megaplan, retailCRM, amoCRM жана башкалар. Бирок, олуттуу бизнес өз муктаждыктары үчүн crm- жана erp-платформаларга жекече заказ берүүнү артык көрөт [4].

Жогорудагы жазылгандарды эске алуу менен, университеттин кеңешме, отуруму үчүн портал түзүү долбоорунун негизинде GAP боштук анализин карап көрөлү.

Ош мамлекеттик университети айлык маяна эсептөө, сааттардын эсебин алуу, кадрларды ишке алуу/бошотуу, студенттерди кабыл алуу ж.б. бардык документ айлануу процессин автоматташдырып электрондук типке өткөргөн.

Санариптештирүү процессинин алкагында биз университтин ай сайын өткөрүлүүчү Окумуштуулар кеңеши үчүн электрондук портал түзүү идеясын көтөрдүк. Аны долбоор катары сунуштап, бул долбоордун башкаруунун GAP–анализ аркылуу анализдеп көрүүнү чечтик.

Ош мамлекеттик университетинде жана факультеттеринде өткөрүлгөн кеңешмелер жылына 30 дан ашык пачка кагаз, боёк, техникалык кызмат керектелет. Ошондой эле кеңешменин катчысы отурумдун протоколун жазууда убараланат жана бир топ кагаз колдонот. Отурумда добуш берүү процесси бюллетень түрүндө өтөт. Бул добуш берүүнүн тактыгына таасир этет. Ушул маселелерди эске алуу менен, атайын Окумуштуулар кеңеши үчүн онлайн портал түзүлөт. Отурумдун ар бир катышуучусу өздүк профили менен катталып, авторизация менен кирет. Добуш берүү процесстерине ачык жана жабык түрдө катыша алат. Добуштардын жыйынтыгы атайын программа аркылуу так, даана чыгарылат. Ошондой эле окумуштуу катчы протоколду өздүк кабинетинде атайын даярдалган форма аркылуу толтуруп, жазат. Ошол эле жерден протоколго электрондук кол тамгалар коюлуп жетекчиликке жөнөтүлөт.

Төмөндөгү таблицада (1-таблица), долбоор ишке ашканга чейинки жана долбоор ишке ашкандан кийинки чыгымдар анализи берилет:

1-таблица. Долбоор ишке ашканга чейинки жана ишке ашкандан кийинки бир жылдык чыгымдар (божомолдуу салыштыруу).

Долбоор ишке ашканга чейинки			**Долбоор ишке ашкандан кийинки**		
Керектелүүчү материалдар жана каражаттар (1 жылга)	**Көлөмү (өлчөө бирдиги менен)**	**Баасы (сом менен)**	**Керектелүүчү материалдар жана каражаттар (1 жылга)**	**Көлөмү (өлчөө бирдиги менен)**	**Баасы (сом менен)**
Кагаз	27 пачка	10000	Хостинг	10 ай	1710
Картридж		8400			
Принтер	1 даана	25000			
Ручка	50 даана	500			
Сумма:	**43900**		**Сумма:**	**1710**	

Жогорудагы, 1-таблицадагы салыштырма анализди эске алып, долбоорду ишке ашыруу менен негизги чыгымдар кыскартылып, иш-чаралар натыйжалуу жыйынтыкка жетерине ишенсек болот

Бул долбоорду ишке ашырууга 12 ай убакыт керектелет. Башкача айтканда долбоордун жашоо цикли 1 жылга созулат. Бул убакыттын ичинде идеянын башталышынан баштап, мониторинг жана анализ, тестирлөө жана толук ишке киришине чейинки процесстер жүргүзүлөт.

Натыйжада, Окумуштуулар кеңешинде добуш берүү, протокол жазуу, каттоо процесстери электрондоштурулат. Ашыкча чыгымдар жоюлуп, бардык протоколдор электрондук түрдө системада сакталат. Ар бир катышуучу каалаган убакта, каалаган жерде өздүк кабинетинен кирип буга чейинки отурумдардын чечимдерин көрө алат. Ай сайын өткөрүлүүчү отурумга катышуучулардын ар бирине чакыруу ссылкалары жөнөтүлөт. Дал ошол ссылка аркылуу киргенде, катышуучу автоматтык түрдө каттоодон өтөт. Шайлоо процесси ачык жана

жабык форматта өткөрүлөт. Электрондук шайлоо өткөрүүнүн артыкчылыгы, анонимдүү, так-даана жана эң башкысы жыйынтык тез убакыттын ичинде эле баарына көрүнөт.

Жогорудагы идеяны ишке ашырууда GAP ажырым анализин колдонуу менен азыркы учурдагы абалды жана көздөлгөн натыйжанын ортосундагы ажырымды даана кароого болот. Ошондой эле долбоор ишке ашканга чейинки процесстер, чыгымдар, шарттар менен долбоор иштеп баштагандан кийинки ушул эле факторлорду да оңой жол менен салыштырууга болот. Натыйжада GAP ажырым анализи идеянын канчалык актуалдуулугун, пайдалуулугун, ачык көрсөтөт.

Колдонулган маалымат ресурстары:

1.Ольга Обломова. GAP-анализ: короткий путь от желаемого к действительному! [Электрондук ресурс]. – Жеткиликтүүлүк режими: https://4brain.ru/blog/gap-analiz-korotkij-put-ot-zhelaemogo-k-dejstvitelnomu/

2.Богданов, В.Ю. Управление проектами. Корпоративная система – шаг за шагом. 2-е изд. Манн, Иванов и Фербер, 2003. – 248с

3.Арыпбекова К.Б. Кыргызстандагы маалыматтык технологиялар [Текст] / К.Б. Арыпбекова // НАУКА, НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ КЫРГЫЗСТАНА, Б.:-2017. - №12, - с. 164-166.

4.Figen Yılmaz Eğitim ve Danışmanlık. Gap Analizi Nedir? [Электрондук ресурс]. – Жеткиликтүүлүк режими: https://fyconsultancy.com/blog/gap-analizi

5.Укуева, А.К. Кайдзен жана башкаруу көйгөйлөрү [Текст] / А.К. Укуева, Г.Ж.Турсалиева, // ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА Б.: - 2019. - № 5, С. 95-99.

Айтышова Ж.Т., *к.п.н., доцент*
Кыргызско-Узбекский Международный университет им.Б.Сыдыкова
Халмуратова М.У., *преподаатель*
Кыргызско-Узбекский Международный университет им.Б.Сыдыкова

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ ЗЭЭНДҮҮЛҮГҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЧЕН-ӨЛЧӨМДӨРҮ ЖАНА АНЫН ДЕҢГЭЭЛДЕРИ

Аннотация

Зээндүү чыгармачылык ийгиликтүү ишмердүүлүктүн көрсөткүчтөрү аркылуу билинет. Демек, чыгармачыл зээндүүлүктүн баланын өз демилгеси аркылуу ишке ашкан ишмердүүлүктүн өзгөчө өнүгүүсү чыгармачылык деп аталат. Анда, чыгармачыл зээндүүлүктү модалдуулук катары карасак болот. Мындай балдар эмгектин баардык түрүн кабыл ала алат. Талант (зээндүүлүк) тууралуу айтканда, бул сапаттын (жөндөмдүн) тубаса мүнөзүн белгилешет. Ошону менен катар, жөндөм дагы, зээндүүлүк дагы, ийгиликтүү ишмердүүлүктүн көрсөткүчтөрү аркылуу билинет.

Адамдын *чыгармачыл жөндөмдөрүнүн маңызын* булар түзөт: идеяларды ишке келтирүү (генерация кылуу); кыялдануу (фантазия); чыгармачыл милдеттин (ой жүгүртүүнүн ассоциативдүүлүгү) компоненттеринин ортосундагы байланышты түзүү; ийкемдүү ойлонуу; алган билимдерин жана билгичтиктерин жаңы кырдаал-шарттарда колдоно билүү.

Негизги сөздөр: стратегия, проблематизация, зээндүүлүк, интегративдик, тренинг, эмоционалдык, атмосфера, ийкемдүүлүк, креативдүүлүк, инсандык, процесс, таланттуу, индивидуалдуулук, эгоизм, инновациялык, эффективдүүлүк, рефлекция.

Аннотация

Проницательное творчество проявляется через показатели успешной деятельности. Следовательно, особое развитие творческого интеллекта в деятельности, которое происходит по собственной инициативе ребенка, называется творчеством. Тогда мы можем рассматривать творческий интеллект как модальность. Такие дети могут принимать все виды родов. Говоря о таланте (внимательности), они отмечают врожденный характер этого качества (способности). Наряду с этим, как способности, так и внимательность проявляются через показатели успешной деятельности.

Сущность творческих способностей человека составляют: реализация (генерация) идей; воображение (фантазия); установление связей между компонентами творческой задачи (ассоциативность мышления); гибкое мышление; умение применять полученные знания и умения в новых ситуациях.

Ключевые слова: стратегия, проблематизация, внимательность, интегративность, обучение, эмоциональность, атмосфера, гибкость, креативность, личность, процесс, талант, индивидуальность, эгоизм, инновации, эффективность, рефлексия.

Annotation

Insightful creativity is manifested through indicators of successful activity. Consequently, the special development of creative intelligence in the activity, which occurs on the child's own initiative, is called creativity. Then we can consider creative intelligence as a modality. Such children can take all kinds of childbirth. Speaking of talent (mindfulness), they note the innate nature of this quality (ability). Along with this, both abilities and attentiveness are manifested through indicators of successful activity.

The essence of a person's creative abilities are: realization (generation) of ideas; imagination (fantasy); establishing links between the components of a creative task (associativity of thinking); flexible thinking; the ability to apply the acquired knowledge and skills in new situations.

Keywords: strategy, problematization, mindfulness, integrativity, learning, emotionality, atmosphere, flexibility, creativity, personality, process, Talent, individuality, egoism, innovation, efficiency, thinking.

Негизинен алганда башталгыч класстын чыгармачыл, зээндүү балдарды табууда жана аларды өнүктүрүүдө кайсы педагогикалык чен-өлчөмдөр (критерий) менен көрсөткүчтөрдүн негизинде иш жүргүзүшүбүз керек экендигин тактап алышыбыз керек. Личносттун жөндөмдөрүнүн структуралаштыруучу курамы, өз алдынча матрицасы катары ишмердүүлүк эсептелери жалпыга белгилүү. Бул контекстте зээндүүлүк конкреттүү ишмердүүлүк максатында түрдүү жөндөмдөрдүн интегралдык түрдө ортого чыгышы катары каралат. Зээндүүлүктү белгиленген түрлөрүнө (академиялык, интеллектуалдык, чыгармачыл) бөлүү эмес, зээндүүлүктүн жалпы структураларында бул компоненттердин ордун түшүнүү биздин көз караш боюнча жемиштүү болгондой сезилет.

Дж. Рензулли жана Р. Хартман балдардын чыгармачыл зээндүүлүгүнүн төмөнкү критерийлерин иштеп чыгышкан: ынтызарлык; конструктивдүүлүк; ойлонуу; жүрүш-турушта өз алдынчалуулук; тобокелдикке бара алуу; байма-бай ой жүгүртүү; элестетүү; юмордук сезиминин жогорулугу; сулуулукка сезимталдуулугу; нонкомфортабелдүүлүгү; кабыл алуусунун сынчылдыгы; өзүн-өзү ишке ашыруу талабы [12].

Адистердин айтымында, зээндүү бала ачык билинген жогорку даражадагы таанып билүү (жаңы билимге, ишмердүүлүктүн ыкма жана шарттарына умтулуу) талабына ээ болуп саналат. Мындай таанып билүүчү активдүүлүк ойлонуунун продуктивдүү формаларын камсыз кылат. Логикалуу түрдө ойлонуу көндүмүнүн чыгармачылыкта кандай жардамы бар экени тууралуу көптөгөн атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бул суроого бирдей жооп азыркыга чейин жок.

Бардык адистер зээндүү балдардын категориясына мүнөздүү белги катары *феноменалдык эстутум* жөндөмүн белгилешет. Зээндүү балдардын эстутум мүмкүнчүлүктөрү тууралуу уламыштар жазылган. Бирок турмуш-тиричиликте, үй-бүлөдө, кээде мектепте дагы эстутум менен ой жүгүртүүнү, эрудит менен ойчулдун ортосундагы карама-каршылыктарга учурайбыз.

Жогоруда белгиленген эстеп калуу жана сапат жөндөмүнүн синтези көп учурда зээндүү балдарды классификациялоого, маалыматтарды, тажрыйба жана идеяларды системалаштырууга умтулууларга алып келет.

А.М. Матюшкиндин эмгектериндеги идея боюнча баалоо жөндөмү өзүн-өзү жетиштирүүнүн, өзүн-өзү контролдоонун, зээндүү, чыгармачыл баланын өзүнө, өз жөндөмдөрүнө, чечимдерине болгон ишенимдүүлүгүн камсыз кылат [11]. Муну менен анын өз алдынчалуулугун, башка бирөөнү оюна баш ийбөөчүлүгүн жана башка интеллектуалдык жана инсандык сапаттарын аныктайт. Мындай бир багыттуулук, ишине берилүүчүлүк зээндүүлүктүн так көрсөткүчттөрү болуп саналат. Ошондуктан тажрыйбалуу мугалимдердин бир топторго «перспективасы жок» көрүнгөн, өзүнүн окууга болгон мыкты жөндөмдөрүн толугу менен ачып бере элек, өзгөчө жөндөмдүү бала менен сабактан тышкары убакта да иштөөгө даяр экендиктери бекеринен эмес. Зээндүү

балдардын маанилүү бөлүгүнө мүнөздүү дагы бир сапат – *кызыгууларынын кенендиги.* Алар өздөрүнө жаккан түрдүү тармактарда өзүн сынап көрө алат. Бирок, прагматик улуулардын оюна караганда, балдардын кызыгууларынын санынын көптүгү алардын күчтөрүнүн рационалдуу эмес сарпталышына алып келет. Күчтөрдүн рационалдуу эмес сарпталышы болушу да мүмкүн. Бирок ар бир конкреттүү окуяда кызыгуулардын оң, же терс жактарынын көптүгүн сырттагы байкоочу тактай албаса керек. Мындай учурларда бала болсо дагы, зээндүү адамдын өзүнүн интуициясына ишенүү туура болчудай.

А.Маслоунун тастыктоосу боюнча, чыгармачылык адамдын табиятынын ажырагыс мүнөздөмөсү болуп саналат, чыгармачыл жөндөмдөр тандамал кишилерге тиешелүү нерсе эмес, алар ар бир кишиде тубаса болот. Өзүн-өзү актуалдаштыруу бардык төрөлгөндөрдүн 1%ине туура келет. Көпчүлүк адамдар түрдүү себептер менен өз чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн толугу менен ача албайт.

Чыгармачыл зээндүү адамдар инсандын түрдүү сапаттары жана айлана-чөйрөдөгүлөр менен карым-катнаш жөндөмдөрү менен айырмаланат. Мисалы, перфекционизм (англис тилинен алынган perfect – «эң сонун») – анча маанилүү болбосо да ишти эң мыкты ишке ашырууга умтулуу болуп саналат. Бул сапат баланын кичине курагынан эле башталат. Ал өзү үчүн максималдуу деңгээлдик (интеллектуалдык, эстетикалык, адеп-ахлактык) натыйжага ээ болмоюн ыраазы болбойт. Ал бир ката үчүн бүт дилбаянды кайра көчүрүп чыгууга, курулган моделин дагы мыктыраак кылуу ою эсине түшсө, аны бузуп кайра куруп чыгууга ж.б. даяр болот. Личносттук сапат катары өз алдынчалуулук төмөнкүлөрдү пайда кылат: биринчиден, ойлоо жана ишмердүүлүк көз карандысыздыгы, башка бирөөнүн жардамысыз жана эскертүүсүз маанилүү чечимдерди өз алдынча кабыл алуу жөндөмү; экинчиден, өз кылган ишине жана анын жыйынтыгына жоопкерчиликтүүлүгү; үчүнчүдөн, мындай жүрүм-турумдун мүмкүн жана туура экендигине ички ишенимдүүлүгү. *Өз алдынчалуулук,* биринчиден, баалоо, өзүнүн жүрүм-туруму жана эмоцияларын башкаруу жөндөмүнө, социалдык автономдуулукка, эрктүүлүккө, өз мойнуна жоопкерчиликти ала билүүсүнө багытталган. Өз алдынчалуулукка ыктаган кишилер ойлоп табуучулугу жана интеллектуалдуулугу менен айырмаланат.

Зээндүүлүктүн алдын алуучу сапаттары болуп баланын генетикалык маалыматтары менен шартталган физикалык параметрлерине негизделген жөндөмдөр болуп саналат. Жөндөмдөрдүн тубасалыгын кабыл албаган психология кандайдыр бир ишмердүүлүктүн ийгиликтүү аткарылышынын шарттары боло алган мээнин түзүлүшүндөгү тубаса дифференциалдык жөндөмдөрдү тана албайт. Мээнин түзүлүшүнүн, сезүү жана кыймыл органдарынын мындай морфологиялык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү жөндөмдөрдүн өнүгүүсүнүн алдын алуучу табигый шарттары катары эсептелинет.

Жөндөмдөр – адамдын психологиялык өзгөчөлүктөрү. Алардан кишинин билим, билгичтиктер менен көндүмдөрдү өздөштүрүү ийгилиги көз каранды, бирок ушул билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн болушу талап кылынбайт. Жөндөмдөр жана билимдер, жөндөмдөр жана билгичтиктер, жөндөмдөр жана

көндүмдөр бири-бирине окшош эмес. Көндүмдөр, билгичтиктер жана билимдерге карата жөндөмдөр кандайдыр бир мүмкүнчүлүк катары каралат. Жөндөм тууралуу кеп болгондо, адамдын бир нерсе жасоо мүмкүнчүлүгү деп белгилешсе, талант (зээндүүлүк) тууралуу айтканда, бул сапаттын (жөндөмдүн) тубаса мүнөзүн белгилешет. Ошону менен катар, жөндөм дагы, зээндүүлүк дагы, ийгиликтүү ишмердүүлүктүн көрсөткүчтөрү аркылуу билинет.

Баланын өз демилгеси аркылуу ишке ашкан ишмердүүлүктүн өзгөчө өнүгүүсү *чыгармачылык* деп аталат. Демек, чыгармачыл зээндүүлүктү өзгөчө модалдуулук катары карасак болот. Ал эмгектин бардык түрүн кабыл ала алат.

Адамдын *чыгармачыл жөндөмдөрүнүн маңызын* булар түзөт: идеяларды ишке келтирүү (генерация кылуу); кыялдануу (фантазия); чыгармачыл милдеттин (ой жүгүртүүнүн ассоциативдүүлүгү) компоненттеринин ортосундагы байланышты түзүү; ийкемдүү ойлонуу; алган билимдерин жана билгичтиктерин жаңы кырдаал-шарттарда колдоно билүү.

Зээндүү балдар менен иштөөдө зээндүүлүктүн актуалдык гана эмес, потенциалдык дагы түрү боло турганынан маалымат алуу зарыл. Курактык жана социалдык нормага салыштырмалуу конкреттүү предметтик абалда аткарылган ишмердүүлүктүн жогорку деңгээлинде көрүнгөн өнүгүүдөгү жетишкендиктер актуалдык зээндүүлүк болуп саналат. Бул учурда окуу ишмердүүлүгү гана эмес, анын башка түрлөрүнүн кеңири спектри эске алынат. Потенциалдык зээндүүлүк болсо, баланын ишмердүүлүктүн тигил же бул ыңгайлуу шарттарда ийгиликке жетишүү мүмкүнчүлүгүн мүнөздөйт. Баланын өнүгүүсүн мотивациялоо жана өзүн-өзү регуляция кылууну камсыздаган креативдүү билим берүү чөйрөсү болгондо потенциалдык зээндүүлүктүн актуалдык зээндүүлүккө өтүп кетүүсү мүмкүн.

Балдардын чыгармачыл энергиясынын чыгышы баланын организминде белгилүү бир психикалык процесстерди активдештирет. Психологдор мындай факторлорго *элестетүү, фантазия, эстутум, интеллект, интуиция, темперамент* ж.б. киргизет. Бул сапаттар зээндүүлүктү өлчөөчү параметрлер болуп саналат. Ошондуктан баланын жөндөмдөрүнүн абалынын параметрлерин өлчөөчү каражаттарды иштеп чыгуу зарыл.

Зээндүүлүк түшүнүгүнө өзүнүн жеке, индивидуалдык сезимдери аркылуу улуу немец классигинин берген аныктамасы зээндүүлүктүн баштапкы этапта аныкталышынын чен-өлчөмдүк чагылышы болуп саналат. Чыгармачыл ишмердүүлүккө, адамдын жүрүш-турушунун, анын ишмердүүлүгүнүн багытынын жалпы психикалык моменттерине аң-сезимдүү багыт алуу зээндүүлүктүн мотивациялык компонентин чагылдырат. Мотивациялык компонент чыгармачылыктын система куруучу элементи болуп эсептелинет. Бул компонент чыгармачыл активдүүлүккө өздүк маанилүүлүктү бербейт, бирок ишке ашыруу этаптарында аны ирээтке келтирип турат. Мотивациялык компонентти мүнөздөп жатып, А.Н. Лук муну баса белгилейт: «Жыйынтык алуу, чыгармачылык ийгиликтерге жетишүү, ойлонуунун механизмин ишке киргизүү... үчүн «кыймылдаткыч» же болбосо «кыймылга келтирүүчү кайыш» керек, каалоо жана эрк, мотивациялык негиз дагы зарыл» [9].

Мотивациялык компонент кенже окуучуларда: ынтызарлыктын, чыгармачыл ишмердүүлүккө болгон кызыгуунун, алагды болуу сезиминин, ачылыш кубанычынын, чыгармачыл ийгиликтерге, лидерликке, жогорку бааларды алууга, чыгармачыл ишмердүүлүктөгү ийгилигинин таанылышына умтулуусунун болушун талап кылат. Зээндүү балдардын өзгөчө айырмалуу мүнөздөмөлөрүнүн бири салттуу түрдө ынтызарлыкболуп саналат. Таанып билүүгө болгон сүйүү, же болбосо ынтызарлык, баарын билүүгө кызыккандыктан башталат. Баарын билүүгө кызыкдарлык – жаңылыкка, психологияда «акыл-эстик таасирлерге» болгон керектөөлөр деп аталган интеллектуалдык стимуляцияга болгон чаңкоосу, ар бир дени сак балага мүнөздүү мүнөз [9]

Зээндүүлүктүн мотивациялык компоненти кээ бир сезимдерди баштан өткөрүү эмоциялары аркылуу берилет. Ал, окуу-чыгармачылык ишмердүүлүккө болгон эмоционалдык абалды, кыйынчылыктарга карабастан оң натыйжаларга жетишүүгө тырышууну сүрөттөйт. Чыгармачылык жаатында өзүн өзү көрсөтүүгө болгон умтулуу – башталгыч класстагы мектептик курактагы чыгармачыл зээндүү балдарга мүнөздүү белги. Башталгыч мектептеги балдар өндүрүмдүүлүк, рефлексия, түшүнүктөр менен ойлонуу, окуу ишмердүүлүгүнүн негизги компоненттерин өздөштүрүү, мугалим жана классташтары менен мамиле курууну үйрөнүү сыяктуу сапаттарга ээ болот. И.П. Гладилинанын ою боюнча, кенже мектептик курагынын аягында балдар төмөнкү жаңы сапаттарга ээ боло алышат:

– окуучунун чын турмушка болгон жаңы таанып-билүүчү мамиленин өнүгүүсүнө алып келген жана ойлонуунун мындан дагы татаал формаларына өтүүсүн аныктаган таанып билүү сферасындагы өзгөрүүлөр;

– тикелей импульстардын басымы астында эмес, алдыга коюлган максаттардын, адеп-ахлактык талаптардын ж.б. негизинде ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө шарт түзгөн окуучунун аффекттик-керектөөчү сферасынын жаңы деңгээлинин пайда болушу;

– окуучунун мүнөзүнүн негизин түзүүчү жүрүш-туруштун жана ишмердүүлүктун салыштырмалуу туруктуу түрлөрүнүн пайда болушу [5].

Чыгармачыл типтеги мектептин шартында ар бир окуучунун өнүгүүсүн, чыгармачыл зээндүүлүктүн өнүгүүсүн шарттаган ыңгайлуу эмоционалдык климатты түзүү боюнча жогорку чек коюлат. *Эмоционалдык өзгөчөлүктөрдү* биз зээндүү баланын мүнөздөмөсүнүн жетектөөчү компоненттерининин бири катары карап жатабыз. Баланын интеллектуалдык жана чыгармачыл жөндөмдөрү менен бирге башка өзүнүн жөндөмдөрүн кандай колдонуп жаткандыгын эмоционалдык жөндөм аныктайт. Эмоциялар айлана-чөйрөдөгү ыңгайсыздыктардан «коргоо функциясын» аткарат, сырткы таасирлерди инсандык мааниге которууга жардам берет. Зээндүү балдар менен иштеген мугалимдерге окутуу чөйрөсүндөгү бардык катышуучулар менен бири-бири менен сүйлөшүүнүн таасирлерин эске алуу менен руханий-практикалык байланышты түзүү абдан маанилүү. Педагогикалык процесстин катышуучуларынын ортосундагы эмоционалдык байланыш тилектештик, чогуу баштан өткөрүү, макулдук, боорукердик, бири-

бирине жакшылык каалоо, ишенимсыяктуу абалдарды чагылдырган кенен спектрди камтыш керек. Сүйлөшүү, окуу жана үй-бүлөлүк карым-катнаштарынын шарттары менен абалдарынын зээндүү бала тарабынан тез кабыл алынышы башталгыч класс окуучусунун курагына туура келет. Ал курактагы балдардын эмоционалдык коргонуусу ишмердүүлүгүнө сүйлөшүүнү камтуу, эмоционалдык-эрктүүлүк сфераны башкаруу көндүмдөрүн кабыл алуу аркылуу камсыз болот. Инсандын коммуникативдүү жөндөмдөрү негиз болгон социалдык компетенттүүлүк кызматташуу жана коллективдик чыгармачыл иштерде көрүнөт. Мындай жөндөмдөр башкалардын чыгармачыл тажрыйбасын, кызматташуу көндүмдөрүн колдоно билүүсүн, өзүнүн көз карашын жактоого даярдыгын, конфликттерден качуу жана аларды ийгиликтүү чечүүсүн аныктайт.

Мугалимдин сүйлөшүү стили окуучулардын позитивдүү эмоционалдык абалдарын камсыз кылат. Түрдүү ишмердүүлүкө киришкен жана түрдүү инсандар менен пикир алышкан ар бир зээндүү баланын интеллекталдык, чыгармачылык жана эмоционалдык потенциалын оптималдуу түрдө өнүктүрүүгө шарт түзгөн айлана-чөйрөсүндөгү жүрүш-туруш жана ишмердүүлүктүн жогорку эталонуна ылайык муктаждык пайда болот. Эмоциялар адамдын негизги мотивациялык системасын түзөт. Эмоциялар адамдын личносттук өзөгү менен тыгыз байланыштуу. А.В. Брушлинскийдин оюу боюнча, «эмоционалдык жөндөм – адамдын интеллектти кошкондо калган көндүмдөрүн канчалык деңгээлде ишке ашыра ала турганын тастыктаган метажөндөм болуп саналат» [3]. Эмоционалдык интеллект: өз эмоцияларын билүү жана аларды башкара билүү, өзүн-өзү мотивациялоо, башка адамдардын эмоцияларын тааный билүү, эмоционалдык жактан компетенттүү болуу, б.а. адамдар менен пикир алышуу учурунда өз эмоцияларын билдирүү сыяктуу жөндөмдөргө жол ачат. Эмоциялар адамдын муктаждыктары менен байланыштуу болгондуктан, айлана-чөйрөгө ылайыкташууга, болуп жаткан окуяларды туура баалоого, адамды ишмердүүлүккө түртүүгө жардам берет. Аларда адамдын жүрүш-турушу жана башынан өткөрүп жаткан иштер менен анын негизги муктаждыктары, кызыкчылыктары жана баалуулуктарынын ортосундагы шайкештик көрүнүп турат. Адамдын дүйнөгө болгон жалпы мамилеси эмоцияларда чагылдырылган, алар борбордук инсандык кубулуштар жана өздүк аң-сезим менен тыгыз байланышта болуп, негизги мотивациялык система катары эсептелинет. Эмоционалдуулук интеллектке караганда турмуштук ийгиликти шарттаган маанилүү фактор болуп саналат. Адамдын эмоционалдык реакциялары жана эмоционалдык абалдары алар тарабынан өз индивидуалдуулугун таанып билүү түрлөрүнүн бири катары эсептелинет. Чыгармачыл зээндүүлүктүн өнүгүү процессинде адамды максаттуу түрдө интеллектуалдык проблемаларын өз эмоционалдык кайгырууларына системалуу түрдө көңүлүн бурдуруп туруу зарыл.

Эмоциялардан сырткары психикалык чагылдыруунун дагы бир маанилүү түрү *эрктүүлүк* болуп саналат. Балдардын зээндүүлүгүнүн өнүгүү багытындагы анын мааниси тууралуу айтуунун кажети жок. Эң негизгиси чыгармачыл зээндүүлүк аң-сезимдүү, бир багыттуу мүнөзгө ээ инсандын эрктүүлүк

сапаттары менен аныкталат. Эрктүүлүктү көрсөтүү механизми керектөөлөргө байланыштуу болот. Эрктүүлүк өзгөчө керектөөнү – ашып өтүү керектөөсүн билдирет. Чыгармачыл инсанды тарбиялоодо баарын билүүгө кызыкдарлыктын өз убагында билимге болгон сүйүүгө – ынтызарлыкка,ал эми акыркысынын – туруктуу психикалык кубулушка – таанып билүү керектөөсүнө айланып кетиши абдан маанилүү.

Зээндүүлүк баланын өздүк дүйнөсү менен анын курчап турган чөйрөнүн ортосундагы бири-бирине коррелятивдик таасир этүүчү система болуп саналат. Курчап турган чөйрө балага тиешелүү жөндөмдөрдү (интеллект, креативдүүлүк, таланттар) ойготот жана өнүктүрөт. Мындай карым-катнаш аркылуу зээндүү баланын өздүк «Мен» сезими бекемделет жана муну менен бирге анын бир нерсеге тобокелге баруусу, эрки жана бир нерселерге катышууга мотивациясы, туруктуулугу, чыдамдуулугу, тырышчаактыгына жараша бир нерсеге жетишүүсү пайда болот.

Зээндүү бала көбүрөөк кызыкдар, көбүрөөк кыймылдуу, укмуштуу окуяларды көбүрөөк көксөйт, көбүрөөк өз алдынчалуу, көңүлдүү, айлана-чөйрөсүндөгү адамдар менен мамилени оңой кура алат. Аны айланасындагылар ошол боюнча кабыл ала алышса, анда анын зээндүүлүгү проблемага айланбайт. Иш жүзүндө зээндүү балдардын интеллектуалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүнүн ортосунда окумуштуулар атагандай асинхрония деп аталган ажырым көп кездешет. Балдар улам чоңойгон сайын өздөрү кызыккан суроолорго китеп менен аңгемелешүүлөр аркылуу маалымат ала алышат.

Ошондуктан, зээндүү балдардын проблемасы алардын таланттуулугунда эмес, алардын интеллектуалдык жагына караганда эмоционалдык жактан толугу менен өнүкпөгөндүгүндө, жеткиликтүү толеранттуу эместигинде жана өздөрүнө толугу менен ишенбегендигинде. Мындай асинхронияны балдардагы эмоционалдуулукту өнүктүрүү, жогоруда аталган инсандык сапаттарын тең салмактуу кылуу үчүн алардын жогорку натыйжалуулукка умтулууларын басаңдатуу аркылуу жок кылууга болот. Мындай баланс курулбаса өтө жогорку натыйжаларга жетүү мүмкүн эмес.

Ошондуктан инновациялык мектептердеги башталгыч класстардагы окуучуларынын, чыгармачыл зээндүүлүгүнүн өнүгүү стратегиясы менен иш алып баруу зарыл.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1.Акматов, К.К. Окуучулардын адеп-ахлактык түшүнүктөрүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары (Адеп жана кыргыз адабияты сабактарынын мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / К. Акматов. – Бишкек, 2011. – 22 б.

2.Алимбеков, А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики (На материале педвузов Киргизии) [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. Алимбеков. – М., 1990. – 25 с.

3.Брушлинский, А.В. Психология мышления и проблемное обучение [Текст] / А.В. Брушлинский. – М., 1983.

4.Бурменская, Г.В. Одаренные дети [Текст] / Г.В. Бурменская, В.М. Слуцкий. – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.

5.Гладилина, И.П. Развитие творческой одаренности младших школьников на занятиях по предметам гуманитарного цикла [Текст]: дис. .канд. пед. наук: 13.00.01 / И.П. Гладилина. – М., 2002. – 240 с.

6.Ландау, Э. Одаренность требует мужества: психол. сопровождение одаренного ребенка [Текст] / Э. Ландау. – М.: Академия, 2002. – 144 с.

7.Лейтес, Н.С. Возрастной подход к одаренности [Текст] / Н.С. Лейтес // Одаренные дети: теория и практика: Матер. Рос. конф., М., - Ярославль, 28-30 марта 2001 г. – М.-Ярославль, 2001. – С. 3-12.

8.Лук, А.Н. Психология творчества [Текст] / А.Н. Лук. – М.: Наука, 1978. – 48 с.

9.Маслоу, А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – СПб: Питер, 2008.

10.Матюшкин, А.М. Некоторые актуальные проблемы диагностики и развитие высокоодаренных (творческих) детей [Текст] / А.М. Матюшкин // Современная психологическая диагностика отклоняющегося развития: методы и средства / Матер. конф. – М., 1998. – С. 150-159.

11.Рензулли, Дж. Основные современные концепции творчества и одаренности [Текст] / Дж. Рензулли. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 416 с.

12.Рензулли, Дж. Тесты на одаренность [Текст] / Дж. Рензулли, С. Рис, Л. Смит. – М.: Прогресс, 1980. – 170 с.

13.Савенков // Одаренный ребенок. – М., 2002. – №2.

14.Хаан, Де. Как выявить талант ребенка [Текст] / Де Хаан // Электронный ресурс: http://kotikit.ru/ganda.

15.Хеллер, К.А. Диагностика и развитие одаренных детей и подростков [Текст] // Основные современные концепции творчества и одаренности / Под ред. Д.Б. Богоявленской. – М.: Молодая гвардия, 1997. – С. 243-264., 1997. – 224 с.

16.Яковлева, Е.Л. Развитие творческого потенциала личности школьника [Текст] / Е.Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1996. – №3. – С. 28-34.

***Көчөрова Г.О.,** ф.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ ТЕРС МҮНӨЗ, САПАТТАРДЫ ЧАГЫЛДЫРУУЧУ ФРАЗЕЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ

Аннотация

Адамдагы ар кандай терс мүнөз-сапаттар, чындыгында эле, кеп ишмердүүлүгүнөн, кыймыл-аракеттеринен, акыл-эсинен, кабыл алуусунан, башкаларга жасаган мамилесинен, жүрүм-турумунан байкалат. Ошого байланыштуу Т.Касымбеков мындай тематикалык мазмундагы фразеологиялык айкалыштардын тутумундагы лексикалык бирдиктердин маанилерине, грамматикалык жеке жана жалпы маанилерине, ал турсун, фразеологизмдердин компоненттеринин орун тартибине да көңүл бурган.

Автор айрым терс сапатты туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясына өтө назик, байкалбаган нюанс менен тарыхый чындыкты сыйдырууга жетишкен. Макала ушул маселелерди эске алуу менен жазылды.

Өзөктүү сөздөр: терс мүнөз-сапаттар, кошоматчылык, текеберчилик, кыйкымчылдык, коркоктук, чагымчылык, бузукулук, сараңдык.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ОТРАЖАЮЩИЕ ОТРИЦАТЕЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР, КАЧЕСТВА В РОМАНЕ Т.КАСЫМБЕКОВА “СЛОМАННЫЙ МЕЧ»

Аннотация

Различные негативные черты характера в человеке действительно проявляются в речевой деятельности, действиях, уме, принятии, отношении к другим, поведении. В связи с этим Т.Касымбеков обращал внимание на значения лексических единиц в системе фразеологических сочетаний такого тематического содержания, на грамматические личные и общие значения, а также на порядок расположения компонентов фразеологизмов.

Автору удалось вписать исторический факт с очень тонким, незаметным нюансом в стилистическую коннотацию идиом, выражающих некое отрицательное качество. Статья написана с учетом этих вопросов.

Ключевые слова: отрицательные черты характера, лесть, высокомерие, заносчивость, трусость, провокация, озорство, скупость.

SEMANTIC GROUPS OF PHRASEOLOGICAL UNITS REFLECTING NEGATIVE CHARACTER, QUALITIES IN T.KASYMBEKOV 'S NOVEL "THE BROKEN SWORD"

Abstract

Various negative character traits in a person really manifest themselves in speech activity, actions, mind, acceptance, attitude to others, behavior. In this regard, T.Kasymbekov drew attention to the meanings of lexical units in the system of phraseological combinations of such thematic content, to grammatical personal and general meanings, as well as to the order of the components of phraseological units.

The author managed to fit a historical fact with a very subtle, imperceptible nuance into the stylistic connotation of idioms expressing a certain negative quality. The article is written with these issues in mind.

Key words: negative character traits, flattery, arrogance, arrogance, cowardice, provocation, mischief, avarice.

Адам баласындагы ар түрдүү төмөндөгүдөй терс сапаттарды көрсөтүү, сыпаттоо, мүнөздөө үчүн лексика–семантикалык ар кандай түзүлүштөгү, лексика–стилистикалык семантикасы, стилистикалык боёктуулугу бири-биринен айырмаланган фразеологиялык айкалыштар «Сынган кылыч» романында да абдан сарамжалдуу, ыктуу колдонулуп, түрдүү стилистикалык коннотацияларга ээ. Башкача айтканда, адам баласына тиешелүү болгон кошоматчылык, текеберчилик, кыйкымчылдык, коркоктук, чагымчылык, бузукулук, сараңдык сыяктуу терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер иштетилген.

Кошоматчылыкка карата: Лингвостилистика тилдик каражаттардын стилдик коннотацияларынын мүмкүнчүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн, табиятын, алар туюндурган ар түрдүү семантикалык маанилерди, сүйлөшүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык стилдик каражаттардын колдонулуш закон ченемин изилдегендиктен, биз да романдагы каармандардын терс мүнөз-сапаттарын туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык коннотацияларына талдоо жүргүзүп, алардын коннотацияларын (кошумча маанилерин) аныктоону максат кылабыз. Азыркы кыргыз тилинин фразеологиялык корунда адамдагы кошоматчылыкты туюндурган көзүнүн агы менен тең айлануу//көзүнүн агы менен кошо чимирилүү, ичине кирип кетүү, кошоматка кой союу сыяктуу туруктуу айкалыштар кездешет [4.156-б.].

Ар кандай тил бирдигинин стилистикалык коннотациясы контекстте гана аныкталат. Тексттен сырткары турганда алардын кошумча маанилерин (стилистикалык маанилерин) аныктоого мүмкүн эмес [4.121-б.].

1.Жандап турган нөкөрлөр, удайчылар **көзүнүн агы менен чимирилишип,** ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туш тарабын колун серелеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду [3. 16-б.].

Сөз Алымкул аталык тууралуу болуп жатат. Бул фразеологизмдин контексттеги стилистикалык коннотациясы бир же эки адамдын жөнөкөй эле кошомат кылуусу эмес, бүтүндөй бир хандыктын аскер башчыларынын “сый көрсөтүү кошоматы”, “коркуу кошоматы”, “кыңк этпестен баш ийүү кошоматы”. Демек, бул контексттеги “кошомат кылуу” маанисиндеги көзүнүн агы менен чимирилүү фразеологизми “кошомат” менен бирге “сыйлоо”, “коркуу”, “баш ийүү” кошумча маанилерин билдирди [4.121-б.].

2.Теги башка, бирок бизче сүйлөп алган кишилер өзүлөрүнчө тымызын жаат - өздөй ордо иштерине аралашып, хандын **ичине кирип алышкан,** жиңкилдеп кызмат кылган болуп, **баш ийкеген болуп** турганы менен көңүлү башка [3. 163-б.].

Ичке кирүү, ичине кирип кетүү фразеологизми кошоматчылык түшүнүгүн билдирет. Анын колтугуна кирүү деген синоними бар. Бул - фразеологизм ичине кирүү, ичине кирип алуу фразеологизминин лексикалык варианты. Конкреттүү бул текстте анын стилистикалык коннотациясы -(кошумча же стилистикалык мааниси) **арамза ойлуу, арамзалык менен бийликке жетүү.** Баш ийкеген болуп

фразеологизми баш ийүү фразеологизминин маанисинде келген. Анын кошумча мааниси **алдоо менен, калп эле макул болуп** дегенди туюндурат

3.Алдында бирөөнүн **көзү шыйпаңдап,** бирөөнүн көзү чоочуркап, бирөөнүн көзү таңыркап, бирөөлөрдүн көздөрү алда кандай коопту сезишкендей артта чүңүрөйүп тиктеп турду [3. 307-б.].

Оозеки, көркөм кептин тексттеринде **кошомат кылуу** маанисин туюндурган шыйпаңдаба, шыйпаңдады ж.б. формалардагы метафораланган сөздөр кеңири колдонулганы менен көзү шыйпаңдоо фразеологизми кездешпейт [5.85-б.]. Бул фразеологизмди автордук-индивидуалдык фразеологизм десек болот. Анда **жагынуу, аргасыздан жагынуу** мааниси кошо берилген. чындыгында эле, ошол кырдаалда, Мусулманкулду кыйноо аркылуу калктын жүрөгүнүн сары суусун алуу максатында, элди чоң базарга топтошу аргасыздыкты пайда кылган.

Коркоктукка байланыштуу: - Ты-ынч, **коён жүрөктөр** деп кыйкырып турду. **Жан кыйба,** тууган…**Жан кыйба,** жаш катыным бар эле...

О, **жаны жок** сарт …. [3. 384-б.]

Биринчи сүйлөмдөгү коен жүрөк түздөн-түз **катуу үн чыкса да башын калкалаган, өтө эле коркок** маанисин билдирет. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү жана кыйба фразеологизми **үйдө баатыр жоодо жок,** же **каршысы бет маңдайынан чыкканга чейин баатырсынып жүрүү** маанисинде берилген. Үчүнчү сүйлөмдөгү жаны жок фразеологизми болсо, **жоокердикке жарамсыз адам** маанисин кошо билдирет [4. 67-б.].

Текеберликти, теңсинбөөнү билдирген: Кайта, эч капарсыз гана, каралжын саргыч **мурутунун алдынан** текебер **жымыйып** тиктеп турду [5.189-б.].

Орус армиясын жетектеген офицерлер, ал гана турсун, карапайым орустар азиаттарды, анын ичинде кыргыздарды адам катарына санаган эмес. Ошондуктан XIX кылымдагы орустардын баскынчылык саясатында кыргыз жерине келген орус армиясынын төбөлдөрүнөн баштап катардагы аскерине чейин кыргыз элине теңсинбей мамиле кылышкан. Мына ушул тарыхый окуяны чагылдырууда мурутунун алдынан текебер жымыйып фразеологизмин Т.Касымбеков өтө ыктуу, романдын керектүү жеринде пайдаланган. Бул фразеологизмдин колдонулушу тарыхый чындыкты элестүү берүүнүн тилдик каражаты катары эсептсек болот. Тексттеги мурутунун алдынан текебер жымыйуу фразеологизми **тоотпоо, теңсинбөө** кошумча маанилерин даана билдирип турат.

Алаңгазарлык сапатты туюнткан: Генерал Черняев баарын көрүп турду. Ага аскербашы **жел өпкө** жигиттей жеңил сезилди. Койсоңчу, көргөнбүз **жоон өпкөлөрдү**... [3. 19-б.]

Романда мындай тематикалык топтогу фразеологизмдер саналуу гана. Ошого карабастан, жел өпкө фразеологизминин стилистикалык өтө жооптуу милдет аткаргандыгы логикалык жактан алып караганда, байкалып турат. Анткени орус офицерине Кокон хандыгына абдан абройлуу, аталык жана аскербашы наамын алып жүргөн Алымкулдун жел өпкө жигиттей көрүнүшүн,

анын ага мурутунун алдынан текебер жымыйп карашын **тоотпоонун, теңсинбөөнүн** опегейи катары эсептөөгө болот.

Кыйкымчылдык тууралуу: 1.А болбосо, мындан көрөкчө ит агытып капкан салып, куш таптап, аңчылык кылышты же **кылдан кыйкым чыгарып** коңшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт, муну **ата заманынан бери** боло жүргөн иш деп билишет. [3. 28-б.]

2.Эми дагы бир айтаарым - **бой жүрбөй** не бир **көзүңүз түшкөн**, не бир жакшы санаалаш бурадарлар акыл берген бир түзүк жубанга нике байлатып коюңуз - бой башыңызга карайт, мусулман ортосунда баш болуп отурган соң тазалыгыңызга төп, эң жакшысы **кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген** душмандарыңыздын ушак айың кебинен какас болосуз - бул ушул тапта ашкере зарыл. [3. 236-б.]

Кылдан кыйкым табуу // кылдан кыйкым чыгаруу // жумурткадан кыр издөө // жумурткадан кыр чыгаруу фразеологизмдери синонимдеш жана **кыйкымчыл, кыйкымчылдык** маанисин билдирет. Биринчи сүйлөмдө **шылтоо, согушчул** мааниси кошумча маани катары келген. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген фразеологизминдеринде **чагымчылык кылуу, аңдуу, аңдуу менен кылган ишинен кыйкым таап, ханга чагымчылоо** мааниси үстөмдүк кылат. Маанилеш эки фразеологизм бир өңчөй мүчө болуп келип, жазуучунун берейин деген оюн курчуткан.

Чагымчылык сапатты билдирген: 1.Абил бий **ташты ташка уруп, ортодон от чыгаргысы** келди [3. 37-б.].

Сүйлөмдөгү фразеологизмдердин экинчиси активдүү колдонулат да, биринчиси азыркы кыргыз тилинде пассивдүү пайдаланылат. Ошого карабастан, бул фразеологиялык айкалыштар абсалюттуу болбосо да, бири-бирине синонимдеш. Чагымчылык аркылуу уруш, жаңжал чыгарууга да болот, же эки адамдын, бүтүндөй эки топтун, же элдин ортосунда пикир келишпестикти, араздашууну жаратса да болот. Жогорудагы чагымчылык аркылуу эки баатырдын биринин башы кете турган шарт түзүлдү.

2.Сиз менен так ээсинин **ортосунда жалган жеринен от жаккандай** жаным экөө эмес [3. 217-б.].

Ортосуна от жагуу фразеологизми да **араздаштыруу, уруштуруу, бирин-бирине касташтыруу** маанилерин туюндурат. Бул контекстте **араздаштыруу** маанисинде келди. Мала-хан менен Алымбек датканын ортосундагы мамиле тууралуу сөз болуп жатат. Бул фразеологизмдин кошумча мааниси – **чындыкты айтуу, актануу.**

3.Энеси Нүзүптүн кебетесинен чоочуду, атасы экөөсүнүн **ортосуна от жакпайын,** жаман сөзгө өтүшүп кетпесин деп, тайсалдап, корсунуп отурганын башкага жооткоду [3. 83-б.].

Чатакты, араздашуунун ырбатып жибербөө маанисинде колдонулду. Эгерде жазуучу бул түшүнүктү лексикалык бирдик менен бергенде, Нүзүп менен Эсенбай бийдин ортосундагы пикир келишпестиктин окурманга таасири анчалык болмок эмес. Фразеологизмдин акыркы компонентине жалганган этиштин терс формасын уюштуруучу –ба (-па), чакчыл –й, биринчи жактын –ын

мүчөлөрү **этияттануу, кооптонуу, коркуу, корсунуу** маанилерин кошумчалады.

4.Ушу сиздин **колтугуңузга бирөө суу бүркүп** жүрөт окшойт [3. 121-б.].

Колтугуна суу бүркүү фразеологизминин этимологиясы Р.Эгембердиев тарабынан чечмеленген. Бул фразеологизм **көкүтүү, өчөгүштүрүү** маанисин билдирет. Алынган мисалдагы маани деле ушул маанини түшүндүрөт. Жаркын айымдын **кооптонуусун** билдирүү тексттеги бул фразеологизмдин кошумча мааниси болду.

Пайдаланган адабияттар:

1.АширбаевТ. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. Бишкек-Ош, 2000.

2.Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы.-Каракол,-2007

3.Касымбеков Т. “Сынган кылыч”. –Бишкек. 1998.

4.Кочорова Г.О. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы.-Бишкек.2017

5.Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер.-Бишкек,-2007.

***Кадыров.С. К.,** преподаватель*
Ош ГПУ

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются современные технологии в обучении английского языка в начальных класах. Проблема большая, актальная потому что в настоящее время система образования в начальных классах не очень хорошая. Поэтому можно сказать, что игровые технологии в обучении младших классов очень популярны в настоящее время.

Как известно, существует множество технологий и методик в обучении английскому языку в начальных классах.

И в этой статье хотели показать цель, важности игровых технологий в своей статье. Затроним если не все, то большинство аспектов технологий обучение а именно игровые технологии.

Все мы знаем, что дети любят больше визуально понимать, и в этом случае использовать игровые технологии в обучении это идеальное решение.

Актуальность и популярность английского языка сегодня, углубленное изучение английского языка и широкое понимание мира.

Ключевые слова: технология, актуальность, важность, начальный класс, дети, субъект, объект, цель, английский язык.

GAME TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH IN THE PRIMARY SCHOOL"

Abstract

This article discusses modern technologies in teaching English in primary grades. The problem is big, urgent, because at present the system of education in the primary grades is not very good. Therefore, we can say that gaming technologies in teaching elementary grades are very popular at the present time.

As you know, there are many technologies and methods in teaching English in primary school.

And in this article I wanted to show the purpose, the importance of gaming technologies in my article. Let's touch on, if not all, then most aspects of technology, training in gaming technologies.

We all know that children like to perceive more, and in this case, using game technologies in education, this is the perfect solution.

The relevance and popularity of the English language today, in-depth study of the English language and a broad understanding of the world.

Key words: technology, relevance, serious, elementary grade, children, subject, object, goal, English.

Введение.

Игровая технология – это одна из самых популярных технологий, которая используется при обучении английскому языку в школе. Существует множество технологий в обучении английскому языку, но я выбираю игровую технологию в обучении. Итак, я могу сказать, что хотел исследовать, как использовать игровые технологии в обучении? Потому что сегодня мы использовали в школе много технологий и методов. Именно поэтому я написал квалификационную работу на тему «Игровые технологии в обучении английскому языку в

начальных классах». Так что здесь я буду читать и знакомиться с технологиями и больше обращать внимание на игровые технологии, которые я выбрал.

Цель статьи: показать значение игровой технологии в обучении английскому языку в школе в начальных классах.

Актуальность работы: нужная и важная технология в наше время.

Я постараюсь объяснить и показать значение «Игровых технологий в обучении английскому языку в школе в начальных классах» с использованием литературы и интернет-ссылок.

Я, например, думаю, что все мы знаем о популярности английского языка в нашей жизни. Английский язык активен с детства. Мы знаем много детских садов, где дети могут изучать английский язык. Все родители хотят дать лучшее образование своим детям. Так что важно учить и учить английский язык с детства, именно с младших классов. Дети любят игры во время занятий. Педагоги стараются использовать новые технологии и методы, в том числе и игровые. Английский является международным языком; на этом языке говорят во многих странах, на нескольких континентах и в разных частях света. Сейчас большинство людей знают английский и свободно говорят на нем. На это есть разные причины: кто-то хочет путешествовать по миру, кому-то эти знания нужны для построения успешной карьеры в будущем, кто-то учится ради интереса, в современных условиях глобализации люди стремятся к общению с выходцами из других стран. , и так далее. Современное общество стоит на пути гуманизации образования. Гуманизация образования предполагает организацию учебного процесса, которая соответствовала бы единству социального и профессионального развития личности с учетом личностных потребностей. Среди гуманистических тенденций реального учебного процесса важнейшей является направленность на развитие личности. Чем гармоничнее развита личность, тем свободнее человек в реализации личных функций.

Низкая коммуникативная мотивация обусловлена неверным подходом к личности учащегося, его психоэмоциональному строению, строению его личностной мотивационной сферы. Это говорит о том, что на уроке необходимо работать не на уровне «самого ученика», а на уровне его способностей и свойств, обнаруживая и развивая их. Таким образом, в современной школе основной задачей учителя является поиск путей более полного использования индивидуальных возможностей, склонностей и личностных особенностей учащихся или воспитанников. Недопустимо игнорировать личностные особенности, особенности психоэмоциональной организации и коммуникативного развития учащихся. Детерминанты коммуникативной мотивации, выступающие основными внутренними резервами личности, должны активизироваться на уроках иностранного языка, они являются основными инструментами педагогического воздействия в обучении и воспитании в современном обществе.

Игровая технология – определение.

Игровая технология – это группа методов и приемов организации педагогического процесса в виде различных педагогических игр, которая

стимулирует познавательную деятельность детей в школе, «провоцирует» их на самостоятельный поиск ответов на возникающие вопросы, позволяет использовать жизненный опыт детей, включая их повседневные представления о чем-либо или о ком - либо.

Игровые технологии являются одной из уникальных форм обучения, позволяющей сделать интересной и увлекательной не только работу учащихся на творческом и исследовательском уровне, но и повседневные шаги в изучении английского языка.

Использование игрового метода обучения способствует реализации таких важных методических вопросов, как:

-создание психологической готовности студентов к вербальному общению;

-обеспечение естественной потребности в многократном повторении языкового материала;

-обучение студентов выбору правильного варианта речи, что является подготовкой к ситуационная непосредственность речи вообще.

Игровая деятельность в процессе обучения выполняет следующие функции:

Функция обучения заключается в развитии памяти, внимания, восприятия информации, развитии общеучебных навыков и умений, а также способствует развитию навыков иностранного языка.

Воспитательная функция заключается в воспитании таких качеств, как внимательное, гуманное отношение к партнеру по игре, а также развивается чувство взаимовыручки и взаимоподдержки. Студенты знакомятся с клише речевого этикета для импровизации речевого обращения друг к другу на иностранном языке, что способствует развитию такого качества, как вежливость.

Развлекательная функция заключается в создании благоприятной атмосферы на уроках, превращении уроков в интересное и необычное мероприятие, увлекательное приключение, а иногда даже в сказочный мир.

Коммуникативная функция заключается в создании атмосферы иноязычного общения, сплочении коллектива учащихся, установлении новых эмоционально-коммуникативных отношений на основе взаимодействия на иностранном языке.

Функция релаксации – снятие эмоционального напряжения, вызванного нагрузкой на нервную систему при интенсивном изучении иностранного языка.

Психологическая функция заключается в формировании навыков подготовки своего физиологического состояния к более эффективной деятельности, а также перестройке психики для усвоения больших объемов информации.

Развивающая функция направлена на гармоничное развитие личностных качеств для активизации резервных возможностей личности.

Кроме того, не все игры можно использовать на уроках иностранного языка в начальной школе.

Стимулирует активность, вовлеченность студентов в учебный процесс. Студенты должны получать удовольствие от игры и, как следствие, от общения на иностранном языке.

Игра по силам практически каждому школьнику, даже не обладающему достаточно сильными знаниями языка. Кроме того, слабые в языковой подготовке упражнения могут стать первыми в игре: находчивость и смекалка иногда важнее знания предмета.

Учитываются индивидуальные особенности каждого ученика – характер, целеустремленность, настойчивость, дисциплинированность, состояние здоровья.

Игра «управляется» учителем. Обучающая игра не выходит из-под контроля педагога, проходит строго по сценарию.

Игра короткая по времени. Существуют точные временные рамки игры на уроке в зависимости от цели и задач развивающей игры.

Дружелюбная игровая среда. Он должен способствовать созданию радостного настроения и побуждать к общению в атмосфере дружелюбия, принятия, взаимопонимания и сотрудничества.

Таким образом, мы пришли к выводу, что игры способствуют реализации важных методических задач:

-создание психологической готовности детей к вербальному общению;

-обеспечение естественной потребности в многократном повторении названия языкового материала;

-обучение учащихся выбору правильного варианта речи, что является подготовкой к ситуативной непосредственности речи в целом.

Существуют различные подходы к классификации игр на уроках иностранного языка. Все существующие классификации весьма условны. Мы рассмотрим несколько классификаций обучающих игр.

Ж. Пиаже выделяет три основных типа игры, которые он соотносит со стадиями развития ребенка:

игры-упражнения - первые игры ребенка, связанные с хватанием, действиями с игрушками (первый год жизни);

символические игры, основанные на подражании миру взрослых с помощью специальной системы символов (ранний дошкольный возраст);

игры с правилами, которые по сути являются ролевыми играми.

Целью Творческих игр является содействие дальнейшему развитию речевых навыков и умений. Они тренируют учащихся в умении творчески использовать речевые навыки. Их также можно использовать при повторении материала.

Теперь обратимся к каждой игре более подробно, учитывая, какие цели могут решать те или иные тренировочные игры.

Сегодня сложно представить взрослого человека, который не стремился бы выучить английский язык. И знание этого действительно необходимо современному образованному человеку.

Иногда, столкнувшись с трудностями, вызванными незнанием английского языка в аэропорту или на отдыхе за границей, мы начинаем судорожно искать курсы и новомодные тренинги, которые обещают научить нас общению за фантастически короткие сроки и большие деньги на английском языке, чего у нас еще не было. способен освоить за 10 лет. учится в школе. И тогда, мы начинаем корить себя за то, что не уделяем этому предмету должного внимания в школе. И почему? Причины, конечно, у всех разные, но часто можно услышать такие ответы: «На уроках было неинтересно», «Ничего не понял».

Заключение.

Подводя итог, можно сказать, что игры, и особенно ролевые игры, являются одним из наиболее эффективных методов реализации коммуникативного принципа в обучении иностранному языку. Особенности игры можно определить следующим образом:

Игра — это обучение на практике, которое, как известно, повышает качество обучения.

Игра требует полной отдачи от участников. В игре используются их знания и умения, полученные как на уроке, так и вне его, т.е. общий запас знаний и умений.

В ролевой игре учащиеся видят возможность применения разыгрываемой ситуации в реальной жизни, чего не может дать механическое обучение употреблению лексических единиц и грамматических конструкций. Ролевая игра дает учащимся социолингвистическую «подсказку». Игра несет в себе элемент неожиданности («момент шока»), с которым так часто сталкиваются учащиеся в процессе реального общения. Во время игры происходит эмоциональный подъем, что крайне положительно сказывается на качестве обучения. В ролевой игре никто из участников не сможет «промолчать», а робким и неуверенным в себе учащимся проще высказать свое мнение под видом персонажа.

Литература.

1.Стронин М.Ф. «Обучающие игры на уроке английского языка»

2.https://xnj1ahfl.xnp1ai/library/igrovie_tehnologii_na_urokah_anglijskogo_yazika_v_n_174737.html

3.https://www.dissercat.com/content/metodika-ispolzovaniya-igrovykh-technologii-v-obuchenie-engliiskomu-yazyku-uchashchikhsya

4.https://sites.google.com/site/multinfteh/knigi-po-olimpiadnoj-informatike/celi-игровых-технологий

5.https://spravochnick.ru/pedagogika/igrovye_tehnologii_v_obrazovatelnom_processe/

6.https://xn--j1ahfl.xn--p1ai/library/igrovie_tehnologii_na_urokah_englijskogo_yazika_v_n_174737.html

7.«Игровые технологии в обучении», Калмыкова Е.Б., АРКТИ-2007. 40-45 страниц.

8.«Игры на уроке английского языка», Пучкова Ю.Я. Астрель-2005.

9.«Методика обучения английскому языку в начальных классах», Протасова С.Ю, Родина И.И.Москва-2002.

Казакбаев А.Д., *к.и.н., доцент*
КГУ имени И.Арабаева

КЫРГЫЗЫ – НАЧАЛЬНИКИ ШТАБОВ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ В БЕЛАРУСИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В статье говориться о кыргызах, которые в годы ВОВ активно участвовали в борьбе с фашистами в рядах белорусских партизан. Они находились на разных ответственных должностях в партизанских отрядах и внесли весомый вклад в освобождении республики от оккупантов.

Ключевые слова: партизаны, кыргызы, борьба с фашизмом.

KYRGYZS - CHIEF OF STAFF OF THE PARTISAN DEPARTMENT IN BELARUS DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Annotation

The article talks about the Kyrgyz, who during the years of the Second World War actively participated in the fight against the Nazis in the ranks of the Belarusian partisans. They were in various responsible positions in the detachment and made a significant contribution to the liberation of the republic from the invaders.

Key words: partisans, kyrgyz, fight against fascism.

2022 год в Республике Беларусь отмечался Годом исторической памяти целью которого стало формирования объективного отношения общества к историческому прошлому, сохранения и укрепления единства белорусского народа.

В рамках мероприятий, приуроченных к Году исторической памяти, проведено ряд исследовательских работ посвященных партизанскому движению осуществлявшее вооружённую борьбу против войск нацистской Германии во время оккупации ими территории Беларуси в 1941-1944 годах.

Учитывая вышеназванные обстоятельства, на наш взгляд, важное значение имеет вопрос персонификации кыргызов, которые активно участвовали в партизанской борьбе на оккупированной территории Беларуси, а также показать их мужество и героизм в борьбе с фашизмом через призму документальных источников.

Известно, что основными организаторами и участниками партизанского движения являлись военнослужащие и командиры Красной армии в числе которых были и кыргызстанцы. К примеру, только в Витебской области в партизанском движении активно участвовали более восьмидесяти кыргызстанцев разных национальностей, которые состояли на разных должностях в том числе начальников штабов партизанского отряда [4, с. 98-102].

«Начальники штабов» существовали во многих отрядах с самого начала их организации. Часто начальник штаба был кадровым офицером Красной армии (оказавшийся в окружении, либо бежавший с плена к партизанам), который умел выполнять функции военного специалиста. Помимо планирования военных операций, начальник штаба, по всей видимости, оказывал существенное влияние

на организационную структуру отряда, которому он стремился придать черты военного подразделения.

В годы войны в партизанских отрядах начальниками штабов были и кыргызы – старший сержант Таабалды Артыкбаев и капитан Сураналы Сарыбаев. Первый - в отряде имени М.В. Фрунзе, второй - в отряде имени Г.К. Жукова.

Таабалды Артыкбаев, 1916 г.р., родом из села Корумду Иссык-Кульской области, в рядах Красной Армии с 1939 г. С началом войны старший сержант Артыкбаев в составе Западного фронта участвует в оборонительных операциях и в ходе тяжелых боев попадает во вражеский плен. В конце 1942 года он успешно бежал с плена и пришел к полесским партизанам [2].

В партизанском отряде он сразу же стал разведчиком. В январе 1943 года в ходе зимнего рейда по тылам противника в Брачинском, Лоевском и Речицском районах он, находясь в головном дозоре, шел впереди разведывая незнакомую местность.

В июле 1943 года он, будучи уже командиром отделения, отличился в боевой операции по отражению атаки венгерских карателей на партизанский отряд в Мухоедовском лесу.

Находясь среди партизан Артыкбаев несколько месяцев выполнял обязанности и политрука, где он активно участвовал в выпуске стенгазеты «Боевого листка» отряда, в которой освещалась боевая деятельность партизан.

Отряд, в котором воевал Артыкбаев, действовала в составе 27-й Наровлянской партизанской бригады в районах Полесской области. Данная бригада достигла значительных побед в борьбе с оккупантами. В этом есть большая заслуга и нашего земляка. В августе 1944 года, когда отряд в составе бригады присоединялся к наступающим войскам Красной Армии, Артыкбаева представили к награждению орденом боевого Красного Знамени [2].

В наградном листе для представления к награждению одним из высших орденов СССР, учреждённым для награждения за особую храбрость, самоотверженность и мужество, о нем говориться: «Артыкбаев от командира отделения вырос до начальника штаба отряда. Работал хорошо, разрабатывал боевые операции и сам лично в них участвовал» [2]. В этом же документы перечислены другие выдающиеся боевые успехи нашего земляка. К примеру: «Тов. Артыкбаев в составе группы участвовал в разгроме эшелона возле станции Бережесь…, где было опрокинуто 10 вагонов и паровоз. Здесь же было уничтожено несколько автомашин и убито 55 фашистских солдат и 6 офицеров». В итоге командование бригады постановляет: «За проявленную храбрость и личную инициативу в бою тов. Артыкбаева командование партизанской 27-й [Наровлянской] бригады представляет к награде орденом Красного Знамени» [2].

Любопытно, что боевым орденом Красного Знамени младшие командиры, а тем более сержанты и солдаты награждались очень редко. Здесь примечателен факт того, что Артыкбаев на момент присуждения ордена в партизанском отряде числился в звании старшины, а будучи уже в действующей армии он воевал в звании старшего сержанта.

Об еще одном примечательном факте биографии нашего героя можно узнать из мемуара, которую написал партизан с кыргызского села Кум-Арык Чуйской области Омурбек Туралиев. Автор повествования с сентября 1941-го по июль 1944-го года находился в рядах партизан на Украине в отряде НКВД СССР имени Богдана Хмельницкого. Летом 1943 года проводя рейды по тылам фашистов в лесах Беларуси их отряд вышел на партизанский лагерь, в котором находился Артыкбаев. Об этой неожиданной встрече двух земляков Туралиев пишет: «Мы долго простояли обнявшись, молча, не скрывали и набежавших слез… Мы разговаривали на родном языке, от которого чуть ли не отвыкли за годы войны в лесах Белоруссии и Украины» [5, с. 41-42]. Поговорили они и о цели приезда к ним в отряд, о партизанских буднях, и конечно же, поностальгировали о далеком Кыргызстане, воспоминая родные края, ее реки, горы и озеро Иссык-Куль.

После присоединения партизан к Красной Армии старший сержант Таабалды Артыкбаев продолжил свой боевой путь командиром отделения 215-го стрелкового полка 1-го Белорусского фронта, а затем 23-й Стрелковой дивизии, закончив войну в июле 1945 года [1].

За храбрость, мужество и героизм проявленные в боях с фашизмом он награжден медалью «За боевые заслуги» и орденом Отечественной войны I степени [1].

Другой наш герой Сураналы Сарыбаев в трудные годы войны волею судьбы оказывался в статусе - красноармейца-пограничника, военнопленного, легионера-коллаборациониста, а также партизана.

Сураналы Сарыбаев, 1909 г.р., уроженец села Кегети Чуйской области, в партизанском отряде находился с 20 мая 1943 года по 20 июля 1944 года. Служил на различных должностях – командир группы партизан, политрук роты, помощник командира отряда и начальника штаба отряда [3].

Сарыбаев в 1931 году окончил педагогическое училище в г. Ташкенте, после чего работал учителем начальных классов в родном районе. В 1932 году поступил в училище пограничных войск НКВД г. Ашхабад. После окончания в 1935 году служил командиром взвода в Тянь-Шанской пограничной комендатуре. С 1938 года и до начала войны служил на должности командира пограничного отряда на советско-китайской границе на Памире [3].

С января 1942 года командиром батальона 278-го стрелкового полка НКВД выполнял задачи по несению гарнизонной службы в городах Северного Кавказа, а с лета того же года участвовал в обороне городов Кубань, Темрюк, Пятигорск и Моздок. 5 ноября 1942 года в ходе тяжелых боев за город Нальчик он попал в плен [3].

С ноября 1942 года Сарыбаев находился в лагере советских военнопленных в городе Перемышль, где завербован в ряды «Туркестанского легиона». Весной 1943 года после переброски легиона на карательные походы против белорусских партизан он с оружием в руках бежал с легиона и в июле того же года примкнул к партизанам [3].

Хронологически сопоставив можно предположить, что Сарыбаев, возможно, числился в рядах 786-го батальона «Туркестанского легиона», который с мая 1943 года находился в белорусском поселке Речицы и использовался для борьбы с партизанами. Установлено, что летом 1943 года легионеры данного батальона наладили контакты с партизанами. Весьма вероятно, что тогда некоторые легионеры перешли на сторону партизан, в том числе и наш земляк Сарыбаев. Известно, что переход легионеров на сторону партизан происходили как одиночками, так и целыми группами. Однако можно предположить и то, что он мог бежать с рядов легиона во время остановок эшелона в пути следования по территории Беларуси на место дислокации.

Безусловно то, что состав «Туркестанского легиона» был разнолик: одни (меньшая часть) вступали в легион по идейным убеждениям, другие под угрозой, и, спасаясь от смерти в лагерях, третьи - лишь бы вырваться из лагеря, чтобы затем при первой возможности уйти к своим. Очевидно, что капитан-пограничник Сураналы Сарыбаев являлся из тех, кто искал возможность вырваться из ада лагерей военнопленных, получить оружие и перейти к партизанам.

С первых дней в отряде он командир группы партизан, вместе с которыми успешно проводит боевые и разведывательно-диверсионные операции, добиваясь высоких показателей. С конца 1943 года он заместитель командира отряда, а с июля 1944 года на должности начальника штаба отряда им. Г.К. Жукова [3].

В наградном листе для представления к награждению орденом Красной Звезды перечислены множественные подвиги партизана Сураналы Сарыбаева. Вот некоторые выдержки из данного документа, в котором о нем говориться: «Участвовал во многих боях. Умелый руководитель… 23 ноября 1943 года руководил штурмовой группой при налете на фашистский гарнизон в деревне Домашево. 12 декабря 1943 года бой на станции Закрутино, взято в плен 14 мадьяр, пулеметы и боеприпасы… Достоин присвоения награды – ордена Красной Звезды [3]».

Сарыбаев в составе отряда присоединился к частям Красной Армии в июле 1944 года и убыл для дальнейшего прохождения службы в ряды 202 запасного стрелкового полка 3-го Белорусского фронта.

Таким образом, хочется отметить, что кыргызы находясь в рядах белорусских партизан сыграли заметную роль в освобождении от фашистской оккупации Беларуси и избавлении от гитлеровского геноцида белорусского народа.

Список использованных источников и литературы:

1.https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero124442588/

2.https://partizany.by/partisans/25259/

3.https://partizany.by/partisans/30208/

4.Казакбаев, А. Участие кыргызстанцев в партизанском движении в Белоруссии (1941-1944 гг.): - Б.: Улуу тоолор, 2014. – 112 с.

5.Туралиев, О. В отряде особого назначения (Записки партизана-разведчика). – Ф.: Кыргызстан, 1989. – 156 с.

***Алиева А. А.,** магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Аталган макалада интерактивдүү окутуунун маңызы жана методологиялык принциптери, интерактивдүү окутууну уюштуруунун негизги эрежелери жөнүндө баяндалат.

Ачкыч сөздөр: интерактивдүү окутуу, маалымат технологиялары, интерактивдүү окутуунун принциптери, компетенттүүлүк, дискуссия,оюн.

СУЩНОСТЬ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассаматривается сущность и методологические принципы интерактивного обучения, основные правила организации интерактивного обучения.

Ключевые слова: интерактивное обучение, информационные технологии, принципы интерактивного обучения, компетентность, дискуссия, игра.

ESSENCE AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF INTERACTIVE LEARNING

Abstract

The article considers the essence and methodological principles of interactive learning, the basic rules for organizing interactive learning.

Key words: interactive learning, information technology, principles of interactive learning, competence, discussion, game.

Интерактивдүү билим берүү технологияларын колдонуу маселеси бүгүнкү күндө өтө актуалдуу маселелердин бири. Аларды окуу процессинде колдонуунун зарылчылыгы мамлекеттик билим берүү стандарттарында формулировкаланган. Интерактивдүү методдордун маңызын билүү жана аларды колдонууга даяр болуу маселелерин Ф.Б. Бурханов [1], белгилеп кеткен.

«Өз ара аракеттенүү» түшүнүгү (англис тилинен. Interaction – өз ара аракеттенүү) социологияда жана социалдык психологияда биринчи жолу пайда болгон. Демек, интерактивдүү окутуу – бул биринчи кезекте интерактивдүү окутуу, анын жүрүшүндө мугалим менен окуучунун өз ара аракети ишке ашат.

Интерактивдүү окутуунун маңызы – окуу процесси дээрлик бардык окуучулар окуу процессине катыша тургандай уюштурулуп, алар билгендерин жана ойлогон нерселерин түшүнүүгө жана ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Окуу материалын үйрөнүү, өздөштүрүү процессинде окуучулардын биргелешкен активдүүлүгү ар бир адамдын өзүнүн өзгөчө индивидуалдуу салымын кошуусун, билим, пикир, ишмердүүлүк ыкмалары менен алмашууну билдирет. Мындан тышкары, бул жакшы ниеттин жана өз ара колдоонун кырдаалында болот, бул жаңы билимдерди алууга гана мүмкүндүк бербестен, таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн да өнүктүрөт, аны кызматташуунун жана кызматташтыктын жогорку формаларына өткөрүп берет.

Интерактивдүү формалардын мүнөздүү, маанилүү белгиси өз ара аракеттенүү субъекттеринин өз ара багытталган активдүүлүгүнүн жогорку деңгээли, катышуучулардын эмоционалдык, руханий биримдиги болуп саналат.

Интерактивдүү методдорду колдонууда окуучу кабыл алуу процессинин толук кандуу катышуучусу болуп калат, анын тажрыйбасы тарбиялык билимдин негизги булагы катары кызмат кылат. Мугалим даяр билимди бербей, окуучуларды өз алдынча изденүүгө үндөйт. Сабактарды өткөрүүнүн салттуу формаларына салыштырмалуу интерактивдүү окутууда мугалим менен окуучунун өз ара аракети өзгөрүүдө: мугалимдин ишмердүүлүгү окуучулардын активдүүлүгүнө орун бошотот, ал эми мугалимдин милдети – алардын демилгеси үчүн шарт түзүү.

Интерактивдүү окутуу интенсивдүү окутууда кеңири колдонулат. Бул методдорду өздөштүрүү жана колдонуу үчүн мугалим топтук өз ара аракеттенүүнүн ар кандай методикаларын билиши керек. Интерактивдүү окутуу өз ара түшүнүүнү, катышууну, байытууну камсыз кылат. Интерактивдүү методдор лекциялык сабактарды эч качан алмаштырбайт, бирок лекциялык материалды жогорку деңгээлде өздөштүрүүгө көмөктөшөт жана эң негизгиси пикирлерди, мамилелерди, жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандырат.

Интерактивдүү формаларды колдонууда мугалимдин ролу кескин өзгөрөт, ал борбордук орунда болбой калат, ал процессти гана жөнгө салат, жалпы уюштуруу маселелери менен алектенет, алдын ала зарыл болгон тапшырмаларды даярдайт жана топтордо талкуулоо үчүн суроолорду же темаларды түзөт, консультацияларды берет, белгиленген пландын аткарылышынын убактысын жана тартибин көзөмөлдөйт. Катышуучулар өздөрүнүн жана башка адамдардын социалдык тажрыйбасына кайрылышат, мында алар бири-бири менен баарлашууга, коюлган милдеттерди биргелешип чечүүгө, чыр-чатактарды жеңүүгө, жалпы тил табышууга, компромисске барууга аргасыз болушат.

Психологдор окуу процессиндеги карым-катнашта кабылдоонун тактыгынын жогорулагандыгын, эс тутумдун иштешинин натыйжалуулугун жогорулаткандыгын, инсандын көңүл буруу туруктуулугу, аны бөлүштүрүү жөндөмү сыяктуу интеллектуалдык жана эмоционалдык касиеттери кыйла интенсивдүү өнүгүп жаткандыгын; кабылдоодо байкоочулук; өнөктөштүн ишин талдоо, анын мотивацияларын, максаттарын көрүү жөндөмү жогорулагандыгын аныкташкан.

Баарынан эң маанилүүсү, сабактарды өткөрүүнүн интерактивдүү формалары:

-окуучулардын кызыгуусун ойготот;

-ар бир адамдын окуу процессине активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт;

-ар бир окуучунун сезимдерине кайрылат;

-окуу материалын натыйжалуу өздөштүрүүгө көмөктөшүү;

-окуучуларга көп пландуу таасир тийгизет;

-кайтарым байланыш (аудиториянын жооп) жүзөгө ашырат;

-окуучулардын пикирлерин жана мамилелерин калыптандырат;

жашоо көндүмдөрүн калыптандырат;

-жүрүм-турумдун өзгөрүшүнө көмөктөшүү.

Белгилей кетсек, бул үчүн эң маанилүү шарт – окутуучунун интерактивдүү тренингдерге катышуусунун жеке тажрыйбасы. Аларды оюнга жеке катышуу, "мээ чабуулу" же дебат аркылуу гана үйрөнүүгө болот.

Интерактивдүү окутууну уюштуруунун негизги эрежелери методикалык адабияттарда көп жолу жазылган [2,3,6].

Биринчи эреже. Бардык катышуучулар тигил же бул жол менен тартылышы керек. Ушул максатта, талкуу процессине бардык катышуучуларды тартуу үчүн технологияларды колдонуу пайдалуу.

Экинчи эреже. Катышуучулардын психологиялык даярдыгы жөнүндө кам көрүү керек. Кеп сабакка келгендердин баары эле эмес, эмгектин айрым формаларына түздөн-түз кошулууга психологиялык жактан даяр. Бул жагынан жылынуу, эмгекке активдүү катышуу үчүн тынымсыз шыктандыруу, өзүн-өзү ишке ашыруу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу пайдалуу.

Үчүнчү эреже. Интерактивдүү технологияны колдонууда окуучулар көп болбошу керек. Катышуучулардын санына окутуунун сапаты түздөн-түз байланыштуу болушу мүмкүн. Катышуучулардын оптималдуу саны - 25 адам. Ушундай шартта гана чакан топтордо жемиштүү иштөөгө болот.

Төртүнчү эреже. Иштөө үчүн кабинеттерди бөлмөлөрдү даярдоо. Бөлмө катышуучуларга чоң жана кичине топтордо иштөө үчүн орун алмаштырууга оңой боло тургандай даярдалышы керек. Окуучулар үчүн физикалык ыңгайлуулук түзүлүшү керек.

Интерактивдүү окутуу – бул окуучулардын биргелешкен иш-аракеттери формасында ишке ашырылуучу окутуунун ыкмасы: окуу процессинин бардык катышуучулары бири-бири менен өз ара аракеттенишет, маалымат алмашат, көйгөйлөрдү биргелешип чечишет, кырдаалдарды имитациялайт, кесиптештеринин иш-аракеттерине жана өздөрүнүн жүрүм-турумуна баа беришет; көйгөйлөрдү чечүү үчүн иштиктүү кызматташтыктын чыныгы атмосферасына чөмүлүү.

Интерактивдүү окутуу методдорунун негизги өзгөчөлүгү – билим берүү мейкиндигинде окуучунун прогрессин объективдүү кылган пикирлердин болушу.

Интерактивдүү окутуу катышуучулардын өз тажрыйбасына, алардын өздөштүрүлүп жаткан аймак менен өз ара аракетине, өз алдынча чечимди издөөгө негизделет. Окуу процессинин башка логикасы пайда болот: теориядан практикага эмес, жаңы тажрыйбаны калыптандыруудан аны колдонуу аркылуу теориялык түшүнүүгө чейин. Окуу процессине катышуучулардын тажрыйбасы жана билими алардын өз ара үйрөнүүсүнүн жана өз ара байышынын булагы болуп кызмат кылат. Катышуучулар өздөрүнүн билимдерин жана тажрыйбасын бөлүшүү менен мугалимдин окутуу функцияларынын бир бөлүгүн алышат, бул алардын мотивациясын жогорулатып, окуунун натыйжалуулугун жогорулатууга көмөктөшөт.

Акыркы он жылдыкта интерактивдүү сурамжылоолор пайда болду, телекөрсөтүү жана радиодо түз баарлашууну, көрүүчүлөр жана угармандар

менен эркин пикир алмашууну камтыган программалар пайда болду жана аларга берүүлөрдүн айрым сюжеттик линияларына таасир этүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Көбүнчө «интерактивдүү окутуу» термини маалыматтык технологияларга, дистанттык билим берүүгө, интернет ресурстарын колдонууга, ошондой эле электрондук окуу китептерин жана маалымдамаларды, онлайн иштөө ж.б.

Заманбап компьютердик телекоммуникациялар катышуучуларга чыныгы өнөктөш менен интерактивдүү диалогго (жазуу же оозеки) кирүүгө мүмкүндүк берет, ошондой эле «реалдуу убакыт режиминде колдонуучу менен маалыматтык системанын ортосунда билдирүүлөрдү активдүү алмашууга» мүмкүндүк берет. Компьютердик окутуу программалары интерактивдүү куралдарды жана түзүлүштөрдү колдонуу менен колдонуучу менен компьютердин ортосундагы үзгүлтүксүз интерактивдүү өз ара аракеттенүүнү камсыздайт, студенттерге окуунун жүрүшүн башкарууга, материалды өздөштүрүү ылдамдыгын жөнгө салууга, мурунку этаптарга кайтууга ж.б.у.с.

Акыркы мезгилде окумуштуулардын жана практиктердин интерактивдүү окутууга болгон кызыгуусу бир кыйла өстү, бул *биринчи* кезекте дидактикалык процессти уюштуруунун негизинен жөнгө салуучу, алгоритмдик, программаланган формаларынан жана ыкмаларынан иштеп чыгуучу, көйгөйлүү, изилдөөчү, изденүүчү, когнитивдик мотивдердин жана кызыкчылыктардын төрөлүшүн, окууда чыгармачылык үчүн шарттарды камсыз кылууга багытталган.

Экинчиден, окуучуларды мотивациялоо проблемасын практикалык чечүүнүн зарылдыгы. Буга дидактикалык методдор менен гана жетишилбейт,ал педагогикалык карым-катнаштын эффективдүү формаларын колдонуу, ыңгайлуу, стимулдаштыруучу кырдаалды түзүү, окуучунун инсандыгын урматтоо аркылуу жетишилет.

Үчүнчүдөн, учурдагы компетенттүүлүк мамиле окуучуунун белгилүү бир билимди өздөштүрүүсүнө эмес, анын инсандыгын өнүктүрүүгө, компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багытталган, бул иш-аракеттин жана баарлашуунун тиешелүү тажрыйбасы аркылуу гана мүмкүн болот. Негизги компетенттүүлүк – бул башкалардын ой-пикирин жана тажрыйбасын эске алуу менен максаттарды жана аракеттерди координациялоо, үйрөнгөндөрүн колдонуу жана аткаруу жөндөмдүүлүгү. Бул компетенттүүлүк иштин топтук интерактивдүү формаларында гана алууга болот.

Интерактивдүү окутуунун баалуулуктары төмөнкү жоболордо көрсөтүлөт: окуучунун инсандыгы бардык билим берүү стандарттарына жана программаларына караганда маанилүү; баалуулуктар мазмунга жана окутуу технологияларына караганда маанилүү; негативге караганда позитив маанилүү; мазмунга караганда процесс маанилүү; сандан сапат маанилүү.

Интерактивдүү окутуунун баалуулуктары аны уюштуруунун негизги эрежелери, принциптери менен бекемделет:

-жөнөкөйлүк принциби – түшүнүктүү нерсе өздөштүрүлөт;

-комфорт принциби – коркуу, дискомфорт билим алуунга болгон кызыгууну кескин төмөндөтөт;

-карым-катнаш принциби;

-жыйынтыкка жетүү принциби.

Интерактивдүү окутуунун бардык түрлөрүн жана ыкмаларын төмөнкүдөй бөлүүгө болот:

– дискуссия: модерация, топтук талкуу, практикадан жагдайларды талдоо (кейс-стади), мээ чабуулу, синектика ыкмасы (негизги ыкма –аналогия);

– оюн: симуляция (моделди изилдөө), дидактикалык жана чыгармачыл оюндар, иштиктүү, ролдоштурулган оюндар;

– уюштурууучулук жана активдүүлүк (процесстин чыныгы катышуучуларын тартуу менен чечимди табууга багытталган) оюндар;

– сабактарды өтүүнүн тренингдик формалары.

Ошентип, салттуу окутуу ыкмаларын колдонуу биринчи кезекте окуучулардын билимине багытталган. Окуу процессинде интерактивдүү ыкмаларды колдонуу төмөнкү натыйжаларды берет:

-когнитивдик ишмердүүлүктү активдештирүү маселесин чечүү;

-билимди, көндүмдөрдү өнүктүрүү;

-баа берүүдөн коркуу сезимин азайтуу;

-инсанды өнүктүрүү: өзүнө жаңы, сапаттуу баа берүү, өз алдынчалыкты жана чыгармачылыкты өнүктүрүү;

-топту өнүктүрүү: өнөктөштүктүн негизинде жаңы жамаатты түзүү;

-мугалимдин тажрыйбасын жогорулатуу;

-мугалимдин физикалык ресурсун үнөмдөө.

Интерактивдүү окутууда улуулардын турмуштук жана кесиптик тажрыйбасын эске алышыбыз керек. А.П Панфилова белгилегендей. [4], профессионалдуулуктун өнүгүшү дайыма башка адамдар аркылуу өтөт. С.Д. Смирнов [7] бири-бири менен жана окуучулар менен баарлаша билүү, балким, билим берүү мекемесинин педагогикалык курамынын рейтингин, анын тарбиялык ишмердүүлүктө эң жакшы натыйжаларга жетүү жөндөмдүүлүгүн аныктоочу эң маанилүү фактор болоорун баса белгилеген.

Биз жогоруда интерактивдүү окутуунун маңызын жана анын метологиялык принциптерин кыскача берүүгө аракет жасадык.

Адабияттар:

1.Бурханова, Ф.Б. Внедрение инновационных активных и интерактивных методов обучения и образовательных технологий в российских вузах: современное состояние проблемы / Ф.Б. Бурханова, С.Е. Родионова // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – № 4. – С. 1863 − 1875.

2.Зеер, Э.Ф. Инновации в профессиональном образовании: учеб.-метод. пособие / Э.Ф. Зеер, Д.П. Заводчиков. – Екатеринбург: Изд-во РГППУ, 2007.

3.Кларин, М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М.В. Кларин // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 12 – 18.

4.Панфилова, А.П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учебное пособие / А.П. Панфилова. – М.: Академия, 2009. – 192 с.

5.Селевко, Г.К. Энциклопедия новых педагогических технологий / Г.К. Селевко . В 2-х т. Т. 1. – М.: Народное образование. 2005.

6.Смирнов, С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.-М.: Академия,2003.-400с.

***Хасанова Б.А.**, магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЭМОЦИОНАЛДЫК ИНТЕЛЛЕКТТИН МУГАЛИМДИН ИЙГИЛИКТҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ ҮЧҮН МААНИСИ

Аннотация

Эмоционалдык интеллект (ЭИ) педагогдордун кесиптик ишмердүүлүгүндө олуттуу ролду ойнойт, анткени ал мугалимдин окуучулар менен өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжалуулугуна, позитивдүү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө, окуучулардын жеке сапаттарынын түптөлүшүнө таасирин тийгизет. Макалада эмоционалдык интеллект түшүнүгү, анын түзүүчүлөрү жана ЭИнин педагогикалык ишмердүүлүккө тийгизген таасири каралат. ЭИнин классты башкаруудагы, окуучулардын социалдык-эмоционалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүдөгү жана жаңжалдык жагдайларды чечүүдөгү ролу талдоого алынган. Мугалимдерде эмоционалдык интеллектти өнүктүрүүнүн зарылчылыгы талданып, ЭИ алардын кесиптик өсүүсүнүн жана билим берүү жараянын өркүндөтүүнүн маанилүү компоненти катары талкууланган.

Негизги сөздөр: Эмоционалдык интеллект, билим берүү ишмердүүлүгү, эмоционалдык компетенттүүлүк, классты башкаруу, окуучулар менен өз ара аракеттенүү, жеке сапаттарды өнүктүрүү, социалдык-эмоционалдык көндүмдөр, кесиптик өсүү.

СТЕПЕНЬ ВАЖНОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ УСПЕШНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Аннотация

Эмоциональный интеллект (ЭИ) педагогов играет ключевую роль в их профессиональной деятельности, поскольку влияет на эффективность взаимодействия с учениками, создание позитивной образовательной среды и формирование личных качеств учеников. В статье рассматривается понятие эмоционального интеллекта, его составляющие, а также влияние ЭИ на педагогическую деятельность. Анализируется роль ЭИ в управлении классом, развитии социально-эмоциональных навыков учеников, а также в решении конфликтных ситуаций. Обсуждается необходимость развития эмоционального интеллекта у педагогов как важной составляющей их профессионального роста и улучшения качества образовательного процесса.

Ключевые слова: Эмоциональный интеллект, педагогическая деятельность, эмоциональная компетентность, управление классом, взаимодействие с учениками, развитие личных качеств, социально-эмоциональные навыки, профессиональный рост.

THE IMPORTANCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FOR SUCCESSFUL TEACHING

Annotation

Emotional intelligence (EI) plays a key role in teachers' professional work, as it influences the effectiveness of interactions with students, the creation of a positive educational environment, and the development of students' personal qualities. This article examines the concept of emotional intelligence, its components, and the impact of EI on teaching. The role of EI in classroom management, the development of students' social-emotional skills, and conflict resolution is analyzed. The need to develop teachers' emotional intelligence as an important component of their professional growth and the improvement of the educational process is discussed.

Keywords: Emotional intelligence, teaching, emotional competence, classroom management, interactions with students, personal development, social-emotional skills, professional growth.

Билим берүү тынымсыз өзгөрүп, мугалимдерге болгон талаптар өсүп жаткан заманбап дүйнөдө эмоционалдык интеллект (ЭИ) кесиптик компетенттүүлүктүн негизги факторуна айланууда. Мугалимдер предметтик билимдерден тышкары, өздөрүнүн эмоцияларын түшүнүү, башкара алуу, ошондой эле башкалардын — окуучулардын, кесиптештердин жана ата-энелердин эмоцияларын таанып, аларга таасир эте алуу жөндөмүнө ээ болушу керек.

Макаланын максаты болуп эмоционалдык интеллект (ЭИ) түшүнүгүнүн маңызын жана анын мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүндөгү ролун изилдөө, эмоционалдык интеллекттин окуучулардын социалдык жана эмоционалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүдөгү, ошондой эле окуу жараянында пайда болуучу жаңжалдык кырдаалдарды чечүүдөгү таасирин талдоо саналат.

Эмоционалдык интеллект (ЭИ) – бул адамдын өзүнүн жана башкалардын эмоцияларын кабыл алуу, таануу, түшүнүү жана жөнгө салуу жөндөмдүүлүгү. Акыркы он жылдыктарда өзгөчө билим берүү психологиясында бул концепцияга көңүл буруу өстү, мында ЭИ билим берүү жаоаянынын ийгилигине таасир этүүчү маанилүү фактор катары таанылат. Жогорку деңгээлдеги эмоционалдык интеллектке ээ болгон мугалим классты натыйжалуу башкара алат, өз ара түшүнүшүү жана колдоо атмосферасын түзө алат, бул окуучулар тарабынан материалды жакшы өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт.

Балдарга арналган мектепке чейинки, башталгыч жана жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарын ишке ашыруунун учурдагы шарттарында билим берүү ишмердүүлүгүн инновациялык, прогрессивдүү өнүктүрүүдө мугалимдер жана адистер билим берүү мекемесинин негизги ресурстары, байлыгы болуп саналат. Бул жалпы билим берүү тутумунун алдында турган милдеттерди натыйжалуу жана жемиштүү чечүү үчүн окуу жараянынын бардык катышуучулары – мугалимдер, окутуучулар, тарбиячылар жана башка адистер – билим берүүнүн жогорку сапатын камсыз кылуу үчүн зарыл болгон жаңы компетенцияларга ээ болушу керек дегенди билдирет. Бул компетенциялар аналитикалык жөндөмдөрдү, жемиштүү окутуу жана жеке кесиптик жолдорун пландаштыруу көндүмдөрүн өнүктүрөт; билим берүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүшөт, өзгөрүлүп турган шарттарга жана талаптарга ылайыкташтырат, жогорку сапаттагы окуу материалдарын иштеп чыгууга жана жайылтууга шарт түзүшөт.

Бирок, бүгүнкү күндөгү интенсивдүү социалдык өзгөрүүлөрдүн шарттарында мугалимдик кесип өтө эмоционалдуу чыңалууга ээ болгон кесипке айланып бара жатат. Мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгү бир катар факторлор менен шартталат: алардын эмгегинин коомдук маанисинин жана анын натыйжаларынын жогору маанилүүлүгү; мугалимдин эмоционалдык-эрктүү жөнгө салуу системасын, психологиялык туруктуулугун жана психологиялык ден соолугунун башка факторлорун талап кылган стресстик абалынын жогору экендиги (окуучулардын, алардын ден соолугунун жана алардын билимди, эптерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүүсүнүн натыйжалары үчүн жоопкерчиликтин жогорку деңгээли; билим берүү стандарттарынын өзгөрүү

динамикасынын жогору экендиги; профессионалдык ишмердүүлүгүндөгү жаңжалдуудуктун жогорку деңгээли).

Эмпирикалык изилдөөлөрдүн натыйжаларын талдоо көрсөткөндөй, эмоционалдык интеллекттин параметрлеринде чагылдырылган эмоционалдык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү жөндөмдөр жана аны менен байланышкан социалдык көндүмдөр адамдын психологиялык ден соолугунун, анын ичинде анын социалдык ийгиликтүүлүгүнүн жана субъективдүү бакубаттуулугунун маанилүү факторлору жана ресурстары болуп саналат.

«Эмоционалдык интеллект» түшүнүгү 1990-жылы Дж. Майер жана П. Сэловей тарабынан киргизилген, алар эмоционалдык интеллекттин «Иерархиялык модель» деп аталган биринчи моделин түзүшкөн. Бул моделдин авторлору эмоционалдык интеллектти жөндөмдөрдүн үч түрүн: эмоцияларды таануу жана билдирүү жөндөмдүүлүгүн; эмоцияларды жөнгө салуу жана башкаруу жөндөмдүүлүгүн; эмоционалдык маалыматты ой жүгүртүүсүндө жана ишмердүүлүгүндө колдонуу жөндөмдүүлүгүн камтыган конструкция катары көрсөтүшкөн. Эмоционалдык интеллект өзүнүн эң жалпыланган көрүнүшүндө менталдык жөндөмдөрдүн тобун билдирет [1].

Аталган моделдер Д.Гоулмандын концепциясынын негизин түздү. Анын айтымында эмоционалдык интеллект – бул адамдын өзүнүн, ошондой эле курчап турган башка адамдардын эмоцияларын, алынган маалыматты өз максатына жетүү үчүн колдонуу максатында чечмелөө жөндөмдүүлүгү. Алсак, иштин продукттуулугу үчүн, жекече алганда педагогикалык ишмердүүлүктө, автордун айтымында, эмоция жана интеллект бирдиктүү болушу керек. Натыйжалуу ишмердүүлүк үчүн мугалимдин чыңалган, өзгөчө кырдаалдарда пайда болгон эмоционалдык абалын так башкара алуусу өзгөчө маанилүү. Гоулман эмоционалдык интеллекттин түзүмүнө төрт компонентти кошкон: өзүн-өзү көзөмөлдөө, өзүн-өзү аңдап билүү, мамилелерди башкаруу жана социалдык сезимталдуулук [2]. Бул компоненттердин бардыгы натыйжалуу педагогикалык практиканы түзүүдө өтө зарыл болуп саналышат.

Мугалимдин эмоционалдык интеллекти (ЭИ) анын ишинин көптөгөн аспектилерине таасир этет. Биринчиден, бул мугалимдерге классты башкарууга, тартипти сактоого жана чыр-чатактарды алдын алууга жардам берет. Эмоционалдык интеллектинин деңгээли жогору болгон мугалимдер окуучулардын эмоцияларын жакшыраак түшүнүүгө, колдоочу атмосфераны түзүүгө жана ар кандай эмоционалдык реакцияларга натыйжалуу жооп берүүгө жөндөмдүү болушат. Экинчиден, ЭИ окуучулардын эмпатия, коммуникабелдүүлүк жана кызматташууга болгон жөндөмдүүлүк сыяктуу социалдык-эмоционалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Үчүнчүдөн, ЭИнин деңгээли жогору болгон мугалимдер жанжалдык кырдаалдарды ийгиликтүү чече алышат, бул билим берүү жараянынын маанилүү аспекти болуп саналат. Мугалимдерде эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү алардын кесиптик өсүүсүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Эмоционалдык интеллектти тренингдер, практикалык сабактар жана өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгү жөнүндө ой жүгүртүү аркылуу өнүктүрүүгө болот. Билим берүү

мекемелери мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу жараянында аларга эмоционалдык компетенттүүлүгүн жогорулатуу үчүн шарттарды түзүү менен ушул аспектилерди эске алуулары маанилүү.

Эмоционалдык туруктуулук, өз кезегинде, инсандын терс факторлорго туруштук берүү, эмоционалдык козголууну жеңүү жана стресстик кырдаалды башынан өткөргөндөн кийин психикалык тең салмактуулукка тез кайтып келүү жөндөмүн билдирет. Бул акыркы сапат заманбап мугалимдердин кадимки ишке жөндөмдүүлүгүн сактоодо жана алардын билим берүү жараянынын башка катышуучулары менен натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылууда маанилүү фактор болуп саналат. Эмоционалдык ийкемдүүлүк мугалимдин окуучулардын кыжаалатчылыгын так түшүнүү, чын жүрөктөн кабыл алуу, аларга жылуулук жана камкордук көрсөтүү жөндөмдүүлүгүндө көрүнөт. Эмпатия башка адамдын эмоционалдык абалын чагылдырууну жана түшүнүүнү, башкаларга боор оорууну жана активдүү жардам берүү жүрүм-турумун камтыйт. Анын негизин акыл-эс, эмоционалдык жооп берүүгө даяр болуу жана айлана-чөйрөдөгү абалды рационалдуу кабылдоо түзөт [3].

Азыркы заманбап педагогика ишмери кесиптик ишин катуу психикалык жана эмоционалдык жүк астында аткараары кеңири белгилүү. Алар дайыма өзүн-өзү башкарууну жана окутууну улантуу мүмкүнчүлүгүн талап кылган ар кандай чыр-чатактарга жана эмоционалдык жактан оор кырдаалдарга туш болушат. Мугалимдердин окутуу практикасын талдоонун негизинде, алардын кесиптик ишмердүүлүгүндөгү эмоционалдык жабыркоолорунун фону катары кызмат кылган бир катар эң мүнөздүү кырдаалдарды аныктоо зарылдыгы талашсыз.

Жогоруда айтылгандардын негизинде учурдагы педагогдун эмоционалдык интеллектинин бир катар төмөнкүдөй түзүүчүлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот:

• билим берүү жараянынын башка катышуучуларында калыптанып калган жана алар менен болгон өз ара аракеттенүүнүн ийгилигине таасир этүүчү, баарлашууда да, таанып-билүү иш-аракетинде да көрүнгөн эмоционалдык активдүүлүктүн туруктуу үлгүлөрүн түшүнүү жөндөмү;

• өз эмоцияларын таануу, аларды башкара билүү жана билим берүү жараянынын башка катышуучуларынын эмоцияларына тийиштүү түрдө жооп берүү жөндөмү;

• билим берүү жараянынын катышуучуларынын ортосундагы алардын эмоциялары менен чагылдырылган мамилелерди түшүнүү жана интеллектуалдык синтез жана ьалдоого негизделген эмоционалдык чөйрөнү башкаруу жөндөмү.

Мугалимдин эмоционалдык компетенттүүлүгү эмоционалдык интеллектке байланыштуу жана ага негизделген [4]. Эмоциялар менен байланышкан белгилүү бир компетенцияларды окутуу үчүн мугалимдерден эмоционалдык интеллекттин белгилүү бир деңгээлине жетишүүсү талап кылынат. Өзүнүн эмоцияларын көп даражада жакшы башкара билген мугалимдер стресстик жагдай учурунда ишке жөндөмдүүлүгүн жана демилгелүүлүгүн сактап калуу сыяктуу компетенцияларды бир топ жакшыраак өнүктүрө алышат.

Эмоционалдык компетенцияларды түптөө жумуштагы ийгиликтүүлүктү алдын ала айтуу үчүн да абдан маанилүү.

Мугалимдерде эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү бүгүнкү күндө ого бетер маанилүү, анткени бул мүнөздөмө ар кандай курактагы адамдарда өнүгүшү керек. Бул ырастоо салыштырмалуу жакынкы эле аралыктагы илимий ачылыштар менен тастыкталып, алардын натыйжасында илим чөйрөсүнө “нейропластикалуулук” термининин киргизилишине алып келди. “Нейропластикалуулуктун” аныктамасынын маңызы – адамдын ойлору, аракеттери жана белгилүү бир объектилерге жана кубулуштарга көңүл буруусу анын түзүлүшүн өзгөртүп, мээнин иштешине түздөн-түз таасир этиши мүмкүн. Бул адам машыгуулар аркылуу өзүнүн мээ түзүмдөрүнүн максатка ылайыктуу түрдө өзгөртө алат дегенди билдирет. Америкалык психолог, профессор Филип Голдиндин изилдөөсү, мисалы, когнитивдик-жүрүм-турумдук психотерапиянын он алты сеансында эле мурда социалдык фобия диагнозу коюлган адамдар өзүн-өзү терс баалоосуна каршы максаттуу иш-аракеттер аркылуу өзүн-өзү жөнгө салуу, тилдик иштетүү жана көңүл буруу менен байланышкан мээ аймактарынын активдүүлүгүн жогорулата алууга жөндөмдүү экендигин көрсөттү [5].

Бирок, ошол эле учурда эмоционалдык интеллект мугалимдер үчүн педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгүнүн жана ага байланышкан инсандык деформациянын көрүнүштөрүнүн (эмоционалдык күйүп кетүү (чарчап калуу), невротикалык абалдар, туура эмес жүрүм-турум үлгүлөрү ж.б.) шарттарында мектеп мугалимдеринин психологиялык ден соолугун колдоодо жана сактоодо өзгөчө ресурстук функцияларга ээ болушат, бул көптөгөн чет элдик изилдөөлөрдө чагылдырылган. Алсак, Р. Моррис, Р. Кэмпбелл, С. Хардинг, Т. Форд, Д. Гуннелл, В. Холлингворт, Р. Эванс, К. Тиллинг, С. Белл, Дж. Грей, С. Мерфи, Р. Брокман, Р. Арая, Дж. Киджер сыяктуу окумуштуулар мектеп чөйрөсүнүн окуучулардын психологиялык ден соолугуна жана бакубаттуулугуна таасир этүүчү факторлорун изилдешип, мугалимдин бакубаттуулугу окуучулардын бакубаттуулугу менен тыгыз байланышта экендигин аныкташкан, б.а. мугалимдин депрессиялык симптомдорунун деңгээли канчалык жогору болсо, окуучулардын бакубаттуулугу ошончолук начарлайт жана психологиялык стресстин көрүнүштөрү ошончолук күчөйт [6] деген тыянакка келишкен.

Т.И.Солодкованын изилдөөлөрүндө эмоционалдык интеллект педагогикалык ишмердик жараянында орун алуучу чарчап калуу тобокелин азайтууга жардам берүүчү маанилүү жеке инсандык ресурс деп белгиленген. Автордун айтымында, дал ушул эмоционалдык интеллект өзүн-өзү актуалдаштыруу жана жашоонун маңыздуулугу сыяктуу элементтер менен бирге чарчоону жеңүүнүн тиешелүү жеке ресурсу болуп саналат. Ф.Н. Гоноболин мугалимдин маанилүү жөндөмдөрүнүн катарына төмөнкүлөрдү кошкон: окуучуларды түшүнүү жөндөмү, педагогикалык такт, педагогикалык кырдаалдарга тез жооп берүү жана аларда өзүн так алып жүрүү жөндөмдөрү. Д.Райнс ийгиликтүү мугалимдер төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрү менен айырмаланышат деп эсептейт: окуучуларга ак ниеттүү мамилеси, оозеки же көз-

караш менен түшүнүүсү, эмоционалдык туруктуулугу, байланыштарга жана ак ниеттүүлүккө болгон кызыгуусу, жоопкерчилиги. Окумуштуу Р.Бак социалдык жана эмоционалдык компетенттүүлүк өз ара байланышта экенин белгилейт; жанындагы башка адамдар менен так эмоционалдык баарлашуу башка адамдар менен да, өзүнүн сезимдери жана каалоолору менен да аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатат [7].

Ошентип, мугалимдердин эмоционалдык интеллекти натыйжалуу билим берүү жараянын камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт. Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү позитивдүү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө, класстагы ич ара мамилелерди жакшыртууга жана бүтүндөй билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт. Мугалимдер үчүн эмоционалдык интеллекттин маанилүүлүгүн түшүнүү жана аны кесиптик практикасында активдүү өнүктүрүү өзгөчө маанилүү. Ошол эле учурда заманбап мугалимдик кесип, бардык социалдык өзгөрүүлөргө карабастан, эмоционалдуу жана чыңалган бойдон калууда. Эмоциялар ыңгайлашуучу мүнөзгө ээ, ал инсандын социалдык иш-аракеттин бардык деңгээлдеринде жашап кетишине салым кошот. Демек, эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү инсандын адаптациялануу жөндөмдүүлүгүн жана анын коом менен гармониялуу өз ара аракеттенүүсүн жогорулатууга, мектеп мугалиминин билим берүү жараянынын бардык катышуучулары менен өз ара аракеттенишүүсүн гармониялаштырууга өбөлгө түзөт. Эмоциялар инсандын борбордук түзүмдөрү, адамдын инсандык жана мотивациялык тутуму менен байланышкан; аларда инсандык маанилер көрүнөт. Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү мектеп мугалимдеринин гармониялуу инсандык жана кесиптик өнүгүүсүнө көмөктөшөт, аларга кошумча түрткү берүүчү факторлорду жана мотивациялык шарттарды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Люсин, Д.В., Современные представления об эмоциональном интеллекте Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва: Институт психологии РАН, 2004 – С. 29-38.
2. Дэниел Гоулман. Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ / Гоулман Дэниел; перевод А. П. Исаева. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2019 – 544 с.
3. Дудаев Г.С., Сушкова С.А., Локтионова И.А. Формирование коммуникативной компетентности в условиях среднего и высшего профессионального образования. Проблемы современного педагогического образования. 2020; № 69 (4): 82 – 86.
4. Серафимович И.В., Посысоев Н.Н. Эмоциональный интеллект — предиктор профессионализма педагога? Образовательная политика. 2020; № 2 (82): 106 – 114.
5. Ярычев Н.У., Магомедова З.З. Формирование коммуникативно-речевой компетентности будущего учителя начальных классов в вузе. Кисловодск, 2015.

6. Harding S., Morris R., Gunnell D., Ford T., Hollingworth W., Tilling K., Evans R., Bell S., Grey J., Brockman R., Campbell R., Araya R., Murphy S., Kidger J. Is teachers' mental health and wellbeing associated with students' mental health and wellbeing? // Journal of Affective Disorders. 2019. Vol. 242, P.180-187.

7. Солодкова Т.И. Эмоциональный интеллект как личностный ресурс преодоления синдрома выгорания и его развитие у педагогов. Текст. / Т.И. Солодкова // Автореф. дис.. канд. психологических наук. Иркутск, 2011 – 79 с.

Ирисбекова А.З., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

СЫНЧЫЛ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН ТАРБИЯЛООДОГУ КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация

Бул макалада сынчыл ой жүгүртүүнүн маңызы, анын башталгыч класстын окуучуларын тарбиялоо процессиндеги орду жана ролу каралат. Автор башталгыч мектеп курагындагы балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарын, ыкмаларын жана формаларын талдайт. Макалада сынчыл ой жүгүртүүнүн окуучулардын өз алдынчалуулугун, адеп-ахлактык сапаттарын, социалдык активдүүлүгүн калыптандыруудагы мааниси негизделет. Изилдөөнүн жыйынтыктары башталгыч класстын мугалимдери үчүн практикалык мааниге ээ.

Түйүндүү сөздөр: сынчыл ой жүгүртүү, башталгыч класс, тарбиялоо, педагогикалык ыкмалар, окуучу.

ПРИМЕНЕНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается сущность критического мышления, его место и роль в процессе обучения учащихся начальной школы. Автор анализирует педагогические условия, методы и формы развития критического мышления с учетом возрастных особенностей детей младшего школьного возраста. В статье обосновывается важность критического мышления в формировании самостоятельности, нравственных качеств и социальной активности учащихся. Результаты исследования имеют практическое значение для учителей начальной школы.

Ключевые слова: критическое мышление, начальная школа, образование, педагогические методы, ученик.

APPLICATION OF CRITICAL THINKING IN THE EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

This article examines the essence of critical thinking, its place, and role in the educational process of primary school students. The author analyzes the pedagogical conditions, methods, and forms of developing critical thinking, taking into account the age-specific characteristics of primary school children. The article substantiates the importance of critical thinking in developing students' independence, moral qualities, and social engagement. The results of the study have practical implications for primary school teachers.

Keywords: critical thinking, primary school, education, pedagogical methods, student.

Киришүү. Заманбап билим берүү системасынын негизги максаттарынын бири - окуучулардын билимди даяр түрүндө кабыл алуусун эмес, аны өз алдынча изилдеп, талдап, баалап, колдонууга жөндөмдүү инсанды калыптандыруу болуп саналат. Айрыкча башталгыч класстарда бул багыттагы иш-аракеттер өзгөчө мааниге ээ, анткени дал ушул этапта баланын ой жүгүртүүсүнүн, дүйнө таанымынын, баалуулуктар системасынын негизи түптөлөт. Ушул контекстте сынчыл ой жүгүртүү (critical thinking) түшүнүгү билим берүү теориясы менен практикасында маанилүү орунду ээлейт.

Сынчыл ой жүгүртүү - бул маалыматты анализдеп, салыштырып, далилдерге таянып жыйынтык чыгара билүү, өз оюн негиздеп айтууга, башкалардын пикирине сын көз караш менен мамиле кылууга жөндөмдүүлүк. Башталгыч класстын окуучуларын тарбиялоодо сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү баланын интеллектуалдык гана эмес, моралдык-этикалык сапаттарынын да калыптанышына шарт түзөт.

Бул макаланын максаты - сынчыл ой жүгүртүүнүн маңызын ачып берүү, аны башталгыч класстын окуучуларын тарбиялоо процессинде колдонуу жолдорун илимий-теориялык жана практикалык жактан талдоо.

Сынчыл ой жүгүртүү түшүнүгүнүн теориялык негиздери. Сынчыл ой жүгүртүү түшүнүгү философия, психология жана педагогика илимдеринде кеңири изилденип келген. Педагогикалык адабияттарда сынчыл ой жүгүртүү окуучунун акыл-эс ишмердүүлүгүнүн жогорку формасы катары каралат. Ал төмөнкү компоненттерди камтыйт: анализ, синтез, баалоо, салыштыруу, жалпылоо жана өз алдынча чечим кабыл алуу.

Америкалык педагог Ж. Дьюи сынчыл ой жүгүртүүнү “рефлексивдүү ой жүгүртүү” катары аныктап, аны проблемалык кырдаалдан чыгуу жолу катары түшүндүргөн. Анын пикири боюнча, сынчыл ой жүгүртүү суроо берүүдөн, шек саноодон жана далил издөөдөн башталат. Бул көз караш башталгыч класстарда да актуалдуу болуп саналат, анткени баланын суроо берүү активдүүлүгү - анын интеллектуалдык өнүгүүсүнүн көрсөткүчү [1].

Психологиялык жактан алганда, башталгыч мектеп жашындагы балдардын ой жүгүртүүсү конкреттүү-образдуу мүнөзгө ээ. Ошондуктан сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө көрнөк-жарнактарды, мисалдарды, жашоого жакын кырдаалдарды колдонуу маанилүү.

Башталгыч класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрү жана сынчыл ой жүгүртүү. Башталгыч класстын окуучулары (6–10 жаш) эмоционалдуу, кызыгуусу тез ойгонгон, оюн аркылуу билим алууга умтулган курактык топко кирет. Бул куракта балдар чоңдордун пикирин авторитет катары кабыл алышат, бирок ошол эле учурда өз ойлорун билдирүүгө аракеттенишет.

Сынчыл ой жүгүртүүнү тарбиялоодо төмөнкү жаш өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарыл:

-окуучунун көңүлүнүн туруксуздугу;

-ой жүгүртүүнүн конкреттүүлүгү;

-оюн ишмердүүлүгүнө болгон жогорку кызыгуу;

-эмоциянын күчтүүлүгү.

Мугалим ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен сабакты жана тарбиялык иш-чараларды уюштурса, сынчыл ой жүгүртүүнү натыйжалуу өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Сынчыл ой жүгүртүүнүн тарбиялоодогу ролу. Сынчыл ой жүгүртүү башталгыч класстын окуучусун тарбиялоодо көп кырдуу функцияны аткарат.

Биринчиден, ал баланын өз алдынчалуулугун арттырат. Окуучу даяр жоопту күтпөстөн, ойлонуп, өз пикирин айтууга үйрөнөт. Бул процесс баланын өзүнө болгон ишенимин бекемдеп, демилгелүүлүк сапатын өнүктүрөт.

Экинчиден, сынчыл ой жүгүртүү адеп-ахлактык тарбияга түздөн-түз таасир этет. Окуучу туура менен туура эмести ажырата билүүгө, өз аракетине баа берүүгө, жоопкерчиликтүү болууга көнөт. Маселен, тарбиялык кырдаалдарды талдоо учурунда бала өз жүрүм-турумун башкалардын аракеттери менен салыштырып, моралдык жыйынтык чыгарат.

Үчүнчүдөн, сынчыл ой жүгүртүү социалдык жана коммуникациялык компетенцияларды калыптандырат. Талкуу, диалог жана жамааттык иш аркылуу окуучулар бири-бирин угууга, сыйлоого, өз оюн далилдүү айтууга тарбияланышат. Бул сапаттар башталгыч мектепте эле калыптанса, кийинки билим берүү баскычтарында окуучунун ийгилигине өбөлгө түзөт.

Мындан тышкары, сынчыл ой жүгүртүү окуучунун рефлексия жүргүзүү жөндөмүн өнүктүрөт. Окуучу өз иш-аракетине, кабыл алган чечимине талдоо жүргүзүп, катачылыктарын аңдап, аларды оңдоого умтулат. Бул тарбиялоо процессинин сапатын жогорулатуучу маанилүү фактор болуп эсептелет.

Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн негизги ыкмалары. Башталгыч класстарда сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн төмөнкү ыкмалар кеңири колдонулат:

1.Суроо-жооп ыкмасы. Ачык жана проблемалык суроолорду берүү окуучулардын ой жүгүртүүсүн активдештирет. Мисалы: “Эмне үчүн?”, “Кандайча?”, “Башкача болсо эмне болмок?” деген суроолор баланы ойлонууга түртөт.

2.Талкуу жана диалог. Кичи топтордо иштөө, жуптук талкуулар окуучулардын өз оюн айтуусуна жана башкалардын пикирине сын көз караш менен кароосуна жардам берет.

3.Оюн технологиялары. Ролдук оюндар, дидактикалык оюндар аркылуу балдар белгилүү бир кырдаалды талдап, чечим кабыл алууга үйрөнүшөт. Бул ыкма тарбиялык иштерде өзгөчө натыйжалуу.

4.Кырдаалдык тапшырмалар. Жашоодон алынган тарбиялык кырдаалдарды сунуштоо (мисалы, достук, адептүүлүк, жоопкерчилик темаларында) окуучулардын моралдык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт.

Сабактан тышкаркы тарбиялык иштерде сынчыл ой жүгүртүүнү колдонуу. Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү сабак менен гана чектелбестен, сабактан тышкаркы иш-чараларда да улантылышы керек. Класстык сааттар, тарбиялык кечелер, дебат элементтери бар иш-чаралар окуучулардын активдүүлүгүн арттырат.

Мисалы, “Жакшы менен жамандын айырмасы”, “Достук деген эмне?” темаларында уюштурулган класстык талкуулар балдардын өз тажрыйбасына таянып ой жүгүртүүсүнө шарт түзөт.

Мугалимдин ролу. Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө мугалим жетекчи жана багыт берүүчү ролду аткарат. Ал авторитардык эмес, демократиялык стилди кармануусу зарыл. Мугалим окуучунун ар бир пикирин урматтап, ката кетирүүгө мүмкүнчүлүк берип, ойлонууга шыктандырышы керек.

Мугалимдин негизги милдеттери:

-окуучунун суроо берүү активдүүлүгүн колдоо;

-өз алдынча ой жүгүртүүгө шарт түзүү;

-тарбиялык кырдаалдарды туура багыттоо.

Сунуштар. Башталгыч класстын окуучуларын тарбиялоодо сынчыл ой жүгүртүүнү натыйжалуу колдонуу үчүн төмөнкү сунуштарды берүү мүмкүн:

1.Башталгыч класстын мугалимдери тарбиялык иштерди уюштурууда проблемалуу кырдаалдарды жана ачык суроолорду кеңири колдонушу зарыл. Бул окуучулардын ой жүгүртүүсүн активдештирип, өз алдынча пикир айтуусуна шарт түзөт.

2.Сабак жана сабактан тышкаркы иш-чараларда топтук жана жуптук иштерди көбөйтүү сунушталат. Мындай иштер окуучулардын бири-бири менен пикир алмашуусуна, башкалардын оюн угуп, талдай билүүсүнө жардам берет.

3.Оюн технологияларын тарбиялоо процессине максаттуу түрдө киргизүү керек. Ролдук жана дидактикалык оюндар аркылуу окуучулар ар кандай социалдык жана адеп-ахлактык кырдаалдарды талдап, туура чечим кабыл алууга үйрөнүшөт.

4.Мугалимдер окуучулардын ар бир пикирин колдоп, ката кетирүүгө мүмкүнчүлүк берген психологиялык жактан коопсуз чөйрөнү түзүүсү маанилүү. Бул баланын өзүнө болгон ишенимин арттырат.

5.Ата-энелер менен кызматташтыкты күчөтүү зарыл. Үй-бүлөдө да баланын суроо берүүсүнө, өз оюн айтуусуна шарт түзүлсө, сынчыл ой жүгүртүүнүн өнүгүүсү үзгүлтүксүз мүнөзгө ээ болот.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, сынчыл ой жүгүртүүнү башталгыч класстын окуучуларын тарбиялоодо колдонуу — заманбап билим берүүнүн маанилүү талаптарынын бири. Ал окуучунун интеллектуалдык өнүгүүсүнө гана эмес, анын инсандык, адеп-ахлактык сапаттарынын калыптанышына да чоң таасир тийгизет.

Сынчыл ой жүгүртүүнү системалуу жана максаттуу колдонуу аркылуу мугалим окуучулардын өз алдынчалуулугун, жоопкерчилигин, коммуникациялык маданиятын өнүктүрө алат. Бул өз кезегинде коомго активдүү, ойлонгон жана тарбиялуу инсанды даярдоого өбөлгө түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1.Дьюи Дж. Демократия и образование. - М.: Педагогика, 2000.

2.Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Лабиринт, 1999.

3.Блум Б.С. Таксономия образовательных целей: сфера познания. - М.: Педагогика, 1986.

4.Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М.: Логос, 2004.

5.Кларин М.В. Инновации в мировом образовании. - М.: Педагогический поиск, 1995.

6.Савенков А.И. Развитие критического мышления у младших школьников. — М.: Академия, 2010.4.

7.Кыргыз Республикасынын Билим берүү стандарттары. - Бишкек.

Ирисбекова Ү.З., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ДОЛБООРДУК ОКУТУУНУН СЫНЧЫЛ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Бул макалада долбоорго негизделген окутуунун окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири каралат. Долбоорго негизделген окутуу активдүү таанып-билүү иш-аракетине, өз алдынча маалымат издөөгө, билимди талдоо жана синтездөөгө, ошондой эле маалыматтуу чечим кабыл алууга багытталган педагогикалык ыкма катары талданат. Макалада долбоорго негизделген окутуу аркылуу критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн негизги механизмдери, анын ичинде көйгөйлүү суроолорду коюу, ар кандай маалымат булактары менен иштөө, топтук өз ара аракеттенүү жана ой жүгүртүү каралат. Долбоорго негизделген окутууну натыйжалуу ишке ашыруунун педагогикалык шарттары мугалимдер үчүн практикалык сунуштар менен бирге келтирилген.

Түйүндүү сөздөр: долбоорго негизделген окутуу, критикалык ой жүгүртүү, активдүү окутуу ыкмалары, билим берүү процесси, өз алдынча окутуу.

ВЛИЯНИЕ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Аннотация

В статье рассматривается влияние проектного обучения на формирование и развитие критического мышления обучающихся. Проектное обучение анализируется как педагогическая технология, ориентированная на активную познавательную деятельность, самостоятельный поиск информации, анализ и синтез знаний, а также принятие обоснованных решений. Раскрываются основные механизмы развития критического мышления в процессе проектной деятельности, такие как постановка проблемных вопросов, работа с различными источниками информации, групповое взаимодействие и рефлексия. Представлены педагогические условия эффективной реализации проектного обучения и даны практические рекомендации для педагогов.

Ключевые слова: проектное обучение, критическое мышление, активные методы обучения, образовательный процесс, самостоятельная деятельность.

THE IMPACT OF PROJECT-BASED LEARNING ON CRITICAL THINKING

Annotation

This article examines the impact of project-based learning on the development of students' critical thinking. Project-based learning is analyzed as a pedagogical technique focused on active cognitive activity, independent information search, analysis and synthesis of knowledge, and informed decision-making. The article explores the key mechanisms for developing critical thinking through project-based learning, including posing problematic questions, working with various information sources, group interaction, and reflection. Pedagogical conditions for the effective implementation of project-based learning are presented, along with practical recommendations for educators.

Keywords: project-based learning, critical thinking, active learning methods, educational process, independent learning.

Киришүү. Заманбап билим берүү системасында окуучулардын даяр билимди гана өздөштүрүүсү жетишсиз болуп калды. Бүгүнкү күндө билим

алуучулардан алынган маалыматты талдап, салыштырып, баалап, практикалык кырдаалдарда колдоно билүү талап кылынат. Мындай шартта сынчыл ой жүгүртүү негизги компетенциялардын бири катары каралат. Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири — долбоордук окутуу технологиясы.

Долбоордук окутуу - бул окуучулардын белгилүү бир проблеманы өз алдынча же топ менен изилдеп, практикалык натыйжага жетишине багытталган окутуу технологиясы. Бул ыкмада окуучулар даяр билимди кабыл алуучу эмес, активдүү изилдөөчү катары катышат. Долбоордук иш учурунда маалымат издөө, талдоо жана жыйынтык чыгаруу процесстери жүзөгө ашат. Натыйжада окуучулардын сынчыл жана логикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт. Ошондой эле долбоордук окутуу коммуникациялык жана кызматташтык көндүмдөрдү калыптандырат. Бул технология теориялык билимди турмуштук кырдаалдар менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Долбоордук окутуу окуучулардын активдүү иш-аракетине, өз алдынча изилдөөгө жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө багытталган. Ал билим берүү процессин реалдуу турмуштук маселелер менен байланыштырып, теориялык билимди практикада колдонууга мүмкүнчүлүк түзөт. Ушуга байланыштуу долбоордук окутуунун сынчыл ой жүгүртүүгө тийгизген таасирин изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Сынчыл ой жүгүртүү - бул маалыматты аң-сезимдүү кабыл алуу, талдоо жана баалоо аркылуу негиздүү жыйынтык чыгарууга багытталган ой жүгүртүү процесси. Ал адамдан фактыларды салыштырууну, далилдерге таянууну жана альтернативдүү көз караштарды эске алууну талап кылат. Сынчыл ой жүгүртүү маалыматтын ишенимдүүлүгүн текшерүүгө жана туура чечим кабыл алууга жардам берет. Билим берүү процессинде бул көндүм окуучулардын өз оюн так жана негиздүү билдирүүсүнө шарт түзөт. Ошондой эле сынчыл ой жүгүртүү проблемаларды чечүүдө чыгармачыл мамилени калыптандырат. Мындай ой жүгүртүү өзүн-өзү баалоо жана рефлексия жүргүзүү жөндөмүн өнүктүрөт.

Сынчыл ой жүгүртүүнүн маңызы жана билим берүүдөгү орду. Сынчыл ой жүгүртүү - бул маалыматты аң-сезимдүү кабыл алуу, талдоо, баалоо жана негиздүү жыйынтык чыгаруу жөндөмү. Ал окуучунун ой жүгүртүү процессинде логикалык ырааттуулукту сактоону, далилдерге таянууну жана альтернативдүү көз караштарды эске алууну талап кылат.

Билим берүүдө сынчыл ой жүгүртүүнүн ролу өзгөчө мааниге ээ. Ал окуучулардын:

-проблеманы так аныктоосуна;

-суроолорду туура коюусуна;

-маалымат булактарын салыштырып баалоосуна;

-өз оюн негиздеп коргой алуусуна жардам берет.

Мындай көндүмдөрдү өнүктүрүү салттуу лекциялык окутууда кыйынчылык жаратат, ошондуктан активдүү жана интерактивдүү окутуу технологияларын колдонуу зарыл.

Долбоордук окутуунун педагогикалык өзгөчөлүктөрү. Долбоордук окутуу - бул белгилүү бир проблема же тема боюнча окуучулардын өз алдынча же топтук иш-аракетинин негизинде конкреттүү натыйжага жетүүгө багытталган окутуу ыкмасы. Долбоор иши төмөнкү этаптарды камтыйт:

1.Проблеманы аныктоо жана максат коюу;

2.Маалымат издөө жана пландоо;

3.Изилдөө жана практикалык иш-аракет;

4.Натыйжаларды талдоо;

5.Презентация жана рефлексия.

Бул этаптардын ар бири окуучулардын ой жүгүртүүсүн активдештирип, аларды өз алдынча чечим кабыл алууга үйрөтөт. Долбоордук окутууда мугалим багыттоочу жана кеңешчи ролун аткарат.

Долбоордук окутуунун сынчыл ой жүгүртүүгө тийгизген таасири. Долбоордук иштин жүрүшүндө окуучулар даяр маалыматты кабыл алуучу эмес, изилдөөчү катары чыгышат. Бул процесс сынчыл ой жүгүртүүнүн төмөнкү компоненттерин өнүктүрөт:

1.Проблеманы талдоо. Окуучулар долбоордун темасын изилдөөдө негизги жана кошумча маселелерди аныкташат.

2.Маалыматты баалоо. Ар түрдүү булактардан алынган маалыматтарды салыштырып, ишенимдүүлүгүн текшеришет.

3.Логикалык ой жүгүртүү. Алынган фактыларды жалпылап, негиздүү жыйынтык чыгарышат.

4.Рефлексия. Өз ишинин натыйжасын баалап, кемчиликтерди жана жетишкендиктерди аныкташат.

Мисалы, экология темасындагы долбоордо окуучулар айлана-чөйрөнүн булгануу себептерин изилдеп, маалыматтарды талдап, өз сунуштарын иштеп чыгышат. Бул процесс алардын аналитикалык жана сынчыл ой жүгүртүүсүн активдүү өнүктүрөт.

Долбоордук окутуунун көйгөйлөрүнүн бири - убакыттын көп талап кылынышы, анткени долбоордук ишти пландап, даярдоо жана аткаруу көп убакытты алат. Экинчиден, окуучулардын баштапкы көндүмдөрү жетишсиз болсо, долбоордун натыйжалуулугу төмөндөйт. Үчүнчүдөн, мугалимдердин квалификациясы жана методикалык даярдыгы жетишсиз болсо, окуу процессинде башкаруу жана багыттоо кыйынга турат. Төртүнчүдөн, материалдык жана техникалык ресурстардын чектелүүсү долбоордук ишти толук кандуу өткөрүүгө тоскоолдук жаратат. Мындан тышкары, баалоо критерийлери так аныкталбаса, окуучулардын аракеттери туура бааланбай калышы мүмкүн.

Долбоордук окутууну ишке ашыруунун педагогикалык шарттары. Долбоордук окутуунун сынчыл ой жүгүртүүгө оң таасир тийгизиши үчүн төмөнкү шарттар сакталууга тийиш:

-проблемалуу жана турмушка жакын темаларды тандоо;

-окуучулардын өз алдынчалыгын колдоо;

-топтук ишти туура уюштуруу;

-рефлексияга убакыт бөлүү;

-баалоонун ачык критерийлерин колдонуу.

Бул шарттар аткарылганда долбоордук окутуу билим берүүнүн сапатын жогорулатып, окуучулардын интеллектуалдык өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Сунуштар.

Окуу процессинде долбоордук окутууну системалуу жана этап-этабы менен колдонуу, айрыкча проблемалуу тапшырмалар аркылуу окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүн активдештирүү;

Ар бир долбоордун башында сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө багытталган так максаттарды жана күтүүчү натыйжаларды аныктоо;

Окуучуларды маалымат булактарынын ишенимдүүлүгүн текшерүүгө, салыштырууга жана негиздүү жыйынтык чыгарууга үйрөтүү;

Топтук долбоорлордо ар бир окуучунун ролун так бөлүштүрүп, пикир алмашууга жана конструктивдүү талкууга шарт түзүү;

Долбоордук иштин жыйынтыгында рефлексия жүргүзүп, окуучулардын өз ишине сын көз караш менен баа берүү көндүмдөрүн калыптандыруу;

Мугалимдер үчүн долбоордук окутуу жана сынчыл ой жүгүртүү технологиялары боюнча үзгүлтүксүз квалификацияны жогорулатуу курстарын уюштуруу;

Баалоо процессинде салттуу тесттер менен катар портфолио, презентация, өзүн-өзү баалоо жана өз ара баалоо ыкмаларын колдонуу;

Долбоордук окутууну санариптик билим берүү ресурстары менен айкалыштырып, окуучулардын маалыматтык сабаттуулугун жогорулатуу.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, долбоордук окутуу сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн натыйжалуу педагогикалык технологиясы болуп саналат. Ал окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатып, билимди терең өздөштүрүүгө жана аны практикада колдонууга шарт түзөт. Долбоордук иш аркылуу окуучулар талдоо, баалоо жана негиздүү чечим кабыл алуу көндүмдөрүнө ээ болушат.

Адабияттар:

1.Полат Е.С. Проектная деятельность школьников. - М.: Академия, 2019.

2.Хуторской А.В. Современные педагогические технологии. - М.: ВЛАДОС, 2020.

3.Кларин М.В. Инновации в обучении. - М.: Педагогика, 2018.

4.Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация. - М.: Академия, 2019.

5.Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. - М.: Народное образование, 2017.

Курваналиева Д.К., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Макалада башталгыч класстын окуучуларында өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн калыптандыруунун теориялык негиздери каралат. Өзүн-өзү башкаруу инсандык өнүгүүнүн маанилүү компоненти катары окуучунун окуу ишмердүүлүгүндөгү өз алдынчалуулугун, жоопкерчилигин жана активдүүлүгүн камсыз кылуучу фактор экени негизделет. Изилдөөдө «өзүн-өзү башкаруу» түшүнүгүнүн педагогикалык жана психологиялык маңызы ачылып, башталгыч мектеп курагындагы балдардын курактык өзгөчөлүктөрү менен байланышы талданат. Ошондой эле өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн калыптандыруунун негизги компоненттери жана аларды өнүктүрүүнүн билим берүү процессиндеги орду көрсөтүлөт. Макала башталгыч класстын мугалимдери үчүн теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Түйүндүү сөздөр: башталгыч класс, өзүн-өзү башкаруу, өз алдынчалуулук, окуу ишмердүүлүгү, педагогикалык шарттар, инсандык өнүгүү, жоопкерчилик, окуучунун активдүүлүгү.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические основы формирования навыков самоуправления у учащихся начальной школы. Они основаны на том факте, что самоуправление, как важная составляющая личностного развития, является фактором, обеспечивающим самостоятельность, ответственность и активность ученика в учебной деятельности. Исследование раскрывает педагогико-психологическую сущность понятия «самоуправление» и анализирует его связь с возрастными особенностями детей младшего школьного возраста. Также показаны основные компоненты формирования навыков самоуправления и место их развития в учебном процессе. Статья имеет теоретическое и практическое значение для учителей начальной школы.

Ключевые слова: начальная школа, самоуправление, самостоятельность, учебная деятельность, педагогические условия, личностное развитие, ответственность, активность ученика.

THEORETICAL BASIS FOR DEVELOPING SELF-MANAGEMENT SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article examines the theoretical foundations for developing self-management skills in primary school students. These foundations are based on the fact that self-management, as an important component of personal development, is a factor that ensures student independence, responsibility, and active participation in learning. The study reveals the pedagogical and psychological essence of the concept of "self-management" and analyzes its relationship with the age-related characteristics of primary school children. It also describes the key components of developing self-management skills and their place in the educational process. This article has theoretical and practical implications for primary school teachers.

Keywords: primary school, self-management, independence, learning activities, pedagogical conditions, personal development, responsibility, student activity.

Киришүү. Азыркы билим берүү системасында окуучунун инсандык өнүгүүсүнө, өз алдынчалуулугуна жана жоопкерчилигине өзгөчө көңүл бурулууда. Билим берүүнүн негизги максаты – билимди даяр түрүндө берүү эмес, аны өз алдынча өздөштүрө алган, өз ишмердүүлүгүн пландаштыра билген, өзүн-өзү баалай алган инсанды тарбиялоо болуп саналат. Бул өзгөчө башталгыч класстын окуучулары үчүн актуалдуу, анткени дал ушул куракта баланын окуу ишмердүүлүгүнүн негизи, жүрүм-турум маданияты жана өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрү калыптанат.

Өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрү окуучунун окуу процессиндеги активдүүлүгүн жогорулатып, жоопкерчиликтүү мамилесин калыптандырууга шарт түзөт. Башталгыч класстын окуучуларында бул көндүмдөрдү өнүктүрүү мугалимдин максаттуу, илимий негизделген ишмердүүлүгүн талап кылат. Ушуга байланыштуу макалада өзүн-өзү башкаруу түшүнүгүнүн маңызы, анын педагогикалык-психологиялык негиздери жана башталгыч класстагы окуучулар үчүн мааниси теориялык жактан талданат.

Макаланын максаты – башталгыч класстын окуучуларында өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн калыптандыруунун теориялык негиздерин ачып көрсөтүү.

Өзүн-өзү башкаруу түшүнүгүнүн илимий-педагогикалык маңызы. Илимий адабияттарда «өзүн-өзү башкаруу» түшүнүгү инсандык өнүгүүнүн маанилүү компоненти катары каралат. Ал адамдын өз ишмердүүлүгүн аң-сезимдүү түрдө жөнгө салуусу, алдына максат коюусу, иш-аракетин пландаштырышы, көзөмөлдөшү жана натыйжасын баалай билиши менен мүнөздөлөт.

Педагогикалык көз караштан алганда, өзүн-өзү башкаруу – бул окуучунун окуу ишмердүүлүгүндө өз алдынчалуулукка жетүүсүн камсыз кылуучу интегралдык сапат. Ал төмөнкү компоненттерди камтыйт:

– максат коюу;
– иш-аракетти пландаштыруу;
– өзүн-өзү көзөмөлдөө;
– өзүн-өзү баалоо;
– өз аракеттерине жоопкерчилик алуу.

Башталгыч мектеп жашындагы балдар үчүн өзүн-өзү башкаруу толук калыптанган формада эмес, жөнөкөй элементтер аркылуу көрүнөт. Мисалы, тапшырманы убагында аткаруу, эрежелерди сактоо, мугалимдин көрсөтмөлөрүн аткаруу, өз катасын байкай билүү – мунун баары өзүн-өзү башкаруунун алгачкы көрүнүштөрү болуп саналат.

Башталгыч класстын окуучуларынын курактык өзгөчөлүктөрү жана өзүн-өзү башкаруу. Башталгыч мектеп курагы (6–10 жаш) баланын психикалык процесстеринин интенсивдүү өнүгүүсү менен мүнөздөлөт. Бул мезгилде көңүл буруу, эстеп калуу, ой жүгүртүү, өзүн көзөмөлдөө сыяктуу сапаттар жаңы деңгээлге көтөрүлөт.

Психологдордун пикири боюнча, бул куракта бала мугалимдин жетекчилигине муктаж болсо да, акырындык менен өз алдынча аракеттенүүгө үйрөнө баштайт. Ошондуктан өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн

калыптандырууда мугалимдин ролу өтө маанилүү. Мугалим окуучунун аракетин толук көзөмөлдөбөстөн, аны өз ишин өзү уюштурууга багытташы керек.

Башталгыч класстын окуучуларына мүнөздүү төмөнкү өзгөчөлүктөр өзүн-өзү башкарууну калыптандырууда эске алынышы зарыл:

– эмоцияга берилгичтик;

– туруктуу эмес көңүл буруу;

– оюн ишмердүүлүгүнө болгон кызыгуу;

– чоңдордун баасына көз карандылык.

Бул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен уюштурулган педагогикалык ишмердүүлүк гана натыйжалуу болот.

Өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн калыптандыруунун педагогикалык негиздери. Өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн калыптандыруу белгилүү педагогикалык шарттарда ишке ашат. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

Биринчиден, окуу процессинин максаттуу уюштурулушу. Окуучулар аткарган ар бир иштин максатын түшүнгөндө гана өз аракетин аң-сезимдүү башкарууга үйрөнөт.

Экинчиден, окуучунун активдүү позициясын камсыз кылуу. Сабак учурунда суроо берүү, талкууга катышуу, өз оюн айтуу баланын өзүнө болгон ишенимин арттырып, өзүн-өзү башкарууга өбөлгө түзөт.

Үчүнчүдөн, өзүн-өзү баалоого үйрөтүү. Башталгыч класста окуучуга «сенин жообуң туурабы?», «кайсы жерден ката кетти?» деген сыяктуу суроолор аркылуу өз ишин анализдөөгө шарт түзүлүшү керек.

Төртүнчүдөн, мугалим менен окуучунун кызматташтыгы. Авторитардык мамиле эмес, ишенимге негизделген мамиле өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүнүн калыптанышына оң таасир тийгизет.

Өзүн-өзү башкаруунун билим берүүдөгү мааниси. Өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрү калыптанган окуучу:

– өз окуусуна жоопкерчилик менен мамиле кылат;

– тапшырмаларды өз убагында аткарат;

– кыйынчылыктарды жеңүүгө аракет кылат;

– өз катасынан сабак алат.

Бул көндүмдөр окуучунун келечектеги билим алуусунда гана эмес, коомдук жашоосунда да маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан башталгыч класстан баштап эле өзүн-өзү башкарууга үйрөтүү – үзгүлтүксүз билим берүүнүн маанилүү багыты болуп саналат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, башталгыч класстын окуучуларында өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүн калыптандыруу – билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган маанилүү педагогикалык милдет. Бул процесс окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, максаттуу педагогикалык шарттарды түзүү жана мугалимдин кесиптик чеберчилиги менен тыгыз байланышта ишке ашат. Өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрү калыптанган окуучу өз алдынча билим алууга даяр, жоопкерчиликтүү жана активдүү инсан болуп калыптанат.

Колдонулган адабияттар:

1.Абдылдаева Н. К. Педагогиканын негиздери. – Бишкек: Билим, 2018.
2.Асаналиев М. Ж. Башталгыч класстын педагогикасы. – Ош: ОшМУ, 2019.
3.Жусупбекова А. Т. Окуучунун өзүн-өзү башкаруусу жана тарбия. – Бишкек: Илим, 2020.
4.Токтогулова Г. С. Педагогикалык психология. – Бишкек: Аль-Салам, 2017.
5.Эсеналиева К. М. Башталгыч класстын окуучуларынын инсандык өнүгүүсү. – Бишкек, 2021.

Нышанбаева А., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЖАШ МУГАЛИМДЕРДИН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУДА НАСААТЧЫНЫН РОЛУ

Аннотация

Макалада жаш мугалимдердин кесиптик калыптанышында жана квалификациясын жогорулатууда насаатчынын (менторлун) ролу ар тараптуу каралат. Насаатчылык педагогикалык ишмердүүлүктө тажрыйба алмашуунун натыйжалуу формасы катары жаш адистердин теориялык билимин практика менен айкалыштырууга, методикалык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө жана кесипке тез ыңгайлашуусуна шарт түзөрү негизделет. Изилдөөдө насаатчы менен жаш мугалимдин кызматташуусунун негизги багыттары, формалары жана механизмдери талданып, алардын билим берүүнүн сапатына тийгизген таасири ачып көрсөтүлөт. Ошондой эле билим берүү уюмдарында насаатчылык системасын уюштуруунун актуалдуу көйгөйлөрү жана аларды чечүү жолдору сунушталат. Макаланын жыйынтыгында насаатчылык институтун өнүктүрүү жаш мугалимдердин кесиптик өсүшүнүн жана педагогикалык кадрлардын сапатын жогорулатуунун маанилүү шарты экендиги белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: жаш мугалим, насаатчылык, менторлук колдоо, квалификацияны жогорулатуу, педагогикалык компетенттүүлүк, кесиптик өнүгүү, билим берүүнүн сапаты, тажрыйба алмашуу.

РОЛЬ НАСТАВНИКА В ПОВЫШЕНИИ КВАЛИФИКАЦИИ МОЛОДЫХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье всесторонне рассматривается роль наставника в профессиональном развитии и повышении квалификации молодых учителей. Она основана на том факте, что наставничество, как эффективная форма обмена опытом в педагогической деятельности, позволяет молодым специалистам сочетать теоретические знания с практикой, развивать методическую компетентность и быстро адаптироваться к профессии. В исследовании анализируются основные области, формы и механизмы сотрудничества между наставником и молодым учителем, а также выявляется их влияние на качество образования. Предлагаются также актуальные проблемы организации системы наставничества в образовательных организациях и пути их решения. В заключение статьи делается вывод о том, что развитие института наставничества является важным условием профессионального роста молодых учителей и повышения качества педагогического персонала.

Ключевые слова: молодой учитель, наставничество, поддержка наставничества, профессиональное развитие, педагогическая компетентность, профессиональное развитие, качество образования, обмен опытом.

Киришүү. Заманбап билим берүү системасынын ийгиликтүүлүгү мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнө түздөн-түз байланыштуу. Өзгөчө мектепке жаңы келген жаш мугалимдер үчүн адистикке көнүү, практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү, классты башкаруу, окуу-тарбия процессин туура уюштуруу сыяктуу көптөгөн маселелер чоң кыйынчылык жаратат. Мындай учурда насаатчылык институту жаш педагогдорду кесипке ийгиликтүү адаптациялоонун, алардын квалификациясын системалуу жогорулатуунун маанилүү механизми болуп саналат.

Насаатчы – бул тажрыйбалуу мугалим болуп, ал жаш адистин кесиптик өсүшүнө көмөк көрсөтүп, ага методикалык, психологиялык жана уюштуруучулук жактан колдоо көрсөтөт. Насаатчылык билим берүү уюмдарында жаш кадрларды даярдоонун эффективдүү формаларынын бири катары дүйнө жүзү боюнча кеңири колдонулуп келеді.

Бул макалада жаш мугалимдердин квалификациясын жогорулатууда насаатчынын ролу, анын функциялары, иш ыкмалары жана насаатчылык процессин уюштуруудагы көйгөйлөр менен алардын чечүү жолдору кеңири баяндалат.

Жаш мугалимдердин адаптациясынын өзгөчөлүктөрү. Мектепке жаңы келген мугалим көп учурда кесиптик ишмердүүлүктүн реалдуулугуна даяр болбойт. Университетте алынган теориялык билим практикада ар дайым эле жетиштүү болбой, жаш педагог бир катар кыйынчылыктарга дуушар болот. Сабактарды пландаштырууда жана окутуу методдорун тандоодо тажрыйбанын жетишсиздиги. Классты жана окуучулардын жүрүм-турумун башкаруудагы кыйынчылыктар. Документация жана отчеттуулуктун көптүгү. Психологиялык чыңалуу жана өзүнө болгон ишенимдин төмөн болушу. Коллективге көнүү жана кесиптештер менен мамиле түзүү көйгөйлөрү.

Насаатчынын негизги ролу – жаш мугалимди ушул кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берүү, ага колдоо көрсөтүү жана кесиптик өсүш үчүн багыт берүү.

Насаатчынын негизги функциялары. Насаатчылык - бул көп пландуу педагогикалык процесс. Төмөндө насаатчынын негизги функциялары келтирилди:

Окутуучу функция. Насаатчы жаш мугалимге сабак пландаштыруу, сабак структурасын түзүү, методдорду тандоо, дифференциацияланган окутууну уюштурууну үйрөтөт. Ал кыйын темаларды түшүндүрүү, окуучулардын деңгээлине жараша материалды адаптациялоо боюнча практикалык кеңештер берет.

Консультативдик функция. Жаш педагог пайда болгон көйгөйлөр боюнча насаатчыдан кеңеш алат: ата-энелер менен иштөө, окуучулардын конфликттерин жөнгө салуу, баалоо жана диагностикалык иштерди жүргүзүү, документацияны туура толтуруу.

Методикалык колдоо функциясы. Насаатчы жаш адиске методикалык материалдар, сабак үлгүлөрү, тесттер, дидактикалык ресурстар менен камсыз кылат жана аларды туура колдонууга багыт берет. Ошондой эле биргелешкен сабактар, мастер-класстар, ачык сабактарды уюштурат.

Психологиялык колдоо функциясы. Кесипке жаңы келген мугалимде түшүнбөстүк, коркуу, ишенимсиздик сезимдери көп болот. Насаатчы ага моралдык жактан жардам берип, стресс-ситуацияларда туура аракеттенүүгө үйрөтөт.

Байкоо жана анализ функциясы. Насаатчы жаш мугалимдин сабактарына катышып, анын ишин анализдеп, күчтүү жана алсыз жактарын көрсөтүп, жакшыртуу боюнча сунуш берет.

Организатордук функция. Жаш мугалимдин ишин пландаштыруу, окуу жылына арналган жеке өнүгүү багыттарын аныктоо, курстарга жана семинарларга катышууга багыт берүү да насаатчынын милдетине кирет.

Насаатчылык процессин уюштуруунун этаптары. Насаатчылык системалуу жана методикалык уюштурууну талап кылат. Ал бир нече этаптан турат:

Диагностикалык этап. Жаш мугалимдин деңгээлин, муктаждыктарын, билимдерин жана компетенциялардын абалын аныктоо. Бул үчүн тест, сурамжылоо, маектешүү колдонулат.

Жеке өнүгүү планын түзүү. Насаатчы жана жаш мугалим биргелешип төмөнкүлөрдү пландашат. Кесиптик максаттар. Жетишүүгө тийиш болгон натыйжалар. Алынуучу методикалык көндүмдөр. Сабак пландары жана практикалык иштер.

Практикалык ишмердүүлүк. Бул этап төмөнкүлөрдү камтыйт. Насаатчынын сабактарына катышуу. Биргелешкен сабактарды уюштуруу. Ачык сабактарды даярдоо. Методикалык иш-чараларга катышуу. Документацияны биргелешип жүргүзүү.

Рефлексия жана баалоо. Жаш мугалимдин ийгиликтери, жетишкендиктери жана мындан аркы өнүгүү жолдору талданат.

Насаатчылык ишмердүүлүктүн натыйжалары. Насаатчынын эффективдүү иши төмөнкү натыйжаларды берет. Жаш мугалимдин кесиптик деңгээли тез жогорулайт. Өзүнө болгон ишеним күчөйт жана стресске туруштук берүү жөндөмү өнүгөт. Сабактарды пландаштыруу жана өткөрүү сапаты жогорулайт. Методикалык маданият өнүгөт. Коллектив менен позитивдүү мамиле түзүлөт. Окуучулар менен иштөөнүн эффективдүүлүгү артат.

Насаатчылыктагы көйгөйлөр:

1.Насаатчылардын жетишсиздиги. Көп мектептерде тажрыйбалуу мугалимдердин саны жетишсиз болгондуктан, насааттык системасы толук иштебей калат.

2.Убакыттын тартыштыгы. Насаатчылар өз иши менен бирге жаш мугалимдерге да убакыт бөлүүгө аргасыз. Бул кошумча жүктү пайда кылат.

3.Мотивациянын төмөндүгү. Айрым мектептерде насаатчылык үчүн кошумча акы төлөнбөгөндүктөн, мугалимдер бул милдетти ынанымсыз аткарышат.

4.Методикалык базанын жетишсиздиги. Жаш мугалимге жардам берүү үчүн зарыл болгон методикалык материалдар көп учурда жетишпейт.

5.Теория менен практиканын дал келбеши. Жаш педагог теория боюнча жакшы даярдыктан өткөнү менен, практикалык көндүмдөрдү тез өздөштүрүүдө кыйналат.

Насаатчылык системасын жакшыртуу боюнча сунуштар. Насаатчылар үчүн атайын курстарды уюштуруу жана алардын статусун жогорулатуу. Насаатчынын эмгегин материалдык жана моралдык жактан баалоо. Методикалык борборлор аркылуу консультациялык колдоону күчөтүү. Жаш мугалимдер үчүн адаптациялык программаларды иштеп чыгуу. Мектеп

ичиндеги профессионалдык коомчулуктарды өнүктүрүү. Санариптик платформаларды колдонуу менен насаатчылыкты натыйжалуу уюштуруу (видео сабактар, онлайн-кеңешмелер, электрондук методикалык базалар).

Корутунду. Жаш мугалимдердин квалификациясын жогорулатууда насаатчынын ролу өтө маанилүү. Ал педагогдун кесипке ийгиликтүү адаптацияланышына гана эмес, сапаттуу билим берүү процессине да түздөн-түз таасир этет. Насаатчылык – билим берүү системасын туруктуу өнүктүрүүнүн, педагогдордун компетенттүүлүгүн жогорулатуунун жана мектептерде сапаттуу окутууну камсыздоонун негизги факторлорунун бири.

Тажрыйбалуу мугалимдин колдоосу менен жаш педагог кесиптик иштерди өздөштүрүп, методикалык жана психологиялык жактан өсүп, билим берүү уюмунун толук кандуу мүчөсүнө айланат. Ошондуктан ар бир мектепте насаатчылык институтун системалуу ишке ашыруу жана аны колдоо – заманбап билим берүү саясатынын маанилүү багыты.

Колдонулган адабияттар:

1.Абдылдаева Н. К. Педагогиканын негиздери. – Бишкек: Билим, 2018.

2.Асаналиев М. Ж. Мугалимдин кесиптик чеберчилиги. – Ош: ОшМУ басмасы, 2019.

3.Жусупбекова А. Т. Билим берүүдө насаатчылыктын ролу. – Бишкек: Илим, 2020.

4.Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу концепциясы. – Бишкек, 2021.

5.Токтогулова Г. С. Педагогикалык менеджмент. – Бишкек: Аль-Салам, 2017.

6.Эсеналиева К. М. Жаш мугалимдерди кесипке адаптациялоо маселелери. – Бишкек: Мектеп, 2022.

Паязова А.М., *магистрант ОшТУ*
Саттарова А.Т., *п.и.к., доцент ОшТУ*
Маматова М.Ж. *ага окутуучу ОшТУ*

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕП КУРАГЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ СЫЙЛООНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ФАКТОРЛОРУ

Аннотация

Бул макалада башталгыч мектеп курагындагы өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшү каралат. Анда башталгыч мектеп курагындагы өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлор, атап айтканда, классташтарынын пикирлери, мугалимдердин баалары, жеке жашоо тажрыйбасы, окуу көндүмдөрүн өздөштүрүү, ата-энелердин пикирлери жана үй-бүлөлүк тарбия стили каралат. Бул изилдөөнүн актуалдуулугу заманбап коомдун жана башталгыч мектеп мугалимдеринин башталгыч мектеп курагындагы өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшүнө салым кошкон факторлорду аныктоо зарылдыгы менен аныкталат, бул өзүн-өзү тарбиялоого жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө жөндөмдүү максатка багытталган инсандарды өнүктүрүү максатында болот. Макалада ошондой эле башталгыч мектеп окуучуларына өзүн-өзү баалоо жана теңтуштарды баалоо ыкмаларын үйрөтүү үчүн портфолио жана тематикалык баалоо баракчалары сыяктуу ар кандай баалоо формаларын колдонуу баяндалат. Өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшүнө салым кошкон негизги психологиялык жана педагогикалык шарттардын жыйындысы келтирилген. Башталгыч мектеп окуучуларындагы өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшүн баалоо ыкмасы сүрөттөлөт, анын өнүгүү деңгээлин аныктоо, аны талдоо жана кийинчерээк оңдоо максатында.

Ачкыч сөздөр: өзүн-өзү сыйлоо, өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүү факторлору, башталгыч класстын окуучулары

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие самооценки в начальной школе. Исследуются факторы, влияющие на развитие самооценки в начальной школе, в частности, мнения одноклассников, оценки учителей, личный жизненный опыт, освоение учебных навыков, мнения родителей и стиль семейного воспитания. Актуальность исследования обусловлена необходимостью для современного общества и учителей начальной школы выявлять факторы, способствующие развитию самооценки в начальной школе, с целью воспитания целеустремленных личностей, способных к самообразованию и самосовершенствованию. В статье также описывается использование различных форм оценки, таких как портфолио и тематические оценочные листы, для обучения учащихся начальной школы методам самооценки и взаимной оценки. Представлен набор основных психологических и педагогических условий, способствующих развитию самооценки. Описан метод оценки развития самооценки у учащихся начальной школы с целью определения уровня ее развития, анализа и последующей коррекции.

Ключевые слова: самооценка, факторы развития самооценки, учащиеся начальной школы

Abstract

This article examines the development of self-esteem in primary school age. It examines the factors influencing the development of self-esteem in primary school age, in particular, the opinions of classmates, teacher assessments, personal life experience, mastery of learning skills, parents' opinions and family upbringing style. The relevance of this study is determined by the need for modern society and primary school teachers to identify factors contributing to the development of self-esteem in primary school age, in order to develop goal-oriented individuals capable of self-education and self-improvement. The article also describes the use of various assessment forms, such as portfolios and thematic assessment sheets, to teach primary school students self-assessment and

peer assessment methods. A set of basic psychological and pedagogical conditions contributing to the development of self-esteem is presented. A method for assessing the development of self-esteem in primary school students is described, in order to determine the level of its development, analyze it and subsequently correct it.

Keywords: self-esteem, factors of self-esteem development, elementary school students.

Учурда мектептер проактивдүү жеке позициясы бар көз карандысыз, проактивдүү инсандарды өнүктүрүү милдетине туш болууда. Бул өз кезегинде окуучулардын окуу агенттери катары өнүгүшүн болжолдойт, бул өзүн-өзү андан ары таануу жана өзүн-өзү билим берүү үчүн пайдубалдын бир бөлүгү болгон объективдүү жана маңыздуу өзүн-өзү сыйлоону өнүктүрбөстөн мүмкүн эмес. Заманбап мектептер өзүн-өзү сыйлоону өнүктүрүүнүн социалдык жана жеке мааниси менен башталгыч класстын окуучуларында анын өнүгүү деңгээлинин төмөндүгүнүн ортосундагы карама-каршылыкты чечүүгө чакырылган.

Келгиле, "өзүн-өзү сыйлоо" түшүнүгүн анын өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлорду эске алуу менен карап чыгып, объективдүү жана маңыздуу өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн билим берүү процессин куруу үчүн психологиялык жана педагогикалык шарттарды аныктайлы.

Өзүн-өзү сыйлоо - жеке өнүгүүнүн маанилүү көрсөткүчү. Ал адамга ар кандай жашоо кырдаалдарында активдүү тандоо жасоого мүмкүндүк берет, алардын умтулууларынын жана баалуулуктарынын деңгээлин, ошондой эле башкалар менен болгон мамилелеринин мүнөзүн аныктайт. Эрте балалык кезинен баштап, бала өзүн башкалардан бөлө баштаганда, ал өмүр бою өнүгө берет, барган сайын сынчыл жана маңыздуу болуп баратат. Башталгыч мектеп курагы өзүн-өзү таануунун өзүнчө бир компоненти катары өзүн-өзү сыйлоону өнүктүрүү үчүн сезимтал мезгил болуп саналат, андыктан ушул куракта объективдүү өзүн-өзү сыйлоону өнүктүрүүнү баштоо зарыл окшойт.

Келгиле, башталгыч мектеп окуучусунун өзүн-өзү сыйлоосунун өнүгүшүнө түздөн-түз таасир этүүчү негизги факторлорду карап көрөлү.

1. Ата-эненин пикирлери жана үй-бүлөдөгү тарбия стили.

Башталгыч мектеп окуучусунун өзүн-өзү сыйлоосунун өнүгүшүнө ата-энелик стили жана үй-бүлөнүн баалуулуктары чоң таасир этет.

Өзүн-өзү сыйлоосу жогору балдар үй-бүлөлүк кумир принцибине ылайык, сынчыл эмес мамилелер жана жалпы сыйынуу атмосферасында тарбияланат.

Өзүн-өзү баалоосу төмөн балдар ата-энелери менен ишенимдүү мамиледе болушпайт жана эмоционалдык жактан өздөрүн эркин сезишпейт. Алар же чоң эркиндикке ээ болушат, бул негизинен көзөмөлдүн жоктугунан жана ата-энелердин кайдыгерлигинен келип чыгат, же болбосо күн сайын катуу көзөмөлгө жана терс сынга кабылып, эркиндигине ашыкча чектөөлөрдү алышат.

Балдардын өзүн-өзү баалоосу жетиштүү деңгээлде жогору же туруктуу болгон үй-бүлөлөрдө баланын инсандыгына көңүл буруу жетиштүү талаптар менен айкалышат. Ата-энелер кемсинтүүчү жазалардан качышат жана бала татыктуу болгондо мактоого даяр болушат.

Ата-энелер баланын умтулуусунун баштапкы деңгээлин — алардын академиялык жетишкендиктеринен эмнени күтөрүн белгилешет. Баланын

умтулуу деңгээли көбүнчө үй-бүлөлүк баалуулуктар менен аныкталат. Бала ата-энелерди эң көп тынчсыздандырган сапаттарды өнүктүрөт: кадыр-баркты сактоо, тил алчаактык жана жогорку академиялык көрсөткүчтөр. Баланын, ата-энелердин умтулуу деңгээли жана алардын потенциалы көп учурда туура келбей калат, бул тынчсызданууга жана мотивациянын төмөндөшүнө алып келет, бул окуучунун инсандыгына зыян келтириши мүмкүн.

Ошондуктан, башталгыч класстын окуучуларында объективдүү жана маңыздуу өзүн-өзү баалоону өнүктүрүү үчүн мугалимдер ата-энелер менен иштеши керек.

2. Окуу көндүмдөрүнүн болушу (жоктугу), мугалимдин баалоосу.

Башталгыч класстын окуучусунун академиялык көз карандысыздыгын өнүктүрүү окуу көндүмдөрүн өнүктүрбөстөн мүмкүн эмес, анын маанилүү жана зарыл шарты мониторинг жана баалоо болуп саналат.

Адам өзүнүн мүнөздөмөлөрүн (инсандык сапаттарын, жөндөмдүүлүктөрүн жана потенциалын) белгилүү бир иш-аракет субъектисине карата баалайт. Иш-аракет субъектиси катары өзүн-өзү баалоо, негизинен, адамдын белгилүү бир иш-аракетке — баарлашууга, оюнга, окууга же жумушка — чыныгы (же пландаштырылган) катышуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт. Советтик психологияда иштелип чыккан иш-аракет теориясына ылайык (Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев), онтогенез учурундагы психикалык өнүгүү субъектке байланыштуу иш-аракеттин айрым түрлөрүн уюштуруу менен байланыштуу. "Өзүн-өзү сыйлоону изилдегенде, баланын субъектке байланыштуу иш-аракетинин өзгөчөлүктөрүн "башталгыч" жана "орто" деңгээлдерде, б.а., объектинин "сүрөтү" менен иштөө деңгээлинде аныктоо зарыл".

Иш-аракеттин түзүмү бир катар компоненттерди камтыйт: мотивдер, максаттар, шарттар, аракеттер жана операциялар. Өзүн-өзү баалоодо бул компоненттердин ар бирине таянуу анын объективдүүлүгүнө өбөлгө түзөт.

Маанилүү жана объективдүү өзүн-өзү баалоону өнүктүрүү объектинин негизги касиеттерин жана аны өзгөртүү ыкмаларын талдоо менен, б.а. баалоо үчүн так критерийлерди аныктоо менен байланыштырылышы керек. Башталгыч мектеп курагындагы окуу басымдуулук кылган иш-аракет болгондуктан, Д.Б. Эльконин менен В.В. Давыдовдун айтымында, бул иш-аракеттин потенциалын пайдалануу менен баланын өзүн-өзү баалоосун өнүктүрүү зарыл. Өзүн-өзү баалоо окуу тапшырмасын жалпысынан аткарууга карай кыймылды билдирет: "Ооба, мен муну жасай алам жана андан ары илгерилей алам" же "Мен бул иш-аракет ыкмасын али өздөштүрө элекмин жана дагы эле кээ бир операциялардын үстүндө иштешим керек".

Биз башталгыч мектеп окуучуларына максаттарды так түзүүгө, аларга жетүү үчүн иш-аракеттерин пландаштырууга, өз иш-аракеттерин жана иш-аракеттин өзүн стандарт менен салыштырууга (өзүн-өзү баалоо) жана мугалим менен биргеликте өз иш-аракеттерин тууралоо жолдорун иштеп чыгууга үйрөтүү маанилүү деп эсептейбиз. Бул башталгыч мектеп окуучуларынан баалоо жана көзөмөлдөө түзүмүн өздөштүрүүнү талап кылат.

Л.М. Фридмандын айтымында, баалоо компоненти мектеп окуучуларынын билим берүү жана таанып-билүү иш-аракеттеринде алдыңкы орунду ээлейт. Баалоонун алдыңкы ролун баса белгилеп, Фридман баалоо жана көзөмөлдөө иш-аракеттеринин эки түрүн талкуулайт: тышкы жана ички. Тышкы иш-аракеттерди мугалим, ал эми ички иш-аракеттерди окуучулар аткарат. Бул эки иш-аракеттин түрү түздөн-түз бири-бири менен тыгыз байланышта. Мугалим өздөрүнүн окшош иш-аракеттерин жүргүзүүдө окуучулардын баалоо жана көзөмөлдөө иш-аракеттеринин жыйынтыктарын эске алышы керек. "Бирок, окуучулар ички баалоо жана көзөмөлдөө иш-аракеттерин жүргүзүшөт, мугалимдин тиешелүү иш-аракеттерин туурашат жана аларга көңүл бурушат, мугалимдин баалоо жана көзөмөлдөө иш-аракеттеринин жыйынтыктарына жараша өз иш-аракеттерин туурашат".

Л.М. Фридман окуучунун өзүн-өзү баалоо зарылдыгын талкуулап жатып, аны баалоо процессинде артыкчылыктуу деп эсептебейт. Бирок, биз, Г.А. Цукермандын жолун жолдоп, өзүн-өзү баалоо мугалимдин баалоосунан мурун болушу керек деп эсептейбиз, анткени ал окуучунун академиялык көз карандысыздыгын жана жеке өнүгүүсүн өнүктүрүүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Мугалимдин баалоосу, баарынан мурда, баланын объективдүү өзүн-өзү сыйлоо сезиминин өнүгүшүнө өбөлгө түзүшү керек. Ошондуктан, жаш окуучуларга мугалимдин жардамы менен бир жактуу, өтө так баалоо критерийлерин иштеп чыгууну жана рейтинг шкаласын иштеп чыгууну үйрөтүү маанилүү.

Ошентип, өзүн-өзү баалоо бүтүндөй билим берүү жана таанып-билүү процессин коштоп жүрөт, кээде аракеттерди жана операцияларды аткаруудан мурун, сапатты аныктоодо, кээде алардын тактыгын аныктоо үчүн мурунтан эле бүткөрүлгөн аракеттерди жана операцияларды кайра текшерүүдө болот. "Баланын окуу жана таанып-билүү ишмердүүлүгүндөгү баалоочу компонент канчалык күчтүү болсо, күмөн саноо жана көзөмөлдөө сыяктуу жогорку сапаттары бар бул компонент көйгөйлөрдү чечүү процессинде жана аны менен кошо канчалык динамикалуу болсо, бала ошончолук ийгиликтүү үйрөнөт жана окууда чыныгы көз карандысыздык жөндөмүнө ээ болот" [5]. Баалоочу компонент окуучунун окуу жана таанып-билүү ишмердүүлүгүндө ички стимул болуп, кыйынчылыктарды жеңүүдө ишенимди жана оптимизмди калыптандырып, татаал окуу тапшырмаларына окуунун жагымдуулугун кошот. Окуучу окуу иш-аракеттеринде мотивация булактарын тапкан сайын өзүн сыйлай баштайт.

3. Классташтарын баалоо.

Окуучуларга өз билимдерин объективдүү баалоого үйрөтүү, классташтарынын билимин объективдүү баалоого үйрөтпөстөн мүмкүн эмес. Окуучуну мугалимдин ордуна коюп, классташынын окуу ишин баалоо үчүн так критерийлерди көрсөтүп, классташтарынын ишин ушул критерийлердин негизинде баалоону жана талдоону үйрөтүү зарыл. "Балдардын көңүлү ар кандай иш-аракеттердеги ар бир баланын жүрүм-турумунун ар кандай аспектилерине дайыма бурулушу керек, ар бир адам бул жүрүм-турумду байкоого активдүү

катышуусу керек, балдардын өзүн-өзү таануусунда объективдүү баалоо критерийлери иштелип чыгышы керек, балдар биргелешкен баалоолорго катышышы керек, ал эми өздөрүнүн баалоолорунда ар бир баланын прогрессине жана адеп-ахлактык өсүшүнө басым жасашы керек".

Мугалимдер жаш окуучунун баалоо позициясы башталгыч класста окуп жүргөндө өзгөрөрүн эстен чыгарбашы керек. Биринчи класстын окуучулары мугалимдин жана ата-энелердин баалоосунун таасири астында баалоодо пассивдүү тажрыйбага ээ болушат. Экинчи класста окуучулар мугалимдин жетекчилиги астында өздөрүнүн жана курдаштарынын окуудагы жетишкендиктерин талдай алышат. Үчүнчү жана төртүнчү класстарда окуучулар экинчи класстын окуучуларына караганда окуудагы жетишкендиктерин көбүрөөк көз карандысыздык менен талдап жана жыйынтыктап, мугалимдин жетекчилиги астында өз жетишкендиктерин тууралоо жолдорун иштеп чыгышы керек.

Өзүн-өзү баалоо жана курдаштарын баалоо көндүмдөрүн өздөштүрүү баланын орто мектеп системасына тезирээк ыңгайлашуусуна өбөлгө түзөт.

4. Жеке жашоо тажрыйбасы.

Өзүн-өзү баалоо белгилүү бир жашоо тажрыйбасынын таасири астында калыптанат жана адамдын өзүнүн ийгиликтери менен ийгиликсиздиктерин башынан өткөргөн тажрыйбасынын натыйжасы болуп саналат. Ошондуктан, мектеп окуучуларына белгилүү бир кырдаалда алардын ийгиликтерине же ийгиликсиздиктерине өбөлгө түзгөн факторлорду талдоону, тыянак чыгарууну жана келечектеги иш-аракеттерин ушул жыйынтыктардын негизинде курууну үйрөтүү маанилүү. Бул факторлорду талдоо өзүн-өзү сыйлоонун өнүгүшүнө салым кошкон бир катар негизги психологиялык жана педагогикалык шарттарды аныктоого мүмкүндүк берди:

– мугалим менен окуучунун, окуучулардын жана ата-энелер менен балдардын ортосундагы баарлашуу маданияты;

– окуучунун академиялык көз карандысыздыгын өнүктүрүү;

– билим берүү иш-чараларын уюштурууда ийгиликке жетүү кырдаалын түзүү;

– билим берүү иш-чараларын уюштурууда окутуунун ар кандай формаларын жана ыкмаларын колдонуу;

– жаш окуучуларга өзүн-өзү көзөмөлдөө ыкмаларын үйрөтүү;

– жаш окуучуларга өзүн-өзү баалоо жана теңтуштарды баалоо ыкмаларын үйрөтүү, алардын жыйынтыктарын тууралоо жолдору;

– ата-энелер менен максаттуу ишти жүзөгө ашыруу.

Бул максаттарга жетүү үчүн биз төмөнкү иш ыкмаларын колдонобуз:

– жуптук иш;

– чыгармачыл топтук иш;

– мугалим менен окуучунун ортосундагы жеке иш;

– ата-эне менен окуучунун ортосундагы жеке иш;

– окуучулардын өз алдынча иши.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында башталгыч мектеп курагында өзүн-өзү сыйлоонун калыптанышы көп факторлордун өз ара байланышынын негизинде ишке ашары аныкталды. Бул курактагы баланын өзүн-өзү баалоосу жана өзүнө болгон ишеними биринчи кезекте үй-бүлөлүк тарбияга, ата-эненин мамилесине, мугалимдин педагогикалык колдоосуна, ошондой эле мектептеги социалдык чөйрөгө түздөн-түз көз каранды экендиги далилденди.

Өзгөчө мугалимдин баланын жетишкендиктерин адилеттүү баалап, колдоо көрсөтүүсү, окуучунун ийгилигин байкап, аны бекемдөөгө багытталган иш-аракеттери баланын оң өзүн-өзү сыйлоосун өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Ошону менен бирге теңтуштар менен болгон өз ара мамиле, класстагы психологиялык климат жана окуу ишмердүүлүгүндөгү ийгилик же ийгиликсиздик да баланын ички «Мен» образын калыптандырууда олуттуу таасир тийгизет. Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, баланын өзүн-өзү сыйлоосун өнүктүрүү үчүн максаттуу психологиялык-педагогикалык шарттарды түзүү зарыл. Бул шарттарга колдоочу үй-бүлөлүк чөйрө, гумандуу педагогикалык мамиле, баланын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана анын мүмкүнчүлүктөрүнө ишеним көрсөтүү кирет. Демек, башталгыч мектеп курагында оң өзүн-өзү сыйлоону калыптандыруу баланын инсан катары гармониялуу өнүгүшүнүн жана келечектеги социалдык ийгилигинин негизги шарттарынын бири болуп саналат.

Адабияттар:

1.Днепров Э.Д. Билим берүүдөгү стандарттар жана мониторинг. 2002 №2

2.Башталгыч класстарда окуу көндүмдөрүн баалоо: методикалык колдонмо. / Хамзина С.А., Низовская И.А., Фадеева Г.Н., Мааткеримова А.Д. –Б.: ОсОО “Папирус-Принт”, 2016. -78б.

3.Башталгыч мектепте баалоо. Окутуу модулуна тиркеме. Б.: KIRLand, 2014-ж., -152 б.

4.Башталгыч мектептеги формативдик баалоо. Мугалимдер үчүн практикалык колдонмо/ Түз.: О.И. Дудкина, А.А. Буркитова, Р.Х. Шакиров. – Б.: “Билим”, 2012-ж., 89 б.

5.Выготский Л.С. Психология искусство. М.1986.

6.Гнецинский В.И. Основы теории педагогики. –М., 1999

7.Б.Апыш “Педагогика” Б., -2011.

Паязова А.М., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Тожибаева З.К., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ӨНҮГҮШҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Бул макалада башталгыч класстын окуучуларында жарандык иденттүүлүктүн калыптанышынын теориялык негиздери жана аны шарттаган психологиялык-педагогикалык механизмдер талданат. Жарандык иденттүүлүк түшүнүгүнүн маңызы, анын компоненттери жана баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык өнүгүү этаптары илимий адабияттардын негизинде ачып берилет. Ошондой эле башталгыч мектеп жашындагы балдардын жарандык сезимин жана коомдук жоопкерчилигин калыптандырууда мектеп чөйрөсүнүн, үй-бүлөнүн жана социалдык тажрыйбанын ролу каралат. Макалада жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүүгө багытталган педагогикалык шарттар жана методикалык ыкмалар талданып, бул процессти натыйжалуу уюштуруунун теориялык негиздери аныкталат.

Түйүндүү сөздөр: жаран, жарандык иденттүүлүк, улут, мамлекет, коом, инсан, билим берүү.

Аннотация

В статье анализируются теоретические основы формирования гражданской идентичности учащихся начальной школы и психолого-педагогические механизмы её формирования. На основе научной литературы раскрывается сущность понятия гражданской идентичности, её компоненты и этапы развития в зависимости от возрастных особенностей ребёнка. Также рассматривается роль школьной среды, семьи и социального опыта в формировании гражданственности и социальной ответственности учащихся начальной школы. В статье анализируются педагогические условия и методические подходы, направленные на развитие гражданской идентичности, и определяются теоретические основы эффективной организации этого процесса.

Ключевые слова: гражданин, гражданская идентичность, нация, государство, общество, личность, образование.

Abstract

This article analyzes the theoretical foundations of the formation of civic identity in primary school students and the psychological and pedagogical mechanisms that determine it. The essence of the concept of civic identity, its components and stages of development according to the age characteristics of the child are revealed on the basis of scientific literature. The role of the school environment, family and social experience in the formation of civic consciousness and social responsibility of primary school children is also considered. The article analyzes pedagogical conditions and methodological approaches aimed at the development of civic identity, and determines the theoretical foundations of the effective organization of this process.

Keywords: citizen, civic identity, nation, state, society, individual, education.

Башталгыч мектеп жашындагы балдардын жарандык инсандыгын өнүктүрүү темасы актуалдуу, анткени коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында коом тездик менен глобалдашуу процесстеринин таасири астында активдүү өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Кыргыз коому маданий жана социалдык жактан

терең трансформацияга дуушар болууда. Бул трансформацияларды өлкөнүн көп кылымдык тарыхындагы эң маанилүү көйгөйлөрдүн бири катары кароого болот.

Мындай шарттарда мектеп жашындагы балдарда жарандык инсандыгын өнүктүрүү өтө маанилүү, анткени ал глобалдык трансформация процесстеринин терс жактарын бир кыйла жоюуга жардам берет. Мектепте билим берүү балдарда жарандык инсандыгын өнүктүрүүнүн эң маанилүү куралдарынын бири болуп калышы мүмкүн, анткени мектеп:

– балдарга өлкөнүн элине бирдиктүү коомчулук катары таандык экендигин таанууга мүмкүндүк берет,

– балдарды Ата Мекенибиздин салттуу адеп-ахлактык баалуулуктары менен терең тааныштырат,

– Кыргызстандын руханий жана адеп-ахлактык маданиятынын негиздеринин бири катары патриотизмди өнүктүрүү үчүн шарттарды түзөт.

Жарандык иденттүүлүктүн калыптанышы – баланын коомдун толук кандуу жана жоопкерчиликтүү мүчөсү болуп өсүүсүнө таасир этүүчү маанилүү психологиялык-педагогикалык процесс. Азыркы глобалдашкан коомдо жарандык аң-сезимдин, улуттук баалуулуктарды түшүнүүнүн жана социалдык жоопкерчиликтин эрте курактан тартып калыптанышы өзгөчө актуалдуу болууда. Айрыкча башталгыч класстын окуучулары үчүн бул мезгил жеке таандыктык сезими, моралдык түшүнүктөр жана коомдук жүрүм-турум нормаларынын пайдубалы түптөлгөн өзгөчө этап болуп эсептелет.

Жарандык иденттүүлүк бир эле билимдик жетишкендиктер аркылуу эмес, баланын эмоциялык тажрыйбасы, социалдык мамилелери, патриоттук сезимдеринин өнүгүшү жана мектеп чөйрөсү менен үй-бүлөнүн тарбиялык стратегиялары аркылуу да калыптанат. Ошондуктан башталгыч билим берүү системасында жарандык иденттүүлүктүн теориялык негиздерин терең изилдөө, анын компоненттерин тактоо жана аларды өнүктүрүүгө шарт түзгөн педагогикалык механизмдерди аныктоо чоң илимий жана практикалык мааниге ээ.

Бул макалада жарандык иденттүүлүктүн мазмуну, аны түзгөн өзгөчөлүктөр, башталгыч мектеп окуучуларынын жаш курактык психологиясына байланыштуу факторлор жана бул процесстин теориялык негиздери кеңири талданат.

Жаш муундагы жарандык инсандыкты өнүктүрүү маселесин теориялык жактан негиздөөдө, алгач анын маңызын так аныктоо зарыл.

"Иденттүүлүк" термини латын тилинен келип чыккан. "idem" сөзү түзмө-түз "бирдей" деп, ал эми "ipse" сөзү "маңыз" деп которулат. "Иденттүүлүк" сөзү англис тилинен "таануу" же "идентификация" деп которулат.

"Иденттүүлүк" терминин биринчи жолу С. Фрейд 1914-жылы жарык көргөн "Топтук психология жана Эгону талдоо" аттуу эмгегинде колдонгон.

Автор бул түшүнүккө так аныктама бербейт, бирок идентификацияны

бала менен ата-эненин ортосундагы аң-сезимсиз эмоционалдык байланыш жана инсан менен социалдык топтун ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн маанилүү механизми катары карайт.

"Иденттүүлүк" терммининин өзү Э. Эриксон тарабынан популярдуу болуп, ал өспүрүм курак менен жаш бойго жеткен курак (11 жаштан 20 жашка чейинки) инсандык сезимин алуу үчүн эң маанилүү мезгил катары аныктаган. Автор бул мезгилде жаштар өздөрүн бала, уул/кыз, студент жана достор катары кабылдайт деп ырастаган. Дал ушул учурда өспүрүмдөр өздөрү жөнүндөгү бардык билимдерин үй-бүлөсү аркылуу интеграциялоо,

өткөн, азыркы учур менен муундар аралык байланыштарды түзүү жана келечекти болжолдоо маселесин чечишет — башкача айтканда, алар өткөн жана азыркы учурга негизденип, өздөрүнүн келечегин болжолдошот.

19-кылымдын экинчи жарымына чейинки орус адабиятында "өздүк" терминининин аналогун кездештирүүгө болот, ал кимдир бирөө же бир нерсе менен шайкештикти же дал келүүнү мүнөздөйт. Психология жана педагогиканын энциклопедиялык сөздүгүндө жарандык өздүктү "белгилүү бир мамлекеттин жарандарынын коомчулугуна таандык экендигин түшүнүү, ал инсан үчүн маанилүү мааниге ээ" деп аныктайт. Бул аныктама инсандардын жарандык коомго таандык экендигин түшүнүү аркылуу интеграциялануу механизмине тиешелүү. Бул көз караштан алганда, жарандык өздүктү социалдык өздүктүн компоненти, башкача айтканда, белгилүү бир социалдык топко таандык экендигин жекече билүү, ошондой эле топко мүчөлүктүн эмоционалдык жана баалуулукка негизделген жеке мааниси катары каралат.

Эгерде биз "жарандык иденттүүлүк" терминининин маанисин түшүнүүгө аракет кылсак, анда азыркы адабиятта бул түшүнүктүн так аныктамасы жок экенин көрөбүз. Жарандык иденттүүлүк түшүнүгү кыргыз педагогикалык салты үчүн салыштырмалуу жаңы.

Т.В.Водолажскаянын эмгектерине кайрылсак, ал жарандык иденттүүлүктү "белгилүү бир мамлекеттин жарандарынын тобуна таандык болуунун аң-сезимдүү жана жекече сезими" катары түшүнөрүн көрөбүз, бул алар үчүн маанилүү мааниге ээ.

Д.В.Григорьев өзүнүн изилдөөсүндө жарандык иденттүүлүктү "адамдын өз улуту (эли) менен эркин идентификациясы, өлкөнүн социалдык жана маданий жашоосуна кошулушу, өзүн бир өлкөнүн жараны жана анын патриоту катары сезүүсү, ошондой эле өз улутунун өткөнүнө, азыркысына жана келечегине таандык болуу сезими жана өзүн жаран катары сезүүсү" катары аныктайт.

"Жарандык иденттүүлүк" терминин түшүнүүнүн айрым ыкмаларын карап көрөлү.

Э. Эриксон психологиялык илимге " иденттүүлүк " түшүнүгүн биринчи болуп киргизип, аны белгилүү бир индивид башкалар менен бөлүшкүсү келген айлана-чөйрөнүн жамааттык сүрөтүнүн бар экендигине ишенүүгө негизделген жеке өзүн-өзү идентификациялоонун субъективдүү сезимдеринин жыйындысы катары аныктаган.

А. Б. Гаглоева жарандык иденттүүлүктү белгилүү бир өлкөнүн элине таандык экендиги жөнүндөгү маңыздуу, аң-сезимдүү түшүнүк катары түшүнүү керек деп эсептейт.

О.Д.Пахолконун айтымында, жарандык иденттүүлүктү төмөнкү компоненттердин айкалышы катары түшүнүү керек:

– когнитивдик компонентке инсандын ар тараптуу укуктук жана саясий билими кирет,

– эмоционалдык компонентке өз өлкөсүнө карата оң мамиле кирет,

– баалуулук компонентине мекендештерине, алардын көз караштарына жана укуктарына урмат көрсөтүү кирет,

– активдүүлүк компонентине коомдук жашоого катышуу каалоосу жана жеке жоопкерчилик сезими кирет.

"Жарандык иденттүүлүк" терминин түшүнүүнүн сунушталган ыкмаларын карап чыгып, биз бул терминдин төмөнкү жалпы аныктамасын түзө алабыз: жарандык иденттүүлүк белгилүү бир өлкөнүн элине таандык экендигин түшүнүүдөн жана мындай таандыктыктын жеке баалуулугун сезүүдөн турган психологиялык жана адеп-ахлактык мүнөздөмөлөрдүн жыйындысы катары түшүнүлүшү керек.

Башталгыч класстын окуучуларынын жарандык иденттүүлүгүнүн өнүгүшүнө бул курактагы психологиялык мүнөздөмөлөр олуттуу таасир этет.

Педагогикалык көз караштан алганда, башталгыч класстын жаш курагындагы категорияны 6 жаштан болжол менен 11 жашка чейинки балдар катары классификациялоого болот. Бул курактык топ башталгыч класста билим алат.

Башталгыч класстын окуучуларынын жарандык иденттүүлүгүнүн өнүгүшүнө таасир этүүчү бул курактагы айрым психологиялык мүнөздөмөлөрдү аныктоого болот:

– Башталгыч класстын окуучусунун ата-энесинен тышкары, мугалим да бала үчүн кадыр-барктуу чоң киши деп эсептелет.

– Башталгыч класстын окуучулары жогорку деңгээлдеги туурама жүрүм-турум менен мүнөздөлөт.

– Башталгыч класстын балдары абдан эмоционалдуу жана активдүү болушат,

– Бул куракта алар позитивдүү жана оптимисттик маанайда болушат.

Башталгыч класстын окуучусунун жашоосунда олуттуу социалдык өзгөрүүлөр болот:

– бала топтун мүчөсү болот,

– окуучудан окуучулардын ишине үзгүлтүксүз катышуу талап кылынат,

– бала айланасындагы дүйнө жөнүндө жаңы маалыматтарды активдүү үйрөнөт,

– бала коомдогу бар болгон адеп-ахлак нормаларын өздөштүрөт,

– мунун баары башталгыч класстын окуучусунун жашоо образынын, кызыкчылыктарынын жана баалуулуктарынын өзгөрүшүнө алып келет.

Башталгыч жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты башталгыч билим берүүнүн пландаштырылган натыйжаларын, анын ичинде жеке жана мета-предметтик натыйжаларды аныктайт. Аларга, атап айтканда, башталгыч класстын окуучуларында жарандык инсандыктын негиздерин

өнүктүрүү, Кыргызстандын жараны катары өзүн сезүү, таандык болуу сезими жана өз мекенине, элине жана тарыхына сыймыктануу кирет.

Ошентип, башталгыч класстын окуучуларынын жарандык инсандыгын өнүктүрүүнүн негизин төмөнкү фундаменталдык идеялар түзөт:

– өлкөнүн бардык жарандарынын биримдиги,

– коомдун руханий жашоосунун негизи катары кыргыз элинин салттуу адеп-ахлактык баалуулуктары,

– өз мекенине болгон оң мамиле,

– Ата Мекендин кылымдар бою сакталып келген тарыхына урмат көрсөтүү,

– Кыргызстандын гүлдөп-өнүгүшү үчүн биргелешип иштөө.

Башталгыч класстын окуучуларынын жарандык инсандыгын өнүктүрүүнүн негизги ыкмасы катары билим берүү жана тарбиялоо процессин уюштуруунун иш-аракетке негизделген ыкмасын сунуштоого болот.

Башталгыч класстын окуучулары маалыматтын пассивдүү керектөөчүлөрү болбошу керек; мүмкүн болушунча алардын билим берүү процессине активдүү катышуусун кубаттоо керек:

– талкууланып жаткан маселелер боюнча биргелешкен талкуулар,

– окуу материалын жекече жана жамааттык талдоо.

– заманбап медиа технологияларын колдонуу менен практикалык көнүгүүлөр.

Билим берүү процессин уюштуруунун активдүү формалары башталгыч мектеп курагында эле жарандык инсандыктын калыптанышындагы маалымдуулукту жогорулатат.

Ошол эле учурда, башталгыч класстын окуучуларында жарандык инсандыкты өнүктүрүү боюнча билим берүү процесси когнитивдик жана эмоционалдык компоненттерди камтышы керек. Балдар сиңирген маалымат адабияттын үзүндүлөрүн, музыканы, сүрөттөрдү жана кино үзүндүлөрдү колдонуу аркылуу эмоционалдык жактан бекемдөө менен коштолушу керек. Ал тургай, кичинекей кезинен баштап балдарды саясий жана тарыхый маселелерди жандуу талкуулоого жана талдоого үндөсө болот.

Заманбап жарандык коомдун контекстинде окуучуларда жарандык өзүн-өзү аныктоону өнүктүрүү маселеси чоң мааниге ээ болууда. Жаш муундун жарандык инсандык жана иденттүүлүк көйгөйү мамлекетибиздин өнүгүү багыттарынын бирин аныктаган социалдык, маданий жана педагогикалык кубулуш болуп саналат.

Ушуга байланыштуу, Башталгыч жалпы билим берүү боюнча мамлекеттик билим берүү стандартынын жаңы версиясында жарандык жана патриоттук тарбия жеке натыйжалардын тизмесинин башына коюлган.

Мектептер өз мекенине – Кыргызстанга карата баалуулуктарга негизделген мамилени калыптандырышы керек.

Жарандык иденттүүлүк инсандын кызыкчылыктарынын белгилүү бир социалдык коомчулук менен биримдигин чагылдырат жана ошону менен коргоочу функцияны да, өзүн-өзү таануу жана өзүн-өзү көрсөтүү функциясын да аткарат, бул ага жарандык коомго таасир этүүгө мүмкүндүк берет.

Жарандык иденттүүлүккө арналган эмгектерди изилдөө "жарандык иденттүүлүк" концепциясын иштеп чыгуучу изилдөөчүлөрдүн бул кубулушту түшүнүү боюнча бирдиктүү көз карашы жок деген туруктуу пикирдин калыптанышына алып келди. Жарандык иденттүүлүк маселеси изилдөөчүлөрдүн илимий кызыкчылыктарынын чөйрөсүнө кандайча туура келгенине жараша, аны изилдөөнүн негизги аспектилери тандалып алынат. Бул жерде "жарандык иденттүүлүк" түшүнүгү аныкталган мүнөздөмөлөр боюнча гана эмес, анын маанилери боюнча да бир мааниде чечмеленерин белгилей кетүү керек.

Бул түшүнүктү чечмелөө аракеттери негизинен социология жана саясат таануу тармактарында жүргүзүлүп, жакында эле орус педагогикасында пайда болду. "Жарандык инсандык" түшүнүгүнүн педагогикалык илим тарабынан өнүгүшү үчүнчү муундагы жалпы билим берүү үчүн жаңы билим берүү стандарттарын иштеп чыгуу контекстинде окуучулардын жарандык инсандыгын өнүктүрүү милдети менен байланыштуу.

Башталгыч мектеп курагында орусиялык жарандык иденттүүлүктүн өнүгүшү өспүрүмдүккө же жаш бойго жеткенге караганда башкача жүрөт. Башталгыч жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты, окуучулардын башталгыч мектепти аяктагандан кийинки жеке натыйжаларынын бири катары, башталгыч мектеп окуучуларында жарандык иденттүүлүктүн негиздерин өнүктүрүүнү талап кылат. Башталгыч жана орто жалпы билим берүү деңгээлдеринде стандарттар орусиялык жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүүгө багытталган. Ошого жараша, жаш курагына байланыштуу өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, башталгыч мектеп окуучулары орусиялык жарандык иденттүүлүк жөнүндө билим алуунун баштапкы этабында болушат жана жогоруда берилген аныктамага толук жооп бере алышпайт — сүрөттөлгөн критерийлер алар үчүн өтө татаал. Ошондуктан, кийинки абзацта биз башталгыч мектеп жашынын өзгөчөлүктөрүн карап чыгууга өтөбүз.

Мектепте бала салыштырмалуу кыска убакыттын ичинде илимий түшүнүктөр системасын өздөштүрүшү керек. Бул процесс эс тутумду гана эмес, акыл-эс операцияларын өнүктүрүүнү да камтышы керек. Мектепте билим берүү учурунда жеке билимдер жана көндүмдөр гана эмес, аларды жалпылоо жана ошол эле учурда интеллектуалдык операциялардын калыптанышы да өздөштүрүлөт.

Корутунду. Башталгыч класстын окуучуларында жарандык иденттүүлүктүн калыптанышы — баладагы социалдык, моралдык жана интеллектуалдык өнүгүүнүн негизги багыттарынын бири болуп эсептелет. Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, жарандык иденттүүлүк эрте мектеп жашынан тартып пландуу, максаттуу жана системалуу педагогикалык таасирди талап кылат. Бул куракта баланын өз өлкөсүнө, коомдук чөйрөгө, маданий баалуулуктарга болгон кызыгуусу жана таандыктык сезими өзгөчө активдүү калыптанат.

Теориялык анализдер жарандык иденттүүлүктүн өнүгүшү бир нече компоненттерден—жарандык билимдерден, жарандык сезимдерден, социалдык жүрүм-турум көндүмдөрүнөн жана жеке жоопкерчиликтен—турарын көрсөтөт.

Ушул компоненттердин гармониялуу өрчүшү үчүн мектептин окуу-тәрбие иштери, үй-бүлөлүк тарбия жана баланын социалдык тажрыйбасы бирдиктүү багытта уюштурулушу зарыл.

Ошентип, башталгыч мектеп этапта жарандык иденттүүлүктү өнүктүрүү педагогдор үчүн маанилүү жана артыкчылыктуу милдет болуп саналат. Педагогикалык шарттарды, методикалык ыкмаларды, окуу чөйрөсүн жана тарбиялык ишмердүүлүктү туура интеграциялоо балдардын жарандык аң-сезимин эрте курактан баштап калыптандырууга жана алардын коомдун жоопкерчиликтүү мүчөсү болуп өсүшүнө бекем негиз түзөт.

Адабияттар:

1.Днепров Э.Д. Билим берүүдөгү стандарттар жана мониторинг. 2002 №2.

2.Башталгыч класстарда окуу көндүмдөрүн баалоо: методикалык колдонмо. / Хамзина С.А., Низовская И.А., Фадеева Г.Н., Мааткеримова А.Д. –Б.: ОсОО “Папирус-Принт”, 2016. -78б.

3.Б.Апыш “Педагогика” Б., -2011.

4.Выготский Л.С. Психология искусство. М.1986.

5.Гнецинский В.И. Основы теории педагогики. –М., 1999

Умуркулова Ч.Ж., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Наржигитова Ш.А., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ

Аннотация

Изилдөөгө алынган илимий тема спорт психологиясынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы боюнча баяндалат. Анткени, өлкөдө канчалаган спорттун чеберлери даярдалса деле спорт психологиясынын өнүгүүсүн, калыптануусун узак убакыттар бою спортчу өздөштүрөт. Маселени ушул жагдайдан караганда теманын актуалдуулугу азыркы учурда дагы өз маанисин жоготпогондугунда. Мында “Спорт психологиясы” терминин илимий адабияттарда кайсыл окумуштуулар кандай аспектиде карагандыгы, анын өнүгүү тарыхы жана концепциясы жөнүндө салыштырмалуу анализ жасалат. Ошондой эле спортсменди даярдоодо тренердин индивидуалдык мамилеси, мүнөздүк жана инсандык калыптанууга тийгизген субъективдүү факторлору дагы кошо берилет. Спорттук иш-аракеттердин дене тарбия дисциплинасында ээлеген орду, ишмердүүлүктү жогорулатуунун бирден бир шыктандыруучу фактору экендиги далилдүү негиздер менен берилди. Спорт психологиясы спортчуну калыптандыруучу негизги таяныч.

Ачкыч сөздөр: Спорт психологиясы, спортсмен, машыктыруучу, инсандын калыптануусу, спорттук иш-аракеттер.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Исследуемая научная тема рассказывается об истории возникновения и развития спортивной психологии. Ведь, сколько бы мастеров спорта не было подготовлено в стране, развитие и становление спортивной психологии будет осваиваться спортсменом в течение длительного времени. При этом проводится сравнительный анализ термина “Спортивная психология" в отношении того, какие ученые рассматривают его в научной литературе в каком аспекте, истории его развития и концепции. Также при подготовке спортсмена рассмотривается субъективные факторы, влияющие на индивидуальный подход тренера, характер и формирование личности. Место спортивной деятельности в дисциплине физического воспитания, как единственного мотивирующего фактора повышения активности, было предоставлено на доказательной основе. Спортивная психология является основой формирования спортсмена.

Ключевые слова: спортивная психология, спортсмен, тренер, формирование личности, спортивная деятельность.

THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SPORTS PSYCHOLOGY

Annotation

The scientific topic under study tells about the history of the emergence and development of sports psychology. After all, no matter how many masters of sports have been trained in the country, the development and formation of sports psychology will be mastered by an athlete for a long time. At the same time, a comparative analysis of the term “Sports psychology” is carried out in relation to which scientists consider it in the scientific literature in what aspect, the history of its development and concept. Also, when preparing an athlete, subjective factors affecting the individual approach of

the coach, character and personality formation are considered. The place of sports activity in the discipline of physical education, as the only motivating factor for increasing activity, was provided on an evidence-based basis. Sports psychology is the basis for the formation of an athlete.

Keywords: sports psychology, sportsman, coach, personality formation, sports activity.

Спорт психологиясы - бул окутуу жана атаандаштык иш-аракеттеринин жүрүшүндө адамдын психикалык көрүнүштөрүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү психология илиминин тармагы. Кыскача айтканда, спорт психологиясы - бул спорт чөйрөсүндөгү адам жөнүндөгү илим.

“Спорт психологиясы” термини орус психологу В.Ф. Чижем [6] тарабынан илимий колдонууга киргизилген. Бирок XX кылымдын башында бул түшүнүктү заманбап олимпиадалык кыймылдын негиздөөчүсү Пьер де Кубертин өз макалаларында колдонгон. 1913-жылы Эл аралык олимпиада комитетинин демилгеси менен Швейцариянын Лозаннада шаарында спорттун психологиясы боюнча конгресс уюштурулуп, ошол учурдан тартып сөз болуп жаткан илим расмий статуска ээ болгон. Демек, беш жылдан кийин, 1925-жылы, спорт психологиясына байланыштуу дагы эки лаборатория негизделген. Биринчиси Ленинграддагы Дене тарбия институтунда, А.З.Пуни тарабынан түзүлгөн. Экинчиси Иллинойс Университетинде Коулман Гриффит тарабынан негизделген, ал 1923-жылы бул сабак боюнча тарыхтагы биринчи курсту окутуп баштаган.

Бирок, спорттун начар өнүгүшү илимдин тез өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн жок, аны айрым окумуштуулар гана, негизинен АКШ, Германия, СССРде жүргүзүшкөн. Россияда спорт психологиясынын демилгечилери 1927-жылы А.П. Нечаев, А.Ц. Пуни [4], З.И. Чучмарев, П.А. Рудик [5] тарабынан “Дене тарбия психологиясы” монографиясын жарыялашкан. Согушка чейинки жылдары дене тарбия институттары үчүн “Спорттун психологиясы” атайын курсунун программалары иштелип чыккан.

Спорт психологиясынын интенсивдүү өнүгүшү Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин көптөгөн өлкөлөрдө башталган. Бул спорттун кадыр-баркынын жогорулашына, ошондой эле эки саясий системанын-социалисттик жана капиталисттик түзүлүштүн күрөшүнө байланыштуу болгон. Бир аз кийинчерээк спорт психологиясы боюнча эл аралык конгресстер үзгүлтүксүз өткөрүлүп, 1970-жылы “Эл аралык спорт психологиясы журналы” түзүлүп, 60-жылдары Европа жана Түндүк Америка спорт психологдорунун ассоциациялары пайда болгон.

1930-1960-жылдар аралыгында спорттун психологиясына болгон кызыгуу бир топ төмөндөп, бул дисциплинадан дээрлик толугу менен баш тартышкан. Бирок, 1965-жылдан баштап адамдын жүрүм-турум илими менен спорттун көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланыш кайрадан изилдене баштаган.

Россия Федерацисында 1952-жылы А.Ц. Пуни [4] спорт психологиясы боюнча биринчи доктордук диссертациясын коргогон, андан кийин психологиянын бул тармагындагы изилдөөлөргө арналган монографиялар пайда болгон.

Азыркы учурда спорт психологиясы спортчуларга жана машыктыруучуларга жогорку спорттук көрсөткүчтөргө жетишүүгө олуттуу жардам көрсөтүүчү теориялык гана эмес, практикалык дисциплина болуп калды

[3]. Бирок, кыргыз тилинде спорт психологиясын изилдөөгө алган илимий анализдер жокко эсе, болсо дагы өтө аз санда. Жада калса, окуу китептерин дагы табуу кыйынга турат.

Бул илимдин пайда болушунун зарылдыгы спорттук ишмердүүлүктүн өзгөчө шарттары, баарынан мурда максималдуу жетишкендиктерге умтулуу, атаандаштык, чоң, кээде чектүү, физикалык жана психикалык күч келүүлөр менен шартталган.

Заманбап спорт, айрыкча жогорку жетишкендиктеги спорт-бул машыгуу процессинде жана мелдеш учурунда организмге чоң физикалык күч келтирүү гана эмес, ошондой эле жогорку психикалык чыңалуу болуп саналат. Спортчу адаптацияланып, аны жеңүүгө үйрөнүшү керек болгон экстремалдык кырдаалга туш болушу сейрек эмес, антпесе мелдештеги ийгилик ага жеткиликсиз болуп калат. Жакынкы учурда эле кыргыз спортчуларынын дүйнөлүк масштабдагы болгон бир окуясынан мисал келтирүүнү чечтик. Тагыраагы 2023-жылдын 11-апрелинде Бактыбек Бек деген окурман өзүнүн Фейсбук баракчасына *"Адамгерчилик жана акмакчылык тууралуу сөз"* деген баяндамасында Норвегиядагы дүйнө чемпионатында Мээрим жапан кызы Рин Миядзини жыгып жатып тигинин бутун кокустататып алган. Мээрим Жуманазарова өзүн күнөөлүү сезип Риндин жанында көпөлөктөй айланып, оордунан тургузуп, жетелеп барып жапан машыктыруучуга тапшырган. Бүгүн Астанада казактардын 37 жаштагы Елена Шалыгина деген спортчусу Мээримдин чекесин жарып туруп, чиренип басып кетти, түкүрүнүп. Бечара кыз жаны ачып, ызасынан өңгүрөп ыйлап жатты. Индус судья аны образдуу айтканда кайра ортого сүйрөп чыгарды. Мунун баарын көрүп турган Мээримдин машыктыруучулары кыңк этпей, карап турушту. Таңкалуум бүтпөйт. Кыргыз балбандары катуу прессингке кабылып жатышат. Анализдеп көрөйүн. 40 жылдан бери спорттун тарыхына кызыгам. Спорт, спортсмендер тууралуу көптөгөн адабияттарды окуйм, алардын тагдыры, дүйнөлүк спорттогу көрүнүштөр тууралуу маалыматтарды анализдеп, эмнеге мындай болду деп суроо бердим. Баардык эле белгилүү спортсмендердин, Мээримдин да акыркы 3-4 жылдагы күрөштөрүн, атаандаштарынын видеолорун, маектерин карап, бүгүн ошону кайра эстедим. Кыргыз балбандарынын жетишкендиктери бир топ атаандаш өлкөлөрдүн ичтерин катуу тарытып, жасалма бут тосо башташты. Мындан бир ай мурда Жумашбек уулу Тайырбекти атаандашы башка тээп, травма кылган, эс-учун жоготкон немени ары-бери сүйрөп, тренерлери карап отурушту. Перстин бир спортчусу Үзүр Жусупбековдун көзүн чукуп, кайра өзу бет тырмаарлык кылып, жатып алып бакырып ыйлап, жеңишти тартып алды. Үзүр ыйлап жиберди го, наараазы болуп. Өкмөт кабинет башчысы Акылбек Жапаров дагы мындай терс көрүнүштү өзү айтып чыкты.

Бирок спорттук атаандаштар муну көрүп атышат, "кыргыздар унчуга албайт экен, койдой жоош эл экен, буларга боло берет экен, булардын бетин тытып, сүйрөп-түртүп, тепкилей берсек деле боло берет экен, буларда андай *адис* жок экен, буларды коргогон деле киши жок экен, булардын укуктарын эч ким талашпайт экен" деген жыйынтык чыгарышты окшойт.

Бул фактыларды атайын комиссия түзүп, анализдөөнү, атайын адистерди даярдоону айтып-жазып эле келатам. Же сөссүз эле бир спортсменибиз катуу травма алып, майып болуп, өлүп калганда аркасынан адатынча калп эле наалып, ыйлап чыгабызбы? Эгер алардын укуктарын коргобосок биздин спортсмендердин көңүлдөрү калып, коркок болуп, акырындап спорт өлөт, кыргыздын намысы, руху өлөт!!! Кыргыз спорт комитет-кыргыз спорт саясаты дегенди иштеп чыгып, спортсмендердин ден-соолугун, ар-намысын, укуктарын коргогон атайын жогорку квалификациялуу, дүйнөлүк деңгээлдеги адистерди даярдаш керек! деген ачык оюн билдирет автор [2]. Демек, мындан улам спортчуларга жана тренерлерге спорт психологиясынын жеткиликтүү деңгээлде өздөштүрүү маселелери бар экендигинен кабар берет.

Спорт психологиясынын негизги максаттары-спортчуларда жана командаларда мелдештерге катышуу үчүн зарыл болгон спорттук чеберчиликтин жана сапаттардын калыптанышынын психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө, ошондой эле мелдештерге даярдануунун жана даярдоонун психологиялык негизделген методдорун иштеп чыгуу.

Спорт психологиясынын максаттарына жетүү төмөнкү конкреттүү маселелерди чечүүнү камтыйт:

1.Спорт иш-аракеттеринин спортчулардын психикасына тийгизген таасирин изилдөө:

-мелдештердин психологиялык анализи (спорттун айрым түрлөрү боюнча жалпы жана конкреттүү);

-мелдештин спортчуларга тийгизген таасиринин мүнөзүн аныктоо;

-мелдештердин спортчунун психикасына коюлган талаптарын аныктоо;

-спортчулар мелдеште ийгиликтүү иштеши үчүн зарыл болгон моралдык, эрктүү жана башка психологиялык сапаттардын жыйындысын аныктоо (башка спорт илимдеринин өкүлдөрү менен бирге);

-окутуу иш-чараларды жана спорттук жашоо шарттарын психологиялык талдоо.

2.Спорттук машыгуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн психологиялык шарттарды иштеп чыгуу.

Спорт психологиясы спорт чеберчилигин өркүндөтүү механизмдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, атайын билимдерди, билгичтикти жана көндүмдөрдү калыптандыруу жолдорун, ошондой эле спортчулардын жамааттык иш-аракеттеринин ийгилигин камсыз кылуучу шарттарды ачып берүүгө арналган [1].

Жыйынтык: демек, биз адабияттарды жана спортчулардын практикасы анализдеп, мындай жыйынтыкка келдик:

Спорт психологиясы-бул окутуу жана атаандаштык иш-аракеттеринин жүрүшүндө адамдын психикалык көрүнүштөрүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү психология илиминин бир тармагы.

Спорт психологиясынын предмети анын ар кандай түрлөрү жана спортсмендин психологиялык өзгөчөлүктөрү менен инсандык калыптануусу болуп саналат.

Спорт психологиясынын негизги максаттары-спортчуларда жана командаларда мелдештерге катышуу үчүн зарыл болгон спорттук чеберчиликтин жана сапаттардын калыптанышынын психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө, ошондой эле мелдештерге даярдануунун жана окутуунун психологиялык негизделген методдорун иштеп чыгуу жана ишмердүүлүктө пайдалануу.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1.Акимова Л.Н. Психология спорта. Курс лекций. – Одесса: Студия «Негоциант», 2004.

2.Бактыбек Бек. Адамгерчилик жана акмакчылык тууралуу сөз. Фейсбук баракчасы. 2023. 11-апрель.

3.Ильин Е. П. Психология физического воспитания. — М.: Просвещение, 1987.

4.Пуни А.Ц. Проблема личности в психологии спорта. Москва,1980.

5.Психология: Учебник для студентов институтов физической культуры / Под ред. П.А. Рудика. — М. : ФиС, 1974.

6.Чиж В. Ф. Психология спорта; СПб; 1910

***Тилекова Н.Д.,** пед.и.к., доцент*
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети

ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА ТАРЫХЫЙ ДРАМАЛАРДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин жогорку класстарында тарыхый драмаларды өздөштүрүүнүн айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Ак боз ат” жана “Ажал ордуна” тарыхый драмаларынын мисалында сунуш кылынат. Мектептин шартында драманы сахналаштыруу боюнча жетекчиликке алына турган зарыл методикалык шарттар тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Драмалык чыгармалар, тарыхый драма, сахналаштуруу, драмалык конфликт, диалог жана монолог.

ОСОБЕННОСТИ ОСВОЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАМ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности освоения исторических драм на примере таких драматических произведений, как “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Ак боз ат” и “Ажал ордуна”. А так же предложены необходимые методические рекомендации по постановке драматических произведений в школьных условиях.

Ключевые слова: Драматические произведения, историческая драма, постановка сцены, конфликт в драме, диалог и монолог.

FEATURES OF MASTERING HISTORICAL DRAMAS IN HIGH SCHOOL

Abstract

The article discusses the features of the development of historical dramas on the example of such dramatic works as ”Kurmanbek“, ”Zhanyl Myrza“, ”Ak boz at“ and ”Azhal Orduna". The necessary methodological recommendations for staging dramatic works in school conditions are also proposed.

Keywords: Dramatic works, historical drama, stage setting, conflict in drama, dialogue and monologue.

Мектептин IX, X жана XI класстарында төрт драма окутулат, алар К.Жантөшевдин “Курманбек”, К.Маликовдун “Жаңыл мырза”, Ш.Садыбакасовдун “Ак боз ат”, Ж.Турусбековдун “Ажал ордуна” драмалары. Жанрдык табияты боюнча булардын алгачкы экөөсү фольклордун негизинде жазылганы менен, баары тарыхый драмалар. Жогорку класстын окуучулары болгонуна карабай драмалык чыгармаларды өздөштүрүүнүн өзү татаал, мында проза менен лириканы окуп үйрөнүүгө карата салыштырылып айтылып жатат. Муну белгилүү педагог, окумуштуу Б.Алымов өз учурунда мындай белгилеген: “Адам мүнөзү драмада эпостогудай сүрөттөлбөйт, адамдын кайгы-кубанычы лирикалык чыгармаларда таптакыр башкача берилет. Адам мүнөздөрү, турмуш окуялары драмалык чыгармаларда роман, повесть, аңгемелерге караганда бөлөкчө баяндалат. Драманын бөлөк чыгармалардан негизги айрымасы – анын сценада, сахнада жашашында. Ал сахнасыз, андан ажырап жашай албасын өз убагында Аристотель да айткан экен. Анын ою боюнча бул жанрдагы

чыгарманын негизги бөтөнчөлүгү драманын мазмунун адамдардын жандуу кыймыл-аракети, сөзү, жаңдоолору түзгөнүндө. Буга байланыштуу драма бир нече сүрөттөрдөн, көрүнүштөрдөн турат” [2:176-177 бб.].

Өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында жазылган драмалар өтө курч коллизиялуулугу жана терең психологизми менен айырмаланганын айтууга болот. Мында адам тагдыры биринчи планга коюлуп, ал адептүүлүк менен ыймансыздыктын, боорукерлик менен таш боордуктун, чынчылдык менен алдамчылыктын, ичи тазалык менен арамдыктын, кенендик менен ичи тардыктын, айкөлдүк менен көрө албастыктын, чыныгы достук менен душмандыктын, нукура сүйүү менен жалгандын ортосундагы айыгышкан күрөш процессинде катаал сынактан өткөрүлүп, окуялардын курчуп чыңалганын, айрым учурларда кабылдоого оор болсо да моралдык жеңиш акыры адилеттик, чындык тарабында экендигин көрөбүз. Ушунда адам сценалык каарман жеке эле өзүнүн жашоосундагы идеялык каршылаштары, коомго жат көрүнүштөр менен күрөшпөй, өзү менен өзү күрөшүп, өзүндөгү оң жана терс сапаттардын, түшүнүктөрдүн кескин кагылышуулары жүрүп, анын жеңилип-жеңип, айрым учурда оор жаңылыштыгын мойнуна алууга аргасызданган жеке инсандык трагедиясы коомчулуктун сынына алып чыгылат. Драманын жаш муундарга, дегеле адам баласына тийгизген таасири, алардын инсандык жактан калыптануусундагы мааниси, кошкон салымы өзгөчө экенине окурман-көрүүчү анын текстин тереңден талдап окуп, театр сценасында коюлушун көргөнүндө гана барып ынанат.

Драманы жогорку класстарда талдап окутууда окуучулардын көңүлүн андагы каармандардын сүйлөгөн сөздөрүнө, диалогдорго, алардын сцена-дагы кыймыл-аракеттерине буруу керек. “Окуучулар сабакта драманы тал-доо учурунда каармандар өздөрүнүн мүнөзүн, көз караштарын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу берип жатканын баамдашы керек. Пьесада автордук по-зиция ачык байкалбагандыгынан улам спектаклди көрүп, андагы каарман-дардын диалогдоруна, монологдоруна, кыймыл-аракеттерине көз салып, анализ берип отуруп, драманын түпкү маңызын туюп билүүгө, окуянын жүрүшүн, ал жердеги мезгилдик жана мейкиндик катышты аңдап түшүнүүгө мүмкүн экендигин мугалим окуучуларга чечмелеп берүүсү зарыл” [3:204-205 бб], - дейт, педагогика илимдеринин доктору, профессор С.Т.Батаканова.

К.Жантөшевдин “Курманбек” дарамасын өздөштүрүү ишине программа 4 саат убакыт караган. Мугалим ал саатардын кайсынысын кантип, кандай формада, мазмунда, кайсыл технологияларды пайдаланып өткөрөт, бул анын жеке чыгармачылыгынын иши. Ошентсе да ал кыйшаюусуз жетекчиликке ала турган маселелер бар, алар: Драма жазылган тарыхый мезгилге, андагы социалдык абалга жалпы мүнөздөмө берүү зарылдыгы; Элдик оозеки чыгармачылыктагы эпос жана анын негизинде жазылган автордук чыгарма (драма), булардын катышы, окшоштуктар менен айырмачылыктар; тарыхый драманын негизги идеясы – баскынчыларга каршы күрөш; драмадагы Атажуртка болгон сүйүү (мекенчилдик сезимдер), махабат жана чыныгы достук темаларынын ачылышы; ата менен баланын ортосцндагы келишпестик,

проблемалуу кагылышуулар; драмадыга конфликтер тууралуу кенен маалыматтарды берүү зарылдыгы; жоокерчилик замандын бөтөнчөлүк-төрүнүн пьесада көрсөтүлүшү; чыгарманын тилдик каражаттары; "Курманбек" тарыхый драмасынын кыргыз сахнасындагы тагдыры тууралуу фактылык кызыктуу маалыматтардын берилиши. Мына ушул багытта мугалим төрт саат бою аталган драма боюнча сабактарын жүргүзөт. Бир нече күн же ай мурда аны сахнага коюу ишин да уюштурса болот. Драма толук өздөштүрүлүп бүткөндөн кийин мугалим окуучуларына "драмадагы конфликт" тууралуу адабий – теориялык маалымат бериши зарыл.

К.Маликов менен А.Куттубаевдин "Жаңыл Мырза" тарыхый драмасы да жогорудагыдай элдик оозеки адабияттын (эпостун) негизинде жазылган чыгарма. Драма ошол эле класска сунуш кылынып, буга да программа 4 саат караган. Мугалим аталган драма боюнча сабактарында төмөнкү маселелерди жетекчиликке алышы керек: Элдик поэманын сюжетине кайрылуу. Уруулук мамилелер үстөмдүк кылган доордо баатыр кыздын карама-каршылыктуу, драмалуу тагдырын, эли-жеринин азаттыгы үчүн, жеке аялдык намысы, зоболосу үчүн каармандык менен күрөшүүсүн көркөм чагылдыруу. Жаңыл менен Түлкү, алардын махабаты, шарт-жагдайга мамилеси, трагедиялуу тагдырлары. Катаал кара күчтөрдүн үстүнөн болгон элдин жеңишин даңазалоо, бийик патриотизмге ширелген дух, өткөн доордун жалпы колорити. Чыгарманын чыңалган драматизминин булагы – адилеттүүлүк менен кара өзгөйлүктүн тирешүүсү. Драманын сахнадагы өмүрү[1:28 б.].

Драма класста толук өздөштүрүлгөндөн кийин мугалим окуучуларына программада жок болгонуна карабай үйдөн "Жаңыл Мырза" эпосун окуп келүүлөрүн тапшырма кылат.

Ушул эле класста драматург Ш.Садыбакасовдун "Ак боз ат" тарыхы драмасы окутулат, буга да 4 саат убакыт каралган, мугалим кармана турган маселелердин багыттары булар: Драмадагы көрсөтүлгөн турмуштун көп кырдуулугу, ага тарыхый окуялардын жана элдик уламыштын негиз кылынышы. Жоокерчилик замандын каары, адамдардын жашоо образы, психологиясы. Сырткы жана ички душмандар менен күрөш – драманын башкы конфликти. Ыймандуулук проблемасы жана анын айланасындагы талаштар. Бийлик үчүн күрөш. Аялдын образы. Ат – адамдын канаты. Драманын тил байлыгы, каармандардын диалогдук речи. "Ак боз аттын" сахнадагы тагдыры [1:30 б.].

Ушуну менен окуучу бир жылдан кийин, онунчу класска барып Ж.Турусбековдун "Ажал ордуна" тарыхый драмасын өщдөштүрөт. Буга чейин мугалим күн мурдатан белгилүү адабиятчы М.Борбугуловдун "Тарыхый драма жөнүндө бир – эки сөз" деген кенен макаласын карап чыкканы туура болот. Ошол төрт саатта ал мына бул багытта иш алып барганы сунуш кылынат: "Ажал ордуна" драмасы - кыргыз адабиятындагы тарыхый революциялык темада жазылган алгачкы чыгарма. Драмадагы негизги кагылыш. 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшү - драманын негизги темасы. Чыгармадагы негизги идея – ажал ордуна өмүр берген төңкөрүштүн зарылдыгы. Драманын сюжети: элдик көтөрүлүштүн планын талкуулоо, орус, казак

солдаттар менен кармаш, элдин жеңилиши, Ысыккөл менен коштошуу, Кытай жерине качуу, бөтөн жерде кор болуу, тууган жерге кайтып келүү. Искендер, Бектур, Зулайка жана бийлик өкүлдөрү Максүт, Алымбай, Учей-Фулардын образы жана алардын ортосундагы конфликт. Драманын тилдик чеберчилиги [1:36 б.]. Сабактын соңунда "диалог жана монолог" тууралуу адабий – теориялык маалымат бериши керек, булар боюнча чакан эссе жазуу тапшырмасы берилет.

Драмалык чыгармалар сахна үчүн жазылаарын, сахнасыз ал жашай албашын эске алып, мугалим жогорудагы драмалардын бирин же экөөсүн мектептин эле шартында сахналаштырса болот. Ошондо гана окуучу бул чыгармаларды мыкты өздөштүргөн болот эле. Окуучунун кыргыз адабияты боюнча калыптана турган предметтик компетенцияларынын абалы да мына ушуга байланыштуу болоорун мугаоим унутпасын.

Эгерде мугалимдин драманы сазналаштуруу шарты (көңүлү) болсо, анда ал мына бул маселерди кынтыксыз билиши абзел:

1.Сахнада коюш үчүн тандалып алынган драма адабияттык жана сценалык жактан терең анализделет. Драма бүт окулуп чыгып, окуучулардын жөндөмдүүлүгүнө жараша ролдор бөлүштүрүлөт, ар бир окуучу өз текстин чыгармадан көчүрүп, оюнду коюуга байланыштуу үйгө зарыл тапшырмалар берилет.

2.Мындан кийин ролдордун үстүндө иштөө башталат: ар бир окуучу көчүрүп алган текстин жаттайт, аны өз сөзүндөй кылып сүйлөөгө жатыгат. Каармандардын психологиясынын өзгөчөлүгүн, кулк-мүнөзүн билип, анын сырын ачууга аракеттенет. Диалогдо сүйлөшө турган адамы (партнеру) менен жандуу, ишенимдүү, жасалма эмес, табигый аңгемелешүүгө көнүгүп, текстти чын жүрөктөн, чын дилден өздөштүрсүн.

3.Театр тилинде «выгородка» деген термин бар. Бул болжолдуу жасалга деген түшүнүктү билдирет. Мындан кийин болжолдуу жасалгада иштөө башталат. Тигил же бул ролду аткарып жаткан окуучу бул учурда сахнада болуп жаткан окуяны дал эле турмуштук окуя катары кабыл алып, "жокту бардай кылып" сүйлөп жатканына өзүн да, өгөнү да ишендирүүгө машыгат.

4.Жогорку жумуштардан кийин театр тилиндеги мезансценаларды түзүү иштери башталат. Драмадагы персонаждардын мүнөзүнө, сүйлөгөн сөзүнүн маанисине жараша аракет-кыймылдарды жаратуу, фантазиянын жардамы менен чыгармачылык ой жүгүртүп, табылган мезансценаларды жандандырып, ар бир сөздү сүйлөө убагында доош толкундары менен үн ыргагын туура пайдалана билүү. Мындай жумуш бир нече жолу кайталанмайынча, адатка айланып, калыптана койбойт.

5.Газета-журналдардан, илимий эмгектерден ролго тиешелүү материалдарды окуу зарылдыгы келип чыгат. Турмуштан, кинодон, сахнадан көргөндөрүн топтоштуруп, ошол ролду аткарууда аларды пайдалануу.

6.Адегенде ролдордун айрым сүрөттөрү менен көрүнүштөрү гана аткарылат. Акырында ал бүтөндөй драма боюнча баштан аяк кайталанат. Муну театр тилинде "прогон" деп коюшат.

7.Пьесага керектүү буюм-тайымдар, жасалгалар, кийимдер менен реквизиттер күн мурдатан даярдалат. Пьеса баштан аяк бир-эки ирет коюлуп бүткөндөн кийин, бүт жасалгалары: жарык, шоокум, музыка үндөрү менен кайрадан коюлат. Театр тили менен айтканда муну “сводный прогон” деп коюшат.

8.Мындан кийин пьеса бүт кийим-кече, грим, музыка ж.б. жасалга менен кадыресе көрсөтүлүп жаткандай абалга жеткирилет. Бул “генералдык репетиция” деп аталат.

9.Генералдык репетиция талкууланып, андагы кемчиликтер оңдолуп, пьесаны коюу үчүн акыркы даярдыктар өткөрүлөт.

10.Ошол генералдык репетициядан кийин оңдолуп, көрүүчүлөргө биринчи жолу тартууланган спектаклди “премьера” дейбиз. Дал ушул убактан ары карай драманын сахнада жашоо доору – экинчи өмүрү башталат.

Мектеп сахнасында тигил же бул драма коюлгандан кийин, ал спектакль боюнча көрүүчүлөрдүн конференциясы өткөрүлөт, анда атайы даярдалган окуучулар доклад, лекция окушат, кемчиликтер айтылып, драманын сценалык жагынан орун алган мүчүлүштүктөр четтетилет. Арийне, мектеп сахнасында спектакль даярдоо – кыйын иш. Ал бардык эле мугалимдин колунан келе да бербейт, ага бардык эле мугалимдин даярдыгы менен дарамети да жетпейт. Ошондой болсо да тынымсыз изденүү менен чыгармачылык иш өз натыйжасын бербей койбойт. Мисалы, драманы сахнада даярдоого арналган атайы программалар бар, мугалим аларды тапса болот.

Адабияттар:

1.Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V – XI класстары үчүн. Түз.: Байгазиев С., Муратов А. – Бишкек, 2017. – 56 б.

2.Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 210 б.

3.Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография. – Бишкек, 2010. – 204 -205 бб

4.Борбугулов М. Адабият теориясы. –Бишкек, 1996. – 456 б.

***Тилекова Н.Д.,** пед.и.к., доцент*
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети

Т.СЫДЫКБЕКОВДУН "КӨК АСАБА" РОМАНЫ БОЮНЧА КИРИШҮҮ САБАГЫН ОКУТУУ

Аннотация

Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин он биринчи класстарында жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун "Тоо арасында" романы көп жылдардан бери стабилдүү окутулуп келген, ал эми 2011-2012 окуу жылынан тартып ал романдын ордуна ошол эле автордун "Көк асаба" тарыхый романы окутулуп келет. Мындай чечим улуттук адабияттын тарыхына негизделген системалуу курсунун ички логикасына жана жалпы талаптарына ылайык келет. Аталган класста дагы бир тарыхый роман – жазуучу Төлөгөн Касымбековдун "Сынган кылыч" романы буга удаа окутулат. Демек, системалуу курстун хронологиялык логикасы бузулган эмес. Колуңуздагы макаланын автору "Көк асаба" тарыхый романынын толук кандуу өздөштүрүлүшүн камсыз кылуу үчүн анын окуу материалдарын сааттарга бөлүштүрүүнү сунуш кылган. Роман боюнча мугалимдин кириш аңгемесинин үлгүсүн сунуш кылат.

Түйүндүү сөздөр: Тарыхый чыгарма, окуу программасы, талап-аннотация, искусство, доор үнү, Орхон Энесай жазма эстеликтери, эпитафия, архаизмдер, жанчар, або-бек, эди, агач, марымчы, айтур, онон, кесилур.

ВВОДНЫЙ УРОК ПО ИЗУЧЕНИЮ РОМАНА Т.СЫДЫКБЕКОВА "СИНИЙ СТЯГ" ("КӨК АСАБА")

Аннотация

Втечение многих лет в одиннадцатом классе средней общеобразовательной кыргызской школы стабильно изучался роман Түгельбая Сыдыкбекова "Среди гор" ("Тоо арасында"), но начиная с 2011-2012 учебного года вместо романа "Среди гор" изучается роман того же автора "Синий стяг". Такое решение соответствует общим требованиям и внутренней логике систематического курса литературы, основанного на истории национальной литературы.

После изучения "Синего стяга" в одиннадцатом классе изучается также еще один исторический роман – "Сломанный меч" ("Сынган кылыч") Толегена Касымбекова. Следовательно, сохранена хронологическая логика систематического курса литературы. В данной статье автором предлагается почасовое распределение материала романа, что способствует полному усвоению учащимися содержания романа. Также приведена вводная беседа учителя на первом уроке по роману "Сломанный меч".

Ключевые слова: историческое произведение, учебная программа, требование-аннотация, искусство, зов эпохи, Орхоно-енесейские памятники письменности, эпитафия, архаизмы.

INTRODUCTORY LESSON IN LEARNING THE NOVEL OF T.SYDYKBEKOV "BLUE BANNER" ("КӨК АСАБА")

Abstract

During many years at the eleventh grade of secondary kyrgyz school has been learning constantly the novel of Tugelbaya Sydykbekova "Among mountains" ("Тоо арасында"), but starting since 2011-2012 educational year instead of novel "Among mountains" has been learning the novel of the same author "Blue banner". Such decision corresponds to general demands and internal logistic of systematic literature course, based on history of national literature.

After learning of "Blue banner" at the eleventh grade, start learning also one more historical novel – "Broken sword" ("Сынган кылыч") of Tolegen Kasymbekov. Therefore, saved chronological logistic of systematic literature course. In the given article the author proposes hourly

spreading of novel's material, which promotes pupils' assimilation of novel's content. Also given introductory interview of teacher at the first lesson on the novel "Broken sword".

Key words: historical work, educational program, demand-abstract, art, call of epoch, Orkhono - Yenisei written monuments, epitaph, archaism.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин кыргыз адабияты курсунун онунчу-он биринчи класстары улуттук адабияттын системалуу курсунун негизинде өздөштүрүлөт. Системалуу курс улуттук адабияттын тарыхына негизделген курс, ушуга жараша анын бир катар өзгөчөлөнгөн жактары бар. "Программа чыгармаларды адабий тарыхый негизде үйрөнүүнү негиз кылып алды, - деген түшүндүрмө сунуш кылат, адабият программасы, - көркөм чыгармаларды тарыхый-адабий негизде үйрөнүү системалык мүнөзгө өтөт. Искусствонун турмуш менен байланыштуулук принциби жетекчиликке алынат. Класста чыгарманын эстетикалык жана адеп-ахлак проблемаларына көңүл буруу өзгөчө актуалдашат. Жазуучунун өмүр - баяны анын класста окулуучу чыгармалары менен байланышта каралат. X–XI класстардын адабият курсу обзордук жана монографиялык темаларды ичине алат. Адабий обзорлордо ошол мезгилдик тилкенин социалдык тарыхый өзгөчөлүгүн, учурдун коомдук-саясий, рухий эстетикалык таламдарынын адабияттын тематикасына жана проблемасына тийгизген таасири, чыгармалардын, адабий-көркөм процесстин мүнөздүү касиеттери кыска, так сыпатталат. Айрым этаптык мүнөздөгү урунттуу чыгармаларга кыскача токтолуп, алардын жалпы адабий өнүгүштөгү ордун белгилеп көрсөтүү максатка ылайык.

Жазуучунун таржымалын, чыгармачылык жолун талдап түшүндүрүүдө тарыхый принципти кармануу зарылдык болуп саналат. Сөз чеберинин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн, идеялык-эстетикалык салттарын, жанрдык-тематикалык кызыкчылыктарын, көркөм ойлоо деңгээлин, ийгилик-кемчиликтерин, сүрөткердик манерасын, граждандык умтулуштарын түшүндүрүүдө, аларды ошол сөз чебери жашаган доордун жалпы рухий атмосферасы, башкы коомдук тенденциялары, социалдык-психологиялык, мезгилдин саясий, чөйрөнүн тарыхый бөтөнчөлүгү, улуттук адабий-эстетикалык өсүштүн абалы, адабий-маданий өз ара карым-катыштардын арымынын даражасы менен тыгыз бирдикте кароо керек.

Сүрөткердин өмүрү менен чыгармачылыгы жөнүндөгү аңгеменин эмоционалдуулугун, таасирдүүлүгүн арттырып, мазмунун тереңдетүүдө, жазуучу жөнүндөгү эскерүүлөрдөн, өзүнүн афоризмдеринен, күндөлүгүнөн, жеке турмушундагы, коомдук ишмердигиндеги, чыгармачыл өнөрканасындагы элдик баалардан, сейрек сүрөттөр болсо, алардан пайдалануунун мааниси чоң. Айрым жерлерде жазуучулардын туулган, жашаган, эмгектенген жерлерине крайтаануу саякаттарын уюштуруу да жакшы натыйжа берет" [1, 3-4 бб.]. Демек, мектептин он биринчи классында өздөштүрүлө турган жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун "Көк асаба" тарыхый романын окутуу ишинде программанын мына ушул талаптарын жетекчиликке алуу зарылдыгы келип чыгат.

Т.Сыдыкбековдун аталган романы (аны менен кошо жазуучунун өмүрү жана чыгармачылык жолу тууралуу да маалыматтар берилет), онунчу класстын биринчи чейрегинде эле адабияттын системалуу курсуна киришип жатып улуттук адабияттын 1960-2000-жылдардагы тарыхый обзор темасына удаа эле окутулат, буга программа 6 саат убакыт караган. Прогаммалык талап-аннотация мындай: “Көк асаба” романында кыргыздын байыркы турмушунун чагылдырылышы. Чыгарманын каармандары. Жазуучунун тарыхый колоритти берүүдөгү көркөм чеберчилиги” [1,43-б.]. Кошумча окуу үчүн “Тоо арасында” романы сунуш кылынган. Ырас, мектептин он биринчи классында Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы негизги окуу материалы катары соңку жыйырма жыл аралыгында окутулуп келди. Эми болсо ал роман кошумча окуу үчүн сунуш кылынып, ордуна ошол эле автордун “Көк асаба” тарыхый романы окутула баштады. Программада каралган 6 саатты мугалим болжолдуу түрдө мындай бөлүштүрүп алса болот:

1.Жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы, буга он биринчи класс үчүн жазылган (он жылдан бери пайдаланылып келген) окуу китебиндеги [2, 12-14 бб.] маалыматтар, жазуучунун балалык жылдары (13-14-беттер), алгачкы чыгармачылык кадам (14-16-беттер), поэзиясы (16-18-беттер), прозалык чыгармалары (18-24-беттер) маалыматтар обзор түрүндө кенен сөз кылынат, буга мугалим 1 саат караса болот.

2.”Көк асаба” романында кыргыз элинин байыркы турмушунун көркөм чагылдырылышы. Романдын темасы жана идеясы. Роман чагылдырган доор жана андагы элдин турмушу, мында маалыматтарга 1 саат жетиштүү.

3.Романдагы баш каармандардын образдарын кенен талдоо: Адылтай ажо, Эр Күлчур, Баш Тегин, Элтерес баатыр, Эр Киши, Барс, Буйлаш, Жолборс, Шап жана башкалар, буга 2 саат каралышы керек.

4.Романдын тили, жазуучунун тарыхый колоритти берүүдөгү көркөм чеберчилиги, чыгармадагы архаизм сөздөрдүн мааниси, алардын чечмелениши, буга да бир саат каралат.

5.Көркөм тескт менен иштөө жана жазуу жумуштарын аткаруу – 1саат.

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” тарыхый романын мектептин XI класстарында өздөштүрүү сабактарында мугалимдин киришүү аңгемеси болжол менен төмөнкү маалыматтарды камтышы керек: Тарых сабактарынан бизге белгилүү болгондой, V–VIII кылымдарда кыргыздар Енисей дарыясынын жээктеринде жайгашып, жоокерчилик турмуш кечирген. Ошол кылымдарга тиешелүү байыркы жазма эстеликтер да тарыхтан маалым. Аларды Орхон – Энесай жазма поэтикалык эстеликтер деген түшүнүк менен окумуштуулар Малов, Кляшторный, Стеблевалар изилдешкен. Түгөлбай Сыдыкбековдун “Көк асаба” романы дал ошол доорлордогу кыргыздын турмушун көркөм сүрөттөөгө алган тарыхый чыгарма. Т.Сыдыкбеков аталган романын тээ өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында эле жазып бүтүп кеңири сынга коюптур. Алтымышынчы жылдардын аягы, жетимишинчи жылдардын башына романдын айрым үзүндүлөрү “Ала-Тоо” журналына да басылган экен. Жетимишинчи жылдардын баш ченинде Кыргызстан Жазуучулар Союзу муну катуу сынга

алган сыяктуу. Бул роман менен кошо Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романы менен жазуучу С.Өмүрбаевдин “Өрттүү кечүү” романы катуу сындалган. Ошентип, роман катуу сынга кабылган чыгарма катары массалык басылып чыгуу укугунан ажырайт. Кийин гана ачык айтып, ак сүйлөө мезгилинин шарапаты менен, 1989-жылы “Көк асаба” басууга укук алды.

“Көк асаба” романын автор тарыхый роман деген жанр менен бастырган. Байыркы кыргыздардын өзүнчө хандык күтүп, өз алдынча көз каранды эмес мамлекет катары жашоого умтулуп, басмырлап чаап алмак болгон башка түрк хандыктарына каршы элдешкис күрөшкө чыгып, ар дайым жоокерчилик даярдыкта жашашкандыгы баса белгиленип сүрөттөөлөт. Кыргыз хандыгынын атактуу баатыры Эр Күлчур өлгөндө анын уулу Жаш Тегинди беш жашынан баштап атка мингизип, жаа тартууга жана башка жоокерчилик өнөрлөргө үйрөткөн эпизоддорду эстесек ал замандын элесин көз алдыга тартылат. Жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков ошол замандын тарыхый жүзүн даана элестетүү максатында көп аракеттерди жасаган. Каармандардын ысымдарына, алардын сүйлөгөн сөздөрүнө (көркөм речине), жер – суу аталыштарына чейин эски тарыхый булактардан, айрыкча, Орхон, Енесай таш жазууларындагы эстеликтерден алынгандыгы байкалат. Жазуучу өзү иликтештирип түзгөн сюжеттик өзөктөн тышкары, Угуз хан сыяктуу тарыхый инсандардын даректери менен анын башынан кечирген окуяларын, атүгүл эл байыркы замандарда алектенген улуттук оюндар: арстан жарыштыруу, аюу күрөштүрүү, төө жарыштыруу, буура менен кармашуу сыяктуу оюн-зоокордун өткөрүлүшүн көркөм сүрөттөө менен ошол замандын жалпы тарыхый колоритин элестүү берген.

Чыгармада Элтерес баатыр (ошондогу Үч Суунун беги) кыргыздарды чаап алмак болуп кол салат. Эр Киши, Баш Тегин (мурдагы Жаш Тегин), Барс, Буйлаш, Жолборс, Күлчүр, Агыш, Урдана, Шап өңдүү кыргыз азаматтарынын ынтымактуу каршылыгынан кийин Элтерес чегинүүгө аргасыз болот. Бирок Элтерес баатыр ошону менен эле тынчып калган жок. Ошондо жалпы кыргыздын ханы Адылтай ажо эли-журту менен акылдашып, жеңилбес жоого каршы камданып, согуша турган жерин, мезгилин айттырып Элтереске элчи жиберет. Ошол салгылашуу романда айрыкча мыкты сүрөттөлгөн. Согуш ошондогу мезгилдин үнү, жоокер турмуштун тартиби менен жүрөт. Кыргыз колунун арасында мурда жылкычы болуп эле жүргөн Шап аттуу баатыр бар. Ошонун согуштук аракеттери кадимки Манастын чоролорунун согуштук аракеттерин элестетет.

Романдын сюжети ири үч бөлүмдөн турат. Анын биринчи бөлүмү толугу менен Эр Киши атуу кыргыздын мыктыларынын бири ажонун тапшыруусу менен анын уулу Жаш Тегинди саякатка алып чыккандагы окуяларына арналган. Бул жөн эле убакыт өткөрүү үчүн же болбосо, балага элди, жерди тааныштыруу саякаты эмес болчу. Ошол эле мезгилде Эр Кишинин жаш балага тарыхты таанытуу, турмуштук тажрыйба жыйноо максатын көздөгөнү белгилүү. Романдын экинчи бөлүмү толугу менен элдин турмуш-тиричилигин, каада-салтын көркөм сүрөттөөгө арналган. Ошол замандагы эл турмушунун рухун

көркөм сүрөттөө үчүн жазуучу Т.Сыдыкбеков тарыхы ретроспективаларда максатуу пайдалана алган. Ал эми үчүнчү бөлүм кыргыз элинин эркиндиги үчүн, сырт душмандардан сактануу, аларга кор болбоо үчүн аттанган согуш окуяларына арналган. Мында кадимки "Манас" үчилтигинде сүрөттөлгөн баталдык (согуштук) окуялар, кыргыздын эзелки келишпес душманы Элтерес баатыр менен Эр Кишинин согуштук тактикасы менен стратегиялары, согуштук амалдары көркөм сүрөттөөгө алынат.

Романдын негизги идеясы – Адылтай ажонун максат-тилектери аркылуу берилет. Ал Жалпы журтту, кыргызды бириктирүү идеясы, баарын бир көк асабанын астында баш коштуруп, жеңилбес күчкө айлантуу эле. Романда окуяны өнүктүргөн үч каарман. Окуя булардын өмүр тагдырлары менен шайкеш өнүгүп олтурат. Алар уруу аксакалы Адылтай ажо, анын баласы Эр-Күлчур жана небереси мураскор Жаш-Тегин - үчөө үч муундун өкүлү. Аларды баш коштуруп турган жалпы идея баатырдыкты даңазалоо, элдин көз каранды эместигин коргоо, биримдигин чыңдоо, адилеттүүлүктү сактоо.

Кыргыз элинин көөнө тарыхы, ал мезгилдердеги элдин жашоо-тиричилиги, салты менен үрп-адаттары, жоокер турмушундагы жеңиштери менен жеңилүүлөрү, кубаныч кайгысы менен трагедиялары, айтор, мезгил бүктөмдөрүндө эчак калган айрым бир бүдөмүк фактылары буга чейин оозеки адабияттын айрым гана жанрларында айтылып калганы болбосо, буга атайын кайрылуу иши колго алына элек болчу. Жазуучу Т.Сыдыкбековдун чоң ийгилиги ушул болду: ал алыскы доордун реалдуу элестерин көркөм жаратуу үчүн адам аттарын, уруу аталыштарын, аскердик титулдар, курал-жарак, ырым-жырым жана ар кандай реликвиялар сыяктуу этнографиялык элементтердин кеңири колдонуп, кызыктуу бир көркөм чыгарма жаратты. Көркөм чыгармадагы ушул сыяктуу атрибуттар кайсыл бир даражада чыгармага архаикалык мезгилдин колоритин да кошпой койгон жок. Антсе да Т.Сыдыкбековдун өзү тарабынан чыгармага "тарыхый роман" катары аныктама берилген бул романдын жанры боюнча учурда (мындан он-он беш жыл илгери деле) адабиятчылар арасында эки түрдүү көз караштын жашап келгенин айтуу керек. Айрым адабиятчылар (мисалы, профессор К.Артыкбаев) чыгарма реалисттик тарыхый роман болушу үчүн анда тарыхый-этнографиялык атрибуттардын болушу жетишсиз, эң башкысы анда сүрөттөлгөн доордогу тарыхый дух, тарыхый атмосфера, тарыхый инсандардын катышуусу шарт деп эсептешсе, айрымдары романдын ушул турушу тарыхый чыгарма экендигин далилдешет.

Чыгарманын тилдик өзгөчөлүгү. Романда Орхон-Енисей эпитафиялык жазмаларындагы бир катар сөздөр жана тарыхый архаикалык деп эсептеген эски кыргыз көөнө сөздөрү колдонулган. Алар адам аттарын жогоруда мисалга тарттык эле, алар Күлчур, Агыш, Чагылдыр, Эрдене, Урдана. Андан сырткары жанчар, або-бек, эди, агач, марымчы, ол, айтур, онон, кесилур, эдим дагы бир катар сөздөр. Ал эми ажо сөзү кийин азыркы кыргыз коомунда мамлекет башчыга карата колдонулуп, азыркы кыргыз тилинде пайдаланыла баштады. Романда ак сөз, ала сөз, ыйык сөз, үч сөз, бөтөн сөз, жаман сөз, арам сөз, нарктуу сөз деген сөздөр кездешет. Ак сөз – эл бир туунун алдына баш

кошуп, ынтымагы ырыска шерик болуп турганда айтылат. Эгер ак сөз айтылбай, калыстык бузулса, эл ичин ала сөз аралайт. Жазуучунун ишениминде ала сөз улуттук трагедияны жаратат. Жаман сөз - ушак айтууну айыптоочу эреже. Арам сөз - жоого сатылган, чыккынчыны айыптоочу жобо. Ууруну айыптоочу - бөтөн сөз. Ыйык сөз - жалпы адамзаттын жашоосундагы түбөлүктүү адеп проблемаларына болгон кыргыз элинин көз карашын чагылдырган. Улуу сөз - ата-энени, улууну сыйлоо, Мекенди ыйык тутуу. Бул туурасында адабиятчы, филология илимдеринин доктору Үмүт Култаева белгилейт.

Роман "Бир аз ашыгып, соңку кылымда болгон окуяны чарпыдык. Буга дейре болгон чоң жортуул жөнүндө сөз эми башталат", - деп аяктайт. Автордун бул теманы дагы улантууга тийишмин деп айтканы бар. "XIII кылымда Чыңгыз хандын жортуулунун кесепетинен калкыбыз башынан оор кайгы кечирди. Аманчылык болсо ошол кайгылуу мезгилдерди камтуу менен китепти аяктасам деген үмүттөмүн" [3, 523-б.], - деп эскерет, Түгөлбай Сыдыкбеков.

Эми романдан бир үзүм окуйлу: “Эр салты - жолун тоскон жоонун башын алыш?! Баш-Тегин менин жолумду тоссо, мен анын башын чабам!, - дейт да Элтерес алп табгачка деп кайраган кылычын эми кыргызга сунду. Ал колун чогултуп, жоо камын көрүп жолго чыгып калганында ой-тоону кар басты. Кыш кычырады. Кардын калың түшкөнүнөн улам Элтерес кошууну чочулады. Бул терс белги. Көк теңири бизге эскертти. Тизгинди кайра иелик, баатыр? - деп Элтереске Салим акылман кеңеш айтты. Өзү да "Бул жаман белги" деп ичтен чочулап турган Элтерес акылмандын кеңешин кабыл тутуп бул жолку жортуулдан кайра бургусу келди. Бирок бир ой жолго баштанган кол, тек чабуулсуз кайра тартышы бул да жакшы жөрөлгө эмес, аны ойлоп күңгүрөнгөн Элтерести өз башынан чочулаган Керген көкүттү:

-Жортуул башталды. Башталган жортуулду чабуулсуз кайтарыш, жебесиз жаа тарткандык. Жебесиз жаа тарткандык - алптын жылдызы өчкөндүк. Жылдызың өчпөсүн Элтерес алп. Кыргызга бараар жол уусун мен билемин. Жол уусун билиш-жоонун үшүн качырыш. Ууру жолду басып, Актермелди артың, жооңду шилиден басың, алп. Арстан таамай чапчыганда атан жанталышыптыр. Жанталашканда не. Ол өлөөр. Ошентип жоон кыргын табар. Аз журтума арка болуң. Ошондо аздын беги болуп, аркаңдан чаң чыгарып жүрсөм эдим! - деген Кергендин кеби эки анжы болуп турган Элтерести баштап келген. Элтерес чабышта арабөк кайтам дебеди. Жоо элди тыйпыл чаап олжого батам. Күчүмдү арттырамын. Кыйраган колдун калганы тизе бүгөт. Тизе бүккөнү жоокери, тизе бүкпөгөнү чабылар. Уулу - кул, кызы - күң Адылтайдын...[2, 310-б.]”

Сүрөткердин турмушунда "Көк асаба" романы өзгөчө тагдырдагы чыгарма болгон, ал Орхон-Эне-Сай доорундагы түрк элдеринин тарыхый басып өткөн жолун көркөм жалпылаштырууга алган, бул дал ошол тарыхыйлыгы менен тоталитардык доордун "кара сандыгына" кабылып, көп жыл окурмандарына жетпей жатып, заман бир аз оңолгондо гана 1989-жылы окурман колуна тийди дебедикпи. Анын автобиографиялык жана тарыхый, өмүр баяндык мазмундагы "Жол" (1982), "Бел-белес" (1996) романдары кыргыз эли тарабынан жылуу кабыл алынды. "Мезгил сабактары", "Табылга" (1992), "Мен миң жыл жашадым" деген

китептерине анын мезгил жана адам, коом жана инсан, тарых, тил, илим-билим, улуттук мурас, маданият ж.б. темалардагы атуулдук позициясын айкындаган макалалары жана маектешүүлөрү киргизилген.

Түгөлбай Сыдыкбековдун бир арман кылганы: Армансыз адам болбойт тура, “Көк асаба” романын эскини көксөө, улутчул деген жалаа менен көпкө чейин жарыкка чыгарбай, анын уландысы болгон “Жортуул” романын аягына чыгара албай калганын айтчу экен. Анын дагы бир арманы – жалгыз кызы Динаранын өзүнөн көп жаш улуу, болгондо да башка улуттагы Д.Брудныйга турмушка чыкканы болуптур. Кызына таарынып көктүгүн карматып бу киши көпкө аны менен катташпай да коюптур. Бирок бала деген бала, кантип кыя алат анысын, акыры чакыртып батасын берген дешет. Бирок, “аттиң, бир кыргыз уулу табылбай калганбы”, - деген өксүк-арманы калган экен. Өткөн кылымдын отузунчу – кыркынчы жылдары оору-сыркоонун азабын өзүнөн кем эмес кошо тарткан, жазуучулук оор, түйшүктүү жүктү кошо көтөрүшкөн байбичеси Асылгүлдүн 1984-жылы ооруудан соң көз жумганы да Түкөң үчүн армандын оор арманы болду...

Адабий билим берүү балдардын кесиптик маданиятын калыптандыруучу факторы, - деп белгиленген[4, 44].

Жыйынтыктар:

1.Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин он биринчи класстарында жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун 2011-2012-окуу жылынан тартып “Көк асаба” тарыхый романы окутулат.

2.“Көк асаба” тарыхый романынын толук кандуу өздөштүрүлүшүн камсыз кылуу үчүн анын окуу материалдарын сааттарга бөлүштүрүү зарылчылыгы сунуш кылынат.

3.Роман боюнча мугалимдин кириш аңгемесинин үлгүсү сунушталат.

Колдонулган адабияттар:

1.Кыргыз адабиятынын программасы. Орто мектептин V-XI класстары үчүн. –Бишкек, 2017, - 43 бет.

2.Сыдыкбеков, Т. Көк асаба. Роман.[Текст] / Т.Сыдыкбеков. –Бишкек: Кыргызстан, 1991. -556 бет .

3.Сыдыкбеков, Т. Өзүм, сөзүм, тилегим. Китепте: Табылга. [Текст] / Т.Сыдыкбеков. –Бишкек: Адабият, 1991. - 686 б.

4.Тилекова, Н.Д. Литературное образование как фактор формирования профессиональной культуры студентов [Текст] / Н.Д.Тилекова // Наука. Образование. Техника / Ош: КУУ. -2018. -№3 –С.44-52.

5.Тилекова, Н.Д. Классикалык чыгыш адабиятынын \лг\лър\н интергациялап окутуу [Текст] / Н.Д.Тилекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. / Бишкек. -2015. -№3. -204-207-бб.

6.Тилекова, Н.Д. Чыгыш адабиятынын мурастарын окутуунун методикалык мазмуну жана формалары [Текст] / Н.Д.Тилекова // Наука. Образование. Техника / Ош: КУУ. -2016. -№1 (55). -107-114-бб.

Турдубаева Г.А., *окутуучу*
Ашим кызы О., *лаборант*
Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык унивеститети

УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ЧАКАН ЖАНА ОРТО ИШКЕРДИКТИН РОЛУ

Аннотация

Мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү үчүн маанилүү болгон чакан жана орто бизнестин ролу каралат. Чакан жана орто ишканалар маанилүү роль ойношот, анткени аларды өнүктүрүү шартында инновацияларды киргизүү жагымдуу, бул өз кезегинде мамлекеттин социалдык-экономикалык чөйрөсүн жакшыртууга алып келет. Өлкөнүн экономикалык өсүшү бүтүндөй ишкердикти өнүктүрүүгө түздөн-түз көз каранды. Бул чөйрөнү өнүктүрүүгө жагымдуу мамлекеттик саясат, тике чет өлкөлүк инвестициялардын келиши жана соода ишин өнүктүрүү чоң мааниге ээ болушу мүмкүн. Ошондуктан бул изилдөөдө Кыргызстанда чакан жана орто бизнестин өнүгүүсүнө жагымдуу таасир тийгизе турган жана анын тийиштүү иштеши менен ата мекендик рынокту биринчи зарылдыктагы товарлар менен камсыз кыла ала турган этаптар бааланган жана сунушталган.

Ачкыч сөздөр: Чакан жана орто бизнес, жумушчу күчү, улуттук экономика, керектөө рыногу.

Аннотация

Рассматривается роль малого и среднего бизнеса, имеющего важное значение для развития экономики государства. Малые и средние предприятия играют важную роль, так как в условиях их развития выгодно внедрять инновации, что, в свою очередь, ведет к улучшению социально-экономической среды государства. Экономический рост страны напрямую зависит от развития предпринимательства в целом. Благоприятная государственная политика, приток прямых иностранных инвестиций и развитие торговой деятельности могут иметь большое значение для развития этой области. Поэтому в данном исследовании были оценены и предложены этапы, которые окажут благоприятное влияние на развитие малого и среднего бизнеса в Кыргызстане и при должном функционировании смогут обеспечить отечественный рынок товарами первой необходимости.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, рабочая сила, национальная экономика, потребительский рынок.

Annotation

The role of small and medium-sized businesses, which is important for the development of the state economy, is considered. Small and medium-sized enterprises play an important role, since it is advantageous to introduce innovations in the conditions of their development, which, in turn, leads to an improvement in the socio-economic environment of the state. The economic growth of the country directly depends on the development of entrepreneurship in general. A favorable government policy, the inflow of foreign direct investment and the development of trade activities can be of great importance for the development of this area. Therefore, this study evaluated and proposed stages that will have a favorable impact on the development of small and medium-sized businesses in Kyrgyzstan and, with proper functioning, will be able to provide the domestic market with essential goods.

Keywords: small and medium business, labor force, national economy, consumer market.

Көпчүлүк мамлекеттердин, анын ичинде Кыргыз Республикасынын узак мөөнөттүү тажрыйбасынын негизинде чакан жана орто бизнес улуттук экономиканын маанилүү бөлүгүн түзөт. ЧОИнин ролу төмөндө келтирилген аспектилерде ачылат, атап айтканда, чакан жана орто бизнести натыйжалуу өнүктүрүү өлкөнүн улуттук экономикасынын өсүшүнө түздөн-түз таасирин

тийгизет; ички рынокту керектөөчүлөр арасында суроо-талапка ээ болгон товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен толтурат; илимий-техникалык прогресстин ачылыштарынын интеграциясын тездетет; жаңы жумуш орундарын түзөт. Ишкердикти өнүктүрүүгө дем берүү ошондой эле жалпысынан экономикалык өнүгүүнүн маанилүү булагы болуп саналат, ал жалпысынан атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн өсүшүнө жана өсүшүнө өбөлгө түзөт. Жогоруда айтылгандардын баары мамлекеттин алдында турган экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдүн арасында негизги чечим болуп саналат.

Жеке ишкерлердин санынын жогорку өсүшү, ошондой эле экономиканын субъекттеринин бул категориясынын арасында жигердүүлүктүн жогорку деңгээлин көрсөтүшү мүмкүн, бирок, көптөгөн ишканалар расмий түрдө каттоодон өтүүгө умтулбайт, демек, жеке ишкерлер катары ачылат жана иштейт деп божомолдоого болот.

Базар экономикасында чакан жана орто бизнестин мааниси өтө чоң. Чакан жана орто бизнес болбосо, базар экономикасы иштей да, өнүгө да албайт. Чакан жана орто ишкердиктин субъекттери кеңири тармакты түзүшөт, көптөгөн жергиликтүү рыноктордо иштешет жана калктын ар кандай катмарынын товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон ар кандай керектөөлөрүн канааттандырышат. Чакан жана орто ишканалардын чакан көлөмү, технологиялык, өндүрүштүк жана башкаруучулук ийкемдүүлүк аларга рыноктун өзгөрүп жаткан чөйрөсүнө ыкчам жооп берүүгө мүмкүндүк берет.

Чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүү өзүнүн жыргалчылыгын жана татыктуу жашоо деңгээлин өз алдынча камсыз кылуучу чакан менчик ээлеринин кеңири катмарынын калыптанышына өбөлгө түзөт. Чакан жана орто бизнес жаңы жумуш орундарын түзүүгө мүмкүндүк берет, бул өлкөдөгү жумушсуздуктун жана социалдык чыңалуунун төмөндөшүн камсыз кылат.

Чакан жана орто бизнес ошондой эле позитивдүү экономикалык процесстерге бурулуш жасала турган негиз боло алат. Чакан жана орто бизнестин жардамы менен ишкердик экономикалык чөйрө түзүлүшү мүмкүн, б.а. рыноктун реалдуу калыптанышы башталат.

Заманбап шарттарда ишкердикти өнүктүрүүдө бирден-бир артыкчылык өндүрүш болууга тийиш, бул ишкердик иштин башка түрлөрүн кармап туруу дегенди билдирбейт. Мында ишкердиктин көп түрдүү формаларын өнүктүрүү анын айрым түрлөрүн жалаң экономикалык ыкмалар менен стимулдаштыруу боюнча тактикалык кадамдарды такай байкоо жана иштеп чыгуу менен коштолууга тийиш, антпесе көмүскө жана криминалдык процесстерди күчөтүү коркунучу пайда болот.

Ошол эле учурда белгилүү бир шарттарда чакан жана орто бизнести өнүктүрүү экономиканын жалпы көтөрүлүшүнө, өндүрүштүн төмөндөшүн, экономикалык жана социалдык кризисти жеңүүгө стимул катары кызмат кыла алат, ушуга байланыштуу ага так аныкталган жеңилдиктер керек.

Чакан жана орто бизнестин калыптанышы жана өнүгүшү административдик-командалык экономикадан кадимки рынок экономикасына өтүү шарттарында экономикалык саясаттын негизги проблемаларынын бири

болуп саналат. Базар экономикасында чакан жана орто бизнес - экономикалык өсүш арымын, улуттук дүң өнүмдүн түзүмүн жана сапатын аныктоочу алдыңкы сектор; бардык өнүккөн өлкөлөрдө чакан бизнес ИДПнын 60-70% түзөт. Европа Бирлигинин өлкөлөрүндө ИДПнын 63-67% жана эмгекке жарамдуу калктын 70%, АКШда ИДПнын 50-52% жана эмгекке жарамдуу калктын 54%, Японияда 52-55 жана 78% түзөт.

Чакан жана орто ишкердиктин өнүгүшүнө төмөнкү факторлор көбүрөөк таасир этет:

-инфраструктураны жана байланыш каражаттарын өнүктүрүүдө болгон секирик;

-ири компанияларда тажрыйба топтоо менен адамдардын жалпы билим деңгээлин жогорулатуу;

-маалыматтык системалардын габариттерин жана наркын азайтуу, аларды пайдаланууну жөнөкөйлөтүү;

-чакан фирмалардын жумушсуздук маселесин чечүүсүнө көмөктөшүү;

-чакан жана орто бизнес ишканаларын түзүүгө кошумча стимул катары жумушчу кызматтын кыскарышы;

-ашыкча бюрократиялык аппараттын жоктугунан, кошумча чыгымдардын азайышынан жана эмгек акынын аз өзгөрүшүнөн келип чыккан чыгымдардын аздыгынан көбүрөөк атаандаштыкка жөндөмдүүлүк;

-чакан жана орто бизнестин ишканаларында жайгашкан кызмат көрсөтүү чөйрөсүн кеңейтүү.

Чакан жана орто ишканалардын курулуш мөөнөтү азыраак, көлөмү кичине, кайра жабдуу тезирээк жана арзаныраак, жаңы технологияны жана өндүрүштү автоматташтырууну киргизүү, кол менен жана машина эмгегинин оптималдуу айкалышына жетишүү. Чакан жана орто ишканалар ажырагыс болуп саналат жана, тажрыйба көрсөткөндөй, экономиканын новатордук өнүктүрүүнүн кыйла натыйжалуу элементи болуп саналат. Алар технологиялык, техникалык, уюштуруучулук инновацияларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен алектенет, ансыз рынокко кирүү жана жаңы ишканалардын натыйжалуу иштеши мүмкүн эмес.

Бирок, көрсөтүлгөн артыкчылыктар менен, чакан жана орто бизнес баары эле туруштук бере албаган рыноктук атаандаштыкта иштешет. Ошондуктан, чакан жана орто бизнестин пайда болушу иштеп жаткан көптөгөн кыйрашы менен коштолот. Чакан жана орто ишканалардын бир нече алсыз жактары бар:

1.капиталды топтоо мүмкүнчүлүгү төмөн;

2.ири ишканаларга салыштырмалуу башкаруу мүмкүнчүлүктөрүн жоготуу;

3.атаандаштыкта жагымсыз позициялар;

4.насыя алуудагы чектелген мүмкүнчүлүктөр;

5.чакан бизнести баштоо.

Ошентип, инновацияларды киргизүүнүн жогорку темптери, технологиялык өзгөрүүлөрдүн мобилдүүлүгү, кызмат көрсөтүү жана иш менен камсыз кылуу чөйрөсүнүн тез өсүшү, бир жагынан баалардын төмөндөшүнө

алып келүүчү баалардын жана баалык эмес атаандаштыктын курч болушу, экинчи жагынан - керектөөчүнүн жогорку сапаттагы продукция жана кызмат көрсөтүүлөрдү алуусуна алып келиши, мамлекет үчүн салыктык түшүүлөр түрүндө чоң каражаттарды алуу мүмкүнчүлүгү - мунун баары өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүдө чакан жана орто ишканалардын ролун аныктайт.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында ЧОИнин иштешин жөнгө салуу "чакан ишкерликти мамлекеттик колдоо жөнүндө" колдонуудагы мыйзамдын негизинде (25-май, 2007-жыл, 73-жыл), ошондой эле КР Салык кодекси менен контролдонууда (17-октябрь, 2008-жыл, 230-жыл). Анын ичинде Кыргызстандагы чакан жана орто ишканаларды колдоого багытталган адистештирилген мамлекеттик программалар бар. Жогоруда айтылгандардан тышкары ЧОИнин туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу маселелерине колдонуудагы калган ченемдик-укуктук актылардын, улуттук стратегиялардын жана экономикалык концепциялардын алкагында негизги бөлүмдөр арналган. Мисалы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдары тарабынан "2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын" түзүү учурунда, 7.1-пунктта. Чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жана потенциалын жогорулатуу боюнча маселени чечүү коюлган.

Кыргызстанда бул экономикалык сектор өтө маанилүү болуп саналат, анткени ал потенциалдуу натыйжалуу жана коомдун алдында турган маанилүү социалдык милдеттерди ишке ашырууну камсыздаган чоң потенциалга ээ. Кыргыз Республикасында инвестициялык жана өндүрүштүк ресурстар, ошондой эле чакан жана орто бизнестеги жумушчу күч кыйла деңгээлде жетиштүү көлөмдө мобилизацияланган. Жакынкы келечекте чакан жана орто ишканалардын ролу жогорулайт, анткени Кыргыз Республикасы оң демографиялык потенциалга ээ, бул эмгек рыногунда жумушчу күчүн сунуштоонун көбөйүшүнө жана керектөө рыногунда товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талаптын өсүшүнө таасирин тийгизет.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында ата мекендик улуттук керектөө рыногун өнүктүрүүгө дайыма өзгөрүп туруучу конъюнктура шарттарында өз убагында ыкчам жооп кайтаруунун эсебинен чакан жана орто ишкердик олуттуу салым кошо ала тургандыгын баса белгилөө маанилүү. Чакан жана орто бизнес, калктын карамагында болгон финансылык жана өндүрүштүк ресурстарды түздөн-түз мобилизациялайт, алардын катарына ал жок болгон учурда өндүрүштө колдонулбай турган эмгек жана сырьелук ресурстар да кирет. ЧОИнин бул мүнөздөмөсү керектөө суроо-талабын жекелештирүү жана дифференциялоонун, илимий-техникалык процессти тездетүүнүн, чыгарылуучу товардык номенклатураларды жана көрсөтүлүүчү кызматтардын түрлөрүн кеңейтүүнүн, ошондой эле калктын керектөөлөрүн кыйла толук канааттандыруунун аркасында маанилүү мааниге ээ болот.

Колдонулган адабияттар

1.Бишкек, Нацстатком Кырг. Респ., 2017. – 221 с.

2.Краткий обзор условий ведения бизнеса. Результатам исследования

Всемирного Банка «Doing Business 2017». http://www doingbusiness.kyrgyz-republic.

3.Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике. 2014-2018 Б.: НСК, 2019. Стр.13-16.

4.Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике: 2012-2016

5.Савин, В.Е. Рынок труда в условиях формирующегося информационного общества / В.Е. Савин, Н.Ж. Кошокова, Н.К. Джакубов // Вестник КРСУ. 2021. Т. 21. № 3. С. 34-42.

6.Семенов, М.С. Малый и средний бизнес как фактор городского благоустройства. Сборник трудов конференции. Казанский федеральный университет. Казань, 2019. Стр.504-508.

7.Стратегическое развитие малого бизнеса и формы поддержки индивидуального предпринимательства. Монография. Авторский коллектив. Нижний Новгород, 2018. Стр.63-70.

8.Фынчина, Х.А. Индивидуальное предпринимательство в Кыргызстане в условиях ЕАЭС. Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова, №2 (47) 2019. Стр.135-139.

9.Linan, F., Santos, Fernandez, J. The infiuence of perceptions on potential entrepreneurs // Internetional entrepreneurship and Management Journal. – 2011. — №3. – p.373390. – doi:10.1007\s11365-011-0199-7.

10.http://www.stat.kg - официальный сайт НСК КР.

Калилова Г.К., *преподователь*
Кыргызско-Узбекский Международный Университет
имени Б.Сыдыкова

ТИЛДИН БАЙЛЫГЫ АЛ ОЙДУН БАЙЛЫГЫ

Аннотация

Бул макала тилди окуп үйрөнүү менен улуттук маданиятыбызды, салтыбызды,үрп-адатыбызды сактоо, тилди өнуктурүү жана дүйнө тилдерин үйрөнүү маселелери каралды.

Түйүндүү сөздөр:дүйнө, тил, маданият,коом, казына,өрнөк, баалуулук, касиетүү, өкүл, тарых.

БОГАТСТВО ЯЗЫКА- ЭТО БОГАТСТВО МЫСЛИ

Аннотация

Это статья исследует нашу национальную культуры,изучая язык, сохранение наших традиций, обычаев, развитие языка и изучение языков мира были рассмотрены вопросы обучения.

Ключевые слова: мир, язык, культура, общество, сокровище ,образец для подражания, ценность, атрибуция, представление, история.

THE RICHNESS OF LANGUAGE IS THE RICHNESS OF THOUGHT

Annotation

This article explores our national culture by learning the language, preserving our traditions, customs, language development, and learning the languages of the world.

Key words: world, language, culture, society, treasure, role model, value, attribution, representation, history.

Культура нашего народа начинается с языка. Кыргызский народ издревле придавал особое значение искусству речи. Это мы можем понять из стихов наших великих поэтов, таких как Токтогул, Калыгул, Женижок, Арстанбек, начиная с великих эпосов нашего кыргызского народа, дорожащего, словом, и знающего цену слову.

Нация может общаться с духом своих предков только через свой язык, народ, который теряет свой язык, теряет связь с духом своих предков. Нация, теряющая свою историю, теряет свои корни, а значит, когда теряются корни, нация теряет себя, чахнет и исчезает. Поэтому знание языка обеспечивает право каждого человека на свободный выбор родного языка и отношения между культурой и людьми в обществе, образование, обучение, творческое использование языка. (1)

Родной язык является одним из наследств, оставшихся от предков. Ученые утверждают, что на земле насчитывается более 7 тысяч языков. В стране принят ряд программ по развитию родного языка, и есть хорошие результаты. Особое место занимает государственный язык в законодательстве. Большинство законопроектов написано на государственном языке. И нет никакой опасности, что кыргызский язык исчезнет, когда на нем разговаривают более 3 миллионов человек, так считают эксперты. Мало того, есть много представителей других

национальностей, которые прекрасно говорят на кыргызском языке. Наверное, это заслуга нашей многонациональной страны. (2)

Жизнь человека сопровождают слова от рождения до конца жизни. Всё заключено в словах. Все мысли, благородные понятия распространяются через слова. Мы знаем, что наши предки использовали силу устного слова, силой слова мирили враждующих. В настоящее время весьма проблематичным вопросом, связанным с судьбой нации, является сохранение нынешнего состояния нашего языка и его дальнейшая судьба. Потому что на сегодняшний день в мире насчитывается около 6200 языков, есть языки на которых говорят всего 10 человек, 100 человек. Очевидно, в условиях глобализации судьбе таких малых языков грозит исчезновение. Каждая этническая группа считает свой родной язык священным и драгоценным, потому что он впитывается с молоком матери. Кыргызский язык – это название государственности Кыргызской Республики. Государственность начинается с государственного языка. Кыргызский язык – это сердце страны. Значимым событием стало то, что кыргызский язык приобрел статус государственного языка благодаря успеху политики перестройки, проводимой в советско-тоталитарном обществе. Он подготовил почву для уверенного и решительного шага к построению самостоятельного независимого государства. (3)

Что касается кыргызского языка, который является нашим национальным лицом, то наш язык – это богатый и страстный язык. С тех пор, как зародился наш язык, первые слова, которые мы произнесли были «отец», «мать» каждый из нас с детства учится говорить и уважать родной язык. Поэтому неоспоримым фактом является то, что наш язык является первым национальным признаком, познакомившим этноним кыргыз с другими нациями и народами. Сегодня кыргызский язык считается одним из древнейших среди тюркских языков. Это является неоспоримым фактом, установленный самой историей. На мой взгляд, кыргызский язык никогда не исчезнет. Если не будет языка, то обязательно исчезнут и народ, и нация, и страна. Потому что национальность и язык неразделимы. А те, кто говорит, что язык исчезнет, — враги кыргызского народа. Правда, в истории своего развития кыргызы пережили множество изгнаний и кровавых погромов, испытали не только лишения и страдания. Сколько бы враги ни пытались уничтожить мой народ, им не удалось стереть его со страниц истории. Когда последняя надежда нашего народа гасла, появлялись храбрые мужи и баатыры с львиным сердцем вышедшие из народа и спасали нацию. (4)

Возникновение и развитие нашего языка на протяжении веков не было одинаковым, но в результате внутренних и внешних воздействий при сохранении его основных грамматических особенностей увеличилось богатство лексики, а некоторые грамматические явления претерпели изменения. Еще одна показательная ситуация заключается в том, что в истории, социологии, философии, обществознании и языкознании понятия «раса», «племя», «народ», «нация» употребляются по-разному с изменением общей мировоззренческой точки зрения: например, в древнекитайских сочинениях (II век до н.э.) «кыргызский народ» означало «кыргызское государство». Прежде чем говорить

об истории кыргызского языка в целом, упоминается, что его отличают термины «общий язык», «общий литературный язык» и «письменный литературный язык» и причина, по которой они по-разному используются кроется в кыргызском языкознании.

Впервые эти вопросы были инициированы и обсуждались в 1950–1960-х годах академиком Б.М.Юнусалиевым и «была связана с основанием кыргызской диалектологии. Поскольку язык не сохранялся в письменной форме на всех этапах своего исторического развития, исследования подтверждают, что истина может быть достигнута только путем сравнения его с другими родственными языками: и тогда правдивость языка раскрывается только путем сопоставления древних фактов, характерными для родственных языков и неодушевлённых, одушевленных явлений в них..(5)

Пройдя множество испытаний истории, несмотря на уничтожение народа и широко распространяясь со скоростью ветра, Великий Караван Слова, устремленный в будущее, не теряя своей самобытности и формы, нашел свой путь и стал языком сегодняшней независимой Кыргызской Республики. Печально, что наш язык, который приятно слушать, в настоящее время находится в состоянии раздавливания, как дерево, попавшее под град, «сленг» начинает занимать ведущее место, кто виноват вузы, школы или средства массовой информации?

Нет сомнений в том, что язык древних кыргызов является одним из самых богатых языков мира. Поэтому всем понятно, что кыргызский язык – это не только язык обмена мыслями, идеями в домах с более чем 6-миллионным населением, он издавна служил и служит интересам кыргызского государства и является международным языком. Давайте кратко рассмотрим этот вопрос. В средние века, до монгольского нашествия, тюркоязычные народы жили и господствовали с востока на запад от Тихого океана до Атлантического океана, с юга на север от Индийского океана до Северного Ледовитого океана. Турецкий язык, в частности кыргызско-кипчакский язык, в то время был языком международных отношений. В то время каждый образованный человек, как правило, знал этот язык. Этот язык играл ключевую роль в межгосударственных переговорах, торговле и в других взаимодействиях с участием представителей разных народов. Известно, что после монгольского нашествия, особенно после создания золотоордынского государства, эта роль кыргызско-кипчакского языка усилилась. Небольшой пример. Язык кумыков, одного из 6 основных народов, проживающих сегодня в Дагестане (кумыкский язык — вариант кыргызско-кипчакского языка), до позднейших времен служил интернациональным языком для всех горцев, а не только всего Кавказа. (6)

Языки внутри гнезда далее делятся на языковые группы или языковые ветви, которые тесно связаны между собой с точки зрения сходства. Языковые группы или ветви далее делятся на языковые группы, языковые группы на отдельные языки, отдельные языки на диалекты, а диалекты на говоры. Например, кыргызский язык генеалогически делится на следующие, то есть происхождение кыргызского языка: алтайские языки, тюркская языковая группа,

восточно-гуннская ветвь тюркских языков, кыргызско-кипчакская группа, кыргызский язык, и современные кыргызские диалекты

Что такое языковая проблема в наших действующих университетах, если я остановлюсь на этой ситуации, то студенты допускают много ошибок в средствах коммуникации, общении, и это сейчас становится обычной привычкой. Стыдно нашей молодежи, которая в будущем станет высокообразованными специалистами, использовать сленговые слова. В силу этого языкознание представляет собой общую систему методов, приемов и принципов анализа взглядов, научных теорий и языковых фактов, высказывавшихся о языке с древнейших времен и до наших дней. Мы считаем, что знания очень важны. Сохранение языка равно сохранению нации, развитие языка равно развитию нации, если мы хотим сохранить свой язык, мы должны всячески заботиться о нем, и мы должны относиться к своей матери язык, созданный с молоком матери, с искренним сердцем.

Использованные литературы:

1.”Ата- бабалар” табериги.Кыргыздын адеп- ахлак, салт- санаа,үрп адат,ырым- жырымжана жөрөлгөлөр жыйнагы.М.Каримов Бишкек, 2011

2.“Кыргызстан” Улуттук энциклопедия: 1-том Башкы ред.Асанов.Ү.Б. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору,2006. ISBN 9967-14-046-1

3.Акматалиев.А.Баба салты, эне адеби; элдик салт 1993,-3-5

4.Интернет булактары

Кашкариева М.А., *улук окутуучу*
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

КОММУНИКАТИВДҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУДАГЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР

Аннотация

Макалада изилдөөнүн максаты катары колледждердеги кыргыз тилин окутуудагы коммуникативдик компетентүүлүктүн методикалык көйгөйлөрү каралды. Мында изилдөөнүн салыштырма- тарыхый методу колдонулду. Кептеги ар бир сөздү туура угуу менен гана чектелбей, анын мазмунун берилген маалыматты кунт коюп угуу ар бир студенттин айтып берүү же сүйлөп берүү жөндөмдүүлүктөрүн байкап, окутуунун практикасында, студенттердин угуусу, айтылган маалыматты эстеп калуу жана кабыл алуу аркылуу туура угуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүү иштери орчундуу маселелерден. Макаланын предмети катары студенттин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өркүндөтүүнүн жолдору кенен талданды. Тагыраак айтканда кыргыз тилин окутуудагы негизги компетенттердин бири студенттердин баарлашуусун өстүрүү, угуу, жазуу, сүйлөө, окуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү тууурасында иш-аракеттер каралды ошондой эле коммуникативдик кырдаалга даярдоонун жолдору чечмеленди.

Таяныч сөздөр: баарлашуу, өркүндөтүү, социалдык табият, байланыш каналдар, текст таануу, кесиптик көндүм, өткөөл курак, канааттандыраарлык деңгээл.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ОБУЧЕНИИ КОММУНИКАТИВОМ

Аннотация

Целью статьи является исследование методологических проблем коммуникативной компетентности при обучении кыргызскому языку в колледжах. Использовался сравнительно-исторический метод исследования. Не только правильно слушать каждое слово, но и внимательно слушать его содержание, наблюдая за умением каждого учащегося говорить или говорить, является одним из важнейших вопросов в педагогической практике. Предметом статьи является подробный анализ способов повышения коммуникативной компетентности студентов. В частности, одной из основных компетенций в обучении кыргызскому языку было развитие у учащихся навыков общения, аудирования, письма, говорения и чтения, а также способы их подготовки к коммуникативной ситуации.

Ключевые слова: общение, совершенствование, социальный характер, каналы коммуникации, распознавание текста, профессиональные навыки, переходный возраст, удовлетворительный уровень.

LINGUISTIC ISSUES IN COMMUNICATIVE TEACHING

Abstract

The purpose of the article is to study the methodological problems of communicative competence in teaching the Kyrgyz language in colleges. The comparative-historical method of research was used. Not only listening to each word correctly, but also listening carefully to its content, observing each student's ability to tell or speak, is one of the most important issues in teaching practice. The subject of the article is a detailed analysis of ways to improve students' communicative competence. In particular, one of the main competencies in teaching the Kyrgyz language was to develop students' communication, listening, writing, speaking and reading skills, as well as ways to prepare them for the communicative situation.

Keywords: communication, improvement, social nature, communication channels, text recognition, professional skills, transition age, satisfactory level.

Кыргыз тилин колледждерде коммуникативдик негизде окутуу учурдун актуалдуу маселеси бойдон туруууда. Айрыкча өткөөл курактагы колледждин студенттеринин коммуникативдик иштеринин канааттандыраарлык деңгээлде эмес экендиги бул маселени тереңден ар тараптуу изилдөө зарылдыгын туудурат. Ал үчүн бир топ илимпоздордун көз карашына сарасеп салынды. Лингвистикадагы изилдөөнүн жаңы багыттары жана жаңы парадигмалары тууралуу орус жана кыргыз тил илиминде соңку мезгилдерде бир катар фундаменталдуу эмгектер жаралды. Алардын ичинен 2005-жылы жарык көргөн Н.Ф.Алефиренконун «Современные проблемы науки о языке», 2006-жылы басылган Л.Н.Чурилинанын «Актуальные проблемы современной лингвистики», В.А.Маслованын 2008-жылы чыккан «Современные направления в лингвистике», Т.С. Маразыковдун 2014-жылы басылган «Текст-маалымат алмашуунун негиздери» жана башка эмгектерди көрсөтүүгө болот. Орус тил илиминде коммуникация лингвистикалык эки багытта: тексттик лингвистикасында жана коммуникативдик лингвистикада изилденет. Бул эки багыттын ортосунда белгилүү бир жалпылык бар. Текттин лингвистикасы тексти тилдин негизги жашоо формасы катары карап, маселени тил, кеп, тексттин өз ара аракеттеринин биримдиги жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алат. Айрым эмгектерде «тексттин теориясы» деген аталышта да колдонулуп жүрөт. Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө текстке төмөнкүдөй аныктама берилген: «Филологическая дисциплина, возникшая во второй половине XX в. на пересечении текстологи, лингвистика текста, поэтики, риторики, прагматики, семиотики, герменевтики и обладающая, несмотря на обшие дисциплинарных пересечений собственным онтологическим статусом.» [Под. ред. М.Н.Ярцевой, 1990].

Лингвист-окумуштуулар тил илиминде текст таануу багытынын пайда болушун белгилүү деңгээлде тил илиминдеги революция катары санашып, бул илимдин келечегин белгилешип, аны «лингвистикалык космос» катары баалашып, адамдын жашоо-турмушу, сүйлөшүп, баарлашуусу болуп турганда өнүгө тургандыгын белгилешет. Чындыгында, текст сүйлөшүүнүн, коммуникациянын азыгы катары өзгөчө мааниге ээ, аны изилдөө аркылуу жалпы эле коммуникациянын, баарлашуунун коомдук-социалдык табиятын, маанисин ачууга, сүйлөшүүнүн өзүн өркүндөтүүгө өбөлгө түзүлөт. Лингвистика тексттин тарыхый барк-баасын, коомдогу ролун, аткарган кызматын толук таанып-билүүгө алгылыктуу аракетерди жасап келет. Ошондуктан текстке берилген аныктамалар да оңдоп саналат. Биз алардын ичинен тексттин табиятын толук бере алат деп эсептеп, Буга мисал кылып Маслованын аныктамасын келтирсек болот «...текст — сложный феномен выполняющий самые разнообразные функции: он одноврменно и средство коммуникации, и хранилище информации, и форма существования культуры, и отражение психологической жизни индивида и нации и продукт определенной исторической эпохи, и средство регилуривание жизни и. т.д.» [В.А.Маслова 2008. - 28]. Аныктамадан тексттин функцияларынын ичинен анын коммуникациянын каражаты болушу өзгөчө орунда экендиги байкалып турат. Тексттин лингвистикасы тексттин

жасалышын, бир бүтүндүккө, кеп бирдигине айланышынын башатын коммуникациядан көрөт. Коммуникация болбосо, тексттин уюштурулушу, болушу мүмкүн эмес. «Коммуникация (лат. Сотиигсано сообшения, передача) - общение, передача при помощи языковых средств какой-либо информации (знаний, идей, фактических сведений, указаний и др.) форма речевого взаимодействия людей в процессе деятельности, основанной на взаимопонимании» [В.Д.Стариченок, 2008. -252].

Коммуникативдик лингвистика коммуникацияга төмөндөгүдөй аныктама берет: «Коммуникация — общение, обмен мыслями, сведениями, идеями и.т.д.- специфическая форма взаимодействия людей в процессе их позновательнотрудовой деятельности» [В.А.Маслова, 2008, - 60]. Мындан улам коммуникация тек гана сүйлөшүү, маалымат алмашуу менен чектелбеген ал адамдын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн негизи экендиги белгилүү болот. Коммуникация аркылуу адамдар байланыш-катнаш жасайт, маалымат алмашат, биргелешкен иш-аракеттерди жүргүзөт, жаңы нерселерди табат, коомду өзгөртөт, келечек планды түзөт ж.б. Жыйынтыктап айтсак коммуникация - бул адамдын жашоо турмушунун, ишмердүүлүгүнүн маанилүү компоненти. Коммуникациянын структурасы булардан турат деп толук айтсак болот:

1.Коммуникативдик кырдаал;

2.Берилүүчү маалыматты багыттуу кылган максаттын мотивдери.

3.Маалыматты берүүнүн материалдык процесси.

4.Коммуникацияга кеминде эки адамдын катышуусу.

Коммуникативдик кырдаалдын өзү төмөнкүдөй структуралык түзүлүштө болот:

1.Коммуникациянын жүрүшүнүн жана факторлорунан:

-сүйлөшүү чөйрөсү,

-сүйлөшүүнүн тиби (расмий, расмий эмес);

-сүйлөшүүнүн мүнөзү (эл алдында , турмуш-тиричиликте);

-байланыш каналдары (угуу, көрүү);

-кептин формалары (оозеки, жазуу) ж.б.

2.Коммуникациянын мүнөздөмөсү:

-сүйлөшүүгө катышкандардын саны, алардын социалдык ролу, сүйлөшүүнүн максаты, сүйлөшүүдөгү активдүүлүк.

3.Сүйлөшүүнүн шарты:

-убактысы, орду, сүйлөшүүчүлөрдүн абалы.

Коммуникация бир эле мезгилде тилдик жана тилдик эмес каражаттардын жардамы менен ишке ашат. Тилдин коммуникация тил бирдиктеринин, каражаттарынын жардамы менен ишке ашкан сүйлөшүү процесси. Ал эми тилдик эмес суйлөшүү, ымдоо-жансоо, мимика, кыймыл-аракет ж.б. жардамы менен ишке ашат. Көпчүлүк учурда эки каражат бир учурда, эриш-аркак колдонулат. Коммуникативдик лингвистика тилдин жана кептин функцияларын өзүн бөлүп көрсөтөт: Мисалы белгилүү психолингвист А.А.Леонтьев тилдин жана кептин функцияларын мындайча көрсөтөт.

Тилдик функциялары:

1) коммуникативдик;
2) ой жүгүртүүнүн куралы:
3) коомдук тарыхий тажрыйбаны бекемдөө;
4) улуттук-маданий кызматы.

Кептин функциялары:

1) магиялык;
2) диакритикалык,
3) эстетикалык;
4) биологиялык кызматы [А.А.Леонтьев, 2003-79]

Орус тилинде жарык көргөн «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө» тилдин төрт функциясы көрсөтүлгөн:

1) коммункативдик. (сүйлөшүү).
2) когнитивдик (таанып-билүүчүлүк)
3) эмоционалдык (айтуунун эрки, мамилеси).
4) мета тилдик (башка тилди сыпаттоо)

Көрсөтүлгөн бул функциалардын бардыгы тилге гана эмес, коммуникацияга, сүйлөшүүгө да тиешелүү. Анткени тидин өзү коомдун көрүнүш катары сүйлөшүүнү, коммуникацияны тейлөө, ишке ашыруу үчүн пайда болгон. Көпчүлүк изилдөөчүлөр тил менен коммуникациялык функцияларын бириктирип көргөн, аларды эки же үчкө болуп белгилешет.

Тил менен коммуникациянын функциялары:

1) таанып-билүүчүлүк же маалыматтык функция: түшүнүк, идея, ойлорду калыптандыруу жана аларды башкаларга берүү;
2) баалоо функциясы: жеке баасын, мамилесин билдирүү;
3) эффективдүү: эмоцияны сезимди билдирүү.

Коммуникативдик лингвистикада кеп актылары тилдик инсан, маданият аралык коммуникация ж.б. маселелер да иликтөөгө алынат. Бул илим коомдогу коммуникативдик ишмердүүлүк үч формада ишке аша тургандыгын белгилейт:

1) сүйлөшүү, баарлашуудан укуктагы адамдардын маектешүүсү;
2) башкаруу-айтуучунун угуучуга карата максаттуу таасир этүүсү;
3) тууроо-коомдун бир мүчөсүнүн жүрүм-турумунун, сүйлөө стилин, жашоо образын ж.б. экинчи бир адамдын өздөштүрүп тууроосу.

Тууроонун натыйжасында муундан муунга адамзаттын тили, маданияты, каада-салттары, илим-билими, кесиптик көмдүмдөрү, тарыхый тажрыйбалары ж.б. сакталып, сапталып, баркталып, байытылып, толукталып келе жатат. Коммуникацияга, текстке кыргыз тилчи окумуштуулары да кайрылып, өз эмгектерин жарыялап келе жатышат.Бул багытта С.Омуралиеванын, Б.Усубалиевдин, С.Мусаевдин, Т.Маразыковдун ж.б.эмгектери бар. Анткени ал эмгектерде коммуникациясын лингвистикалык табиятын ачып берүүгө карата бир катар керектүү маалыматтар чагылдырылган. Т.С.Маразыков кыргыз тил илиминдеги текст таануу багытын калыптандырган негиздөөчүлөрдүн бири болуп саналат. Анын кандидаттык жана докторлук диссертациялык иштери жана жарык көргөн` илимий эмгектери тил илиминдеги коммуникациянын маселелерине арналган. Анын текст боюнча изилдөөлөрүндөгү негизги

айырмачылык орус тил илиминдеги «текcттик лингвистикасы» менен «коммуникативдик лингвистика» парадигмаларын бириктирип, бир багыт катары карап-аны «текст тануунун теориясы» деп аталгандыгында болуп эсептелет. Т.Маразыков: «маалымат алмашуу», «коммуникация», «сүйлөшүү», «сүйлөө жараяны » деген терминдердин туюндурган маанилери бирдей»,-деп эсептелет. Аталган терминдердин ичинен сөзү «маалымат алмашуу» деген терминди колдонот. Окумуштуунун пикири боюнча «маалымат алмашуу. Ар кандай маалымат алмашуунун негизин түзүп турган нерсе-бул маалымат. Маалымат алмашуу текст аркылуу ишке ашат» [Т.Маразыков 2014.-64 б.]

Орус жана башка тил илиминдеги эмгектеринде «маалымат алмашуу» деп атоо шартуу экендиги, аны тактоо зарыл экендиги белгиленип жүрөт. Орус тилиндеги илимий эмгектерде илимий тармактар боюнча өз - өзүнчө терминдик аталышка ээ. Айталы, лингвистикада «коммуникация», психологияда «общение» ж.б. Кыргыз окумуштууларынын ичинде «коммуникация» менен «общение» терминдерин бир сөз менен берүүгө болгон аракеттер жасалып, ал барган сайын кенири колдонула баштады. Биздин оюбузча, бул көңүл бура турган алгылуктуу сунуш. Профессор Ж.Чыманов «коммуникация» терминин — «баарлашуу» — («Кыргыз тили сабагы баарлашуунун сабагы») деп которуп колдонсо, профессор Э.Мамбетакунов «общениени» «баарлашуу» («Научное общения-илимий баарлашуу) дейт. Кыргыз эл мугалими Х. Исаев «диологду» «баарлашуу» (диалоги цивилизации - цивизациялардын баарлашуусу) деп айтып, жазып, келишет. Бул сунушту толук колдосок болот.

Т.Маразыков «коммуникацияны» «маалымат алмашуу»деп бергени менен өз эмгегинде (текст: маалымат алмашуунун негиздери:-Б.,2014.-92-б.) сөз менен бирге эле «сүйлөө» деген сөздү термин катары кеп колдонгон. Мисалы, «Сүйлөө- бул ишмердүүлүк. Ал адам ишмердигинин көп түрлөрү менен тыгыз байланышта. Өзгөчө, биздин сүйлөөбүз эмгек ишмердилигинин негизинде жаралган жана камтылган. [Т.Маразыков.2013. 14-б.] Коммуникация процессинин ар бир бөлүгүн биз коммуникациянын компонеттери (компонент-бир бүтүндүк ажырагыс составдык бөлүгү, түзүүчүсү) катары алып, ал боюнча Т. Маразыковдун изилдөөлөрүн өз максатыбызга ылайык, методикалык өңүттөн талдоого аракет кылыбыз.

Биринчи компонент окутуучунун берүүчү билими (обективдуу чындык) менен толук куралданышы шарт. Мында окутуучу:

-окутуунун максат-милдетин, мазмунун, технологиясын;

-студенттин жаш курагын, каалоо муктаждыктарын;

-кабыл алуу, өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрүн жакшы билиши талап кылынат.

Экинчи компонент окутуучу менен тилдин ортосунда карым-катыш түзүлөт. Мында окутуучу:

-студентке берүүчү билимин, таалим-тарбиясын тилдик жана тилдик эмес каражаттардын негизинде маалымат катары даярдайт;

-маалыматты берүүнүн ык-жолдорун каражаттарын аныктап алат.

Үчүнчү компонент айтуучу маалымат менен тилдин ортосунда байланыш түзүлөт. Б.а. маалымат толугу менен тил аркылуу текст түрүндө даярдалат. Мында окутуучу:

-берилүүчү билимди (маалыматты) так, түшүнүктүү жана жеткиликтүү берүүгө;

-маалыматтын тарбиялык, өнүктүрүчүнүн маанисине көңүл буруу талап кылынат .

Төртүнчү компонент берилүүчү билим (маалымат) менен студенттин (угуучунун) ортосунда байланыш түзүлөт. Студент билимди аң - сезимдүү түрдө (түшүнүп) же аң-сезимсиз турдө (жаттап) кабыл алуусу мүмкүн. Мында окутуучу:

-студенттин кабыл алуусуна, ойлонуусуна, өздөштүрүүсүнө көңүл бурат;

-студенттин түшүнүп же түшүнбөй эле угуп жатканына маани берет;

-студенттин өзунчө ой жүгүртүп, жекече тыянак чыгаруусуна өбөлгө тузөт;

Бешинчи компонент студенттин кабыл алган (уккан) маалыматы менен объективдүү чындыгынын ортосунда карым-катыш түзүлөт. Б.а. студент алган маалыматын өзүнүн түшүнүгү менен салыштырып көрөт. Тактоого аракет кылат. Эгерде студент алган билимин өздөштуруп, акылы менен талдап салыштырып, жыйынтык чыгарса, анда натыйжа жакшы. А бирок студент алган билимин толук өздөштүрбөй, жаттап алса, аларды өз түшүнүгү менен толуктабаса, коммуникация процесси толук жүргөн жок же ал өз максатын ишке ашыра алган жок деп жыйынтык чыгарылат. Кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутууда баарлашуунун бул системасын, анын компоненттерин окутуучу толук өздөштуруп, билбесе же сабак процессинде аларга көңүл бурбаса, сабактын күткөн натыйжасын алууга болбойт.

Профессор Т.Маразыков 22ге бөлүп, ар бирине түшүндүрмөлөрдү берген. Биз алардын ичинен студенттердин сүйлөөсүн өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу негизги факторлоруна кыскача токтололу:

-Сүйлөшүү дайыма белгилүү бир шартта, чөйрөдө ишке ашат. Ар бир шартка, чөйрөгө жараша тил каражаттары колдонулуп, сүйлөшүү процесси жүрөт. Студент бул тууралуу толук маалыматка ээ болуп, аларды зарылдыгына жараша колдонуу көндүмүн өздөштүрүүгө тийиш.

-Кандай гана сүйлөшүү болбосун ал зарылдыктан келип чыгат. Ал зарылдык сүйлөшүүнүн мотиви болуп саналат.

-Бардык сүйлөшүүлөрдүн өз максаттары болот. Максатсыз сүйлөшүү процесси жүрбөйт. Демек студент сүйлөшүүгө катышуу үчүн анын максатын так билиши керек:

-Сүйлөшүүнүн конкреттүү бир темасы, же бир нече темасы болушу мүмкүн. Сүйлөшүүгө активдүү катышуу үчүн студент анын темасын аныктоого көнүгүшү шарт.

-Сүйлөшүүдө айтуучу жана угуучу болот. Сүйлөшүүгө катышкан адамдардын санына жараша, ал монолог, диалог жана полилог болуп бөлүнөт. Сүйлөшүү процесси ушул жагдайларга жараша жүрөт.

-Бардык сүйлөшүүлөрдүн максаты менен шартына жараша кептин функционалдык стилдеринин бири колдонулат.

-Сүйлөшүүлөр мүнөзүнө жараша расмий жана расмий эмес деп бөлүнүп, ага жараша тил бирдиктери менен тил каражаттары колдонулат.

Коммуникация», «маалымат алмашуу», «сүйлөшүү», «кеп», «сүйлөө процесси» ж.б. аталыштар менен берилген, психология, лингвистика, педагогика ж.б. илимдерде максаттарына ылайык иликтенип келе жаткан адамдардын ортосунда өз ара пикир алышуусун, сүйлөшүүсүн, карым-катышын тейлеп келе жаткан процессти биз, соңку мезгилдерде кеңири колдонула баштаган «баарлашуу» сөз-термин аркылуу белгилөөнү сунуш кылабыз. Баарлашууга берилип келе жаткан аныктама түшүндүрмөлөрдө белгилүү бир жагынан болгону менен ар бир илим өз максатына ылайык өзгөчөлүктөргө ээ болгон түшүндүрмөлөрдү берет. Лингвистикада баарлашууну адамдын таанып билүү, карым-катыш жасоосунун спецификалык формасы катары карайт.

Пайдаланылган адабияттар:

1.Ильин, Е.П. Психология общения и межличностных отношений [Текст] /Е.П.Ильин // –М.:СПб, 2014. 576-с.

2.Зимняя, И.А. Педогогическая психология [Текст] /И.А.Зимняя // Учебник для ВУЗов – М.: Логос, 2008. 384-с.

3.Сарылбекова, З. С. Коммуникативные основа обучение кыргызкому языку в школах с русском языком обучение [Текст] / З.Сарылбекова // Учебник -Б.: 2014. 168-б.

4.Яковлев, И.П. Основы теории коммуникации [Текст] /И.П.Яковлев// Учебное пособие СПб.-2001. 230-с.

5.Коновленко, М.Ю. Теория коммуникации [Текст] /М.Ю. Коновленко, В.А.Коновленко // Учебник для бакалавров.-М.: 2014.-415-с.

6.Джаманкулова, А.Т. Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин окутууда ЖОЖдордун студенттеринин кебин өстүрүү [Текст] /А.Т. Джаманкулова// Окуу китеби -Б.: 2016.-128-б.

7.Чыманов, Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] /Ж.А Чыманов // Окуу китеби Б.: 2009.-286-б.

8.Бабаев, Д. Орто кесиптик окуу жайларынын окутуучуларынын информациялык жана коммуникациялык компетенттүүлүгүн калыптандыруу. [Текст] /Д.Бабаев, С.А.Сайпидинова, Д.Хаитова // Наука. Образование. Техника. -Ош: КУМУ, 2019-ж .-№1. -С.81-85

9.Исаков, Т.Э. Билим берүүдөгү интерактивдик методдор жана аларды колдонуунун ыкмалары [Текст] /Т.Э.Исаков// Наука.Образование.Техника. Ош: КУМУ, 2014.-№3.-С.22-26.

10.Тилекова, Н.Д. Литературное обозрение как фактор формирования профессиональной культуры студентов [Текст] /Н.Д.Тилекова// Наука. Образование.Техника.-Ош: КУМУ, 2018.- №3.- С.44-52.

***Калматова Г.М.,** пед.и.к., доцент*
Муратова М.А.
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

КЕНЖЕ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДОЛБООРЛОО ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Бул макалада башталгыч класстын окуучуларынын долбоордук ишмердүүлүгүн калыптандыруу каралат. Ал башталгыч мектепте окутуунун инновациялык технологиясы катары долбоор методунун ролун жана артыкчылыктуулугун ачып берет. Эне тил сабагында бул ыкманы ийгиликтүү колдонуунун жеке мисалдары келтирилген.

Ачкыч сөздөр: долбоор, долбоор ишмердүүлүгү, долбоор методикасы, сабак, окутуунун усулдары, топторлордо иштөө, эне тили.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

Данная статья рассматривает формирование проектной деятельности младших школьников начальных классов. Раскравает роль и преоритетность метода проекта как инновационная технология обучения в начальной школе. Предлагается личностные примеры успешного использования данного метода на уроках родного языка.

Ключевые слова: проект, проектная деятельность, метод проекта, урок, методы преподавания, работа в группах, родной язык.

FORMATION OF PROJECT ACTIVITY OF JUNIOR PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Annotation

This article considers the formation of project activities of primary school students. It reveals the role and priority of the project method as an innovative technology of teaching in elementary school. Personal examples of the successful use of this method in the lessons of the native language are offered.

Key words: project, project activity, project method, lesson, teaching methods, group work, native language

Азыркы турмуш инсандын интеллектуалдык жана социалдык өнүгүүсүнө жогорку талаптарды коюп жатат. Инсанды тарбиялоодо жана өнүктүрүүдө аныктоочу факторлор болуп анын ички активдүүлүгү, өзүн-өзү өнүктүрүүгө, өзүн өзү өркүндөтүүгө болгон муктаждыктары жана жөндөмдөрү саналат. Заманбап коомдо жаңы билим берүү технологиялары тездик менен өнүгүп жатат, маалыматтын чоң агымы бардык жактан курчап келет. Бул маалымат деңизине чөгүп кетпөө үчүн, так багыт алуу, максаттарды коюу, алган билимин пайдалануу жана колдонуу үчүн ар бир окуучу мектептен калыптанышы керек.

Башталгыч мектеп үчүн билим берүүнүн жана тарбиялоонун натыйжаларынын бири балдардын заманбап технологияларды өздөштүрүүгө даярдыгы болушу керек. Чыгармачыл иштеген башталгыч класстардын мугалими заманбап билим берүү технологияларысыз окуучуга багытталган окуу процессин куруу мүмкүн эместигин түшүнөт[1, 62 б.].

Заманбап билим берүүнүн максаты – чыгармачылыкка жөндөмдүү ар тараптуу өнүккөн инсанды даярдоо жана тарбиялоо. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү инновациялык педагогикалык технологияларын белгилөө зарыл:

1.Проблемалык окутуу.

Окуу иш-аракетинде көйгөйлүү кырдаалдарды түзүү жана аларды чечүү үчүн окуучулардын активдүү өз алдынча иш-аракетин уюштуруу, анын натыйжасында билимди, билгичтиктерди, жөндөмдөрдү чыгармачылык менен өздөштүрүүсү пайда болот, акыл-эс жөндөмдөрү өнүгөт.

2.Көп деңгээлдүү окутуу.

Бул технологиянын негизинде башталгыч класстын мугалими алсыз окуучуга жардам берүүгө, күчтүүлөргө көңүл бурууга мүмкүнчүлүк алат. Күчтүү окуучулардын билим алуусуна жана тезирээк, тереңирээк умтулуусу ишке ашуурусуна шарт түзүүгө аянтча жаратат. Күчтүү окуучунун өз жөндөмдүүлүктөрүн тастыктоого, алсыз окуучунун окууда ийгиликке жетүүгө мүмкүнчүлүк алуу менен окуу мотивациясынын деңгээли жогорулайт[3, 56 б.].

3.Дизайн ыкмалары.

Бул метод боюнча иштөө окуучулардын жеке чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө, кесиптик жана коомдук өзүн өзү аныктоого көбүрөөк аң-сезимдүү мамиле кылууга мүмкүндүк берет.

4.Изилдөө методдору.

Кенже класс окуучулары билимин өз алдынча толуктоого, изилденүүчү проблемага терең кирип, аны чечүүнүн жолдорун сунуштоого мүмкүнчүлүк берет, бул дүйнө таанымын калыптандырууда маанилүү. Бул ар бир окуучунун жеке өнүгүү траекториясын аныктоо үчүн маанилүү болуп саналат.

5.Оюндун ыкмалары: ролдук, ишкердик жана башка билим берүүчү оюндардын түрлөрү.

Көз карашын кеңейтүү, таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүү, практикалык ишмердүүлүктө зарыл болгон белгилүү бир көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү калыптандыруу, жалпы билим берүү жөндөмүн өнүктүрүү.

6.Кызматташууга тарбиялоо (команда, топтук иш).

Кызматташуу чоңдор менен балдардын биргелешкен өнүктүрүү иш-аракетинин идеясы катары чечмеленет. Индивидуалдык мамиленин маңызы академиялык предметтен эмес, баладан предметке карай өтүү, бала ээ болгон мүмкүнчүлүктөрдөн чыгуу болуп саналат, инсандын психологиялык-педагогикалык диагностикасын колдонуу[4,77 б.].

7.Маалымат жана коммуникация технологиялары.

Билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү жана чексиз байытуу үчүн, интеграцияланган курстарды колдонуу, Интернет ресурстарын терең пайдалануу.

8.Ден соолукту сактоочу технологиялар.

Бул технологияларды колдонуу сабак учурунда ар кандай типтеги тапшырмаларды бирдей бөлүштүрүүгө, акыл-эс ишмердүүлүгүн физикалык мүнөттөр менен алмаштырууга, татаал окуу материалын берүүнүн убактысын аныктоого, өз алдынча иштөөгө убакыт бөлүүгө, окутуунун техникалык

каражаттарын ченеми менен колдонууга мүмкүндүк жаратат жана окутууда оң натыйжаларды берет.

9.Портфолионун инновацияларын баалоо системасы.

Окуучунун жетишкендиктеринин жекелештирилген эсебин калыптандыруу, инсандын индивидуалдык өнүгүү траекториясын аныктоо, социалдык өзүн-өзү аныктоону педагогикалык жактан колдоонун куралы катары колдонуучу инновациялык метод.

Жогоруда аталып жаткан инновациялык окутуунун усулданынын ичинен үчүнчү муундагы мамлекеттик билим берүү стандартынын ийгиликтүү ишке ашыруунун шарттарынын бири катары окуучулардын долбоордук ишмердүүлүгүнө өзгөчө белгилеп белгилөө зарыл. Ушуга байланыштуу долбоор ыкмасын инновациялык технология катары билим берүү мейкиндигинде колдонуу маселеси педагогдордун жана лигводидактардын көңүлүн буруп келген. Россияда бул инновациалык окуутунун усулуна төмөнкү окумуштуулар көбүрөөк көңүл бурушкан: С.Т.Шацкий, Е.Г.Каганов, Б.В.Игнатьев, В.Н.Шульгина, П.П.Блонский. Көрүнүктүү ата мекендик окумуштуулар А.Алимбеков, Н.А.Ахметова, И.Бекбоев, К.Есеналиевдер илимий-педагогикалык эмгектеринде бул маселе боюнча илимий тажрыйбаларын тартуулашкан.

А.Алимбеков “долбоордук ишмердүүлүк деп тигил же бул жол менен формалдуу түрдө практикалык натыйжа менен аякташы керек болгон маселени деталдуу иштеп чыгуу аркылуу максатка жетүү жолу катары түшүнүлөт” деп аныктама берсе, америкалык педагог Д.Дьюинин айтымында, ар кандай көйгөйлөрдү изилдөөсү макеттерди, схемаларды, эксперименттерди жасоо менен бала тажрыйбаны жана билимди алышы керек[2, 84 б.].

Бул долбоорлоо методдун айрым жактоочулары мектепти өзгөртүүнүн бирден-бир каражаты деп жарыялоо менен төмөнкү долбоордун өзгөчөлүктөрүн белгилешет:

1) учурдун заманбап талаптарына жооп берет, окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн ачууга мүмкүндүк берет,

2) балдарда көйгөйдү коюу жана аны чечүүнүн жолдорун өз алдынча табуу жөндөмүн калыптандырат;

3) окуучулардын илимий-изилдөө иштерине болгон кызыгуусун өстүрөт;

4) окуу процессинде окуутуунун техникалык каражатарыны билгичтик менен колдонууну үйрөтөт.

Жогоруда белгиленген изилдөлөрдүн натыйжасында жана аларды ишке ашыруу максатында “Менин биринчи долбоорлорум”аталышта атайын программа иштелип чыкты. Бул программа 1-класстан 4-класска чейинки окуучулардын билим алуу процессинде долборлоо-изилдөө ишмердүлүүгүн калыптандырууга арналган. Программанын максатын өзгөчө белгиленди: кенже окуучулардын конструктордук жана илимий-изилдөө иш-аракеттери менен тааныштыруу аркылуу алардын таанып-билүү активдүүлүгүн, алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, бул иш-аракетти уюштуруу жана анын натыйжаларын алуу үчүн шарттарды түзүү.

Бул багытты ишке ашыруу маңызы боюнча өнүгүп келе жаткан окуучулардын акыл-эс ишмердүүлүгүн активдештирүүгө өбөлгө түзгөн, ар кандай компетенцияларды калыптандыруу процессинде өзгөчө маанилүү болгон активдүү окутуу ыкмаларын колдонулган. Тактап айтканда, сунушталган программа боюнча сабак учурунда кенже окуучуларынын долбоорлоо ишмердүүлүгүн калыптандыруу бир нече этаптарда жүргүзүлөт:

1-этап. Долбоорго кириңиз. Бул этапта окуучулар тарабынан долбоордук иш-аракеттердин жүрүшүндө чечиле турган көйгөйлөр тандалат жана чемеленет, далилдөө же жокко чыгарууну талап кылган гипотезалар коюлат;

2-этап. Уюштуруучулук. Долбоордун катышуучулары тандалып алынат, иш багыттары (теманы тандоо) аныкталат, мында кенже класс окуучуларынын кызыкчылыктарын эске алуу зарыл. Ар бир катышуучу үчүн тапшырмалар түзүлүп, ар бир багыт боюнча маалымат булактарынын ыкмалары көрсөтүлөт.

3-этап. Иш-чараларды ишке ашыруу. Керектүү маалыматты издөө, маалыматтарды чогултуу, милдеттерди чечүү үчүн зарыл болгон теориялык жоболорду изилдөө: тиешелүү адабияттарды изилдөө, сурамжылоо жүргүзүү, изилденип жаткан маселе боюнча суроо ж.б.

4-этап. Долбоордун жыйынтыктарын иштеп чыгуу жана каттоо. Бул этапта алынган маалыматтарды иштеп чыгуу ыкмалары аныкталат - долбоорду коргоо. Бул кургак отчет эмес, тескерисинче, түстүү иш. Окуучулар көйгөйдү, бул иштин максаттарын жана милдеттерин, өз иш-аракеттерин пландаштыруу жана ишке ашыруу жөндөмдөрүн, ошондой эле көйгөйдү чечүүнүн тапкан жолун көрсөтүп, өз долбоорлорун сунушташат. Бул жерде мугалим үчүн балдарга долбоорлорду уюштурууга жана аларды коргоого жардам берүү маанилүү. Бул этапта окуучулар менен жекече иштөө колдонулат.

5-этап Алынган натыйжаларды талкуулоо. Формалдуу жыйынтыктар долбоордун калган катышуучуларына баяндама, талкуу, ролдук оюн түрүндө, конференция аркылуу ж.б.у.с. Катышуучулар алынган маалыматты талкуулап, талдап, өз ой-пикирин бөлүшөт, баяндамачыга суроолорду беришет жана айтылган гипотезаларды текширишет. Рефлексия, аткарылган ишке өзүн өзү баалоо.

Белгилей кетчү нерсе, башталгыч мектепте долбоордук иш - бул кыйла татаал процесс. Бул иш мугалимден, окуучудан, ата-энеден көп күч-аракетти жана убакытты талап кылат. Мисалы, 1-класста үч адам долбоордук иш-чараларга катышууну каалагандыгын билдиришкен, бул 100%дын 12%ын түзөт. Ал эми 2021-2022-окуу жылында 6 адам өз эмгектерин тартуулоону каалашты. Бул 100%дын 24% түзөт. Быйылкы окуу жылында мурдагыдан айырмаланып, долбоордук иш-чараларды класстан тышкаркы иштерге гана эмес, аларды адабий окуу, эне тили сабактарында да колдонулду (автопортрет долбоору, алтын сөз чиймелери, билдирүүлөр, баяндамалар жана презентациялар түрүндө берилген), адабий окуу (чыгармачылык дептерлер, китеп жазуу, жазуучу-конок). Бул долбоорлоо усулу окуучулардан жеке жана топтордо иштөөнү талап кылуу менен бирге, командалык ой-жүгүртүү, изденүү жана биримдиктүү иш алып барууга үндөйт. Окуучулар тарабынан аткарылган долбоорлор чыгармачылык

мүнөзгө ээ экенин белгилөө зарыл жана авторук программадан алынган төмөнкүдөй мисалдар далил боло алат:

1-класстар үчүн

Долбоор: «Биринчи жолу 1-класста» жамааттык сонун фотоальбомду түзүү. Долбоордун максаты: Окуу иш-аракетине болгон кызыгууну сактоо. Биргелешип иштөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү.

Жыйынтык: Жыйынтыгында класстын жашоосун чагылдырган фотоальбом чыгаруу.

Долбоор: « Жандуу алфавит» (ар бир тамгага туура келген сөздү сүрөтү менен жыйноо).

Долбоордун максаты: Тыбыштардын жана тамгалардын темасын бекитүү. Тиешелүү тыбыштар жана тамгалар үчүн сөздөрдү түзүү жана тандоо. Биргелешип иштөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү.

Жыйынтык: Сөздөр журналын түзүү.

2-класстар үчүн

Долбоор: «Жаныбарлар дүйнөсүндө»

Долбоордун максаты: окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн активдештирүү, балдардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү.

Жыйынтык: Жаныбарлар тууралуу слайд түзүү.

Долбоор: «Үй-бүлөлүк муун»

Максаты: үй-бүлөлүк тарбия салттарын жандандырууга көмөктөшүү; ата-энелерди жана балдарды чогултуу, аларды бир жалпы ишке кызыктыруу.

Жыйынтык: фотоальбом чыгаруу

3-класстар үчүн

Долбоор: "Мен жашагым келген үй"

Максаты: пландоону, дизайнды жана идеяны ишке ашырууну үйрөнүү, аны реалдуу жашоодо колдонсо болот.

Жыйынтык: үйдүн макетин жасоо.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир бала үчүн ийгилик маанилүү экенин талашсыз. Анын иши ал иштеген топ үчүн да, бүткүл класс үчүн да, мугалим үчүн да, ата-энелер үчүн да, өзү үчүн да маанилүү экенин ар бир адамга далилдеп, көрсөтүү зарыл. Ар кандай долбоорлорду ишке ашырууда балдар командада иштөөгө, өз ара сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, стандарттуу эмес чечимдерди табууга, китеп жана башка маалымат булактары менен иштөөгө үйрөнүшөт. Алар демилгени көрсөтүп, чыгармачылык менен ойлоно башташат, мотивация жогорулайт.

Колдонулган адабияттар:

1.Банников, В. Н. Влияние проектно-исследовательской деятельности на развитие творческого мышления и познавательной 7 активности учащихся / В. Н. Банников, М. А. Банникова // Пед. образование и наука. – 2008. – № 3. – С. 83–86.

2.Исаков Б., Смаилова А., Алетта А. Кызыктуу сабак өтүүнүн заманбап 70 ыкмасы: мугалимдер үчүн колдонмо/ Б.Исаков, А.Смаилова, А.Алетта. – Бишкек: Илим-Тек, 2022. - 82 б.

3.Кондубаева М.Р. Методика преподавания русского языка/ М.Р.Кондубаева. – Алматы: Балауса, 2018. -352 с.

4.Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студентов вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров/ под ред. Е.С. Полат. - М: Издательский Центр «Академия», 2001. - с. 66.

5.Уайтекер Т. Идеалдуу мугалим болуунун сырлары: мугалимдер үчүн дүйнөлүк бестселлер/ Т.Уайтекер – Бишкек: Китеп.kg, 2016. – 216 б.

***Нургазыева А.Н.,** магистрант*
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

ХИМИЯ САБАГЫНДА ОЮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макалада химия сабагын окутууда оюн технологияларын колдонуунун натыйжалары, оюн- сабактын түрлөрү, функциясы, максаты жана милдеттери, этаптары каралган. Оюн технологиясын колдонуп сабак өтүүдөгү дидактикалык талаптарга жана критерийлерге мисал келтирилип, анализ берилген. Ошондой эле оюн системанын критерийлери, милдеттери көрсөтүлгөн.

Химия сабагын окутууда оюн технологиясын колдонуу менен окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырып, алардын ой жүгүртүүсүн жана билимдерин, көндүмдөрүн өркүндөтүп сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр:сабак, оюн технологиясы, педагогикалык технология, дидактика, методика, окутуунун каражаттары.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ХИМИИ

Аннотация

В данной статье расмотренно виды игорвых урок, результаты, функции, цели и задачи использования игровых технологий в обучении химии. В качестве примера приведены и проанализированы дидактические требования и кретриии использования игровых технологии.

Использование игровой технологии при проведении урока химии повышает интерес учащихся к уроку, совершенствует их мышление и знания, повышает эффективность урока.

Ключевые слова: урок, игровые технологии, педагогическая технология, дидактика, методика, средства обучения.

GAME TECHNOLOGIES IN CHEMISTRY LESSONS

Abstract

This article discusses the types of gaming lessons, results, functions, goals and objectives of using gaming technologies in teaching chemistry. As an example, didactic requirements and criteria for using gaming technology are given and analyzed.

The use of gaming technology in conducting a chemistry lesson increases students' interest in the lesson, improves their thinking and knowledge, and increases the effectiveness of the lesson.

Key words: lesson, game technologies, pedagogical technology, didactics, methodology, teaching aids.

Киришүү.

Оюн - бул иш-аракеттердин эң жеткиликтүү түрү, айлана-чөйрөдөгү таасирлерди иштеп чыгуунун жолу.Оюн окуучунун ой жүгүртүүсүнүн жана фантазиясынын өзгөчөлүгүн, анын эмоционалдуулугун, активдүүлүгүн, баарлашууга болгон муктаждыгын өнүктүрүп, ачык көрсөтөт. Оюн бул өз алдынча ишмердүүлүк, анда окуучулар бири-бири менен байланышты түзүшөт. Аларды бир максатка бириктирет, ошол максатка биргеликте жетүүнү көздөшүп, окшош эмоциялары байкалат.оюндун тапшырмасын аткаруу окуучаларды өз алдынча оюндун маселелерин чечүүгө, оң жолун табууга, мурда алган билимдерин колдонуп өз ойун ачык айтуусуна шарт түзөт. Көбүнчө оюн жаңы билимдерди калыптандыруучу, окуучулардын кургозорун өстүрүүчү кызматты да аткарат. Ошентип, оюн ишмердүүлүгү окутуу процессинин актуалдуу

проблемаларынын бири болуп саналат. Сабакта колдонулган оюндун функцияларынабилим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк функциялары таандык болуп эсептелет, ошондуктан оюндун окуучунун өнүгүүсүнө тийгизген таасирин так аныктоо жана билим берүү жана тарбиялоо системасында өз ордун табуу зарылчылыгы келип чыгат. Оюн учурунда баланын личность катары калыптанып жана психологиялык жактан өнүгүүсүн так аныктап, башка ишмердүүлүгүндө тийгизген тассирлердин аспектилерин аныктоо керек. Оюн окуучулардын колектив менен иштөөсүн, өз алдынчалуулугун, жумушка болгон кызыгуусун формулировкалоодо чоң мааниге ээ. Оюн процесси активдүү катышуучулардын оң сапаттарын калыптандырууга мүмкүндү берет, ар кандай маселелерди чечүү жолдорун таап, өз алдынча чечим кабыл алууга үйрөтөт. Ар кандай ситуацияларда байкалуучу сапаттарын өркүндөтүп, оюн тарабынан берилген шарттарга адаптация болууга, баарлашууну, маектеши менен баарлашуудан ырахат алууну, окуучуларга жагымдуу болгон эмоционалдык чөйрөнү түзүүнү үйрөтөт [5].

Оюн формаларын башталгыч жана жогорку класстарга билим берүүдө, ошондой эле традицялык эмес сабактарды өтүү колдонууга болот. Окуучулардын таанып билүүсүнүн активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугун жогорулатып оң тааасирин тийгизгени менен оюн технологиясы предметтерди окутуудагы негиз көйгөйлөрдү чечүүдө таасири бир аз начар.

Оюн ишмердүүлүгү төмөнкү функцияларды аткарат:

-кызыктыруучу;

-коммуникативдик;

-оюн-терапевдик:

-дидактикалык;

-социалдаштыруу;

-тарбия берүүчүлүк.

“Педагогикалык оюн технологиясы” түшүнүгү, ар кандай педагогикалык оюндар түрүндө педагогикалык процессти уюштуруунун методдорунун жыйндысын жана ыкмаларынын тобун өз ичине камтыйт. Оюн технологиясын ишке ашыруунун негизги багыттары:

-дидактикалык максат окуучуларга оюндун тапшырмасы катарында берилет;

-окутуу ишмердүүлүгү оюндун эрежелерине баш ийет;

-окуу материалы оюндун каражаттары катарында колдонулат: окутуу ишмердүүлүгүнө салыштыруу элементи киргизилет, ал дидактикалык милдетти оюн тапшырмасына айландырат;

-дидактикалык милдетти ийгиликтүү аткаруу оюндун натыйжасы менен байланышкан.

Оюн технологиясыныннегизги максаттары:

-Дидактикалык.

-Тарбия берүүчүлүк.

-Өнүктүрүүчүлүк.

-Социалдаштыруу.

Оюн-сабактын классификациясы:

-Кызыктруучу сабактар.

-Жалпылоочу сабактар.

-Жаңы материалды түшүндүрүүчү сабак.

-Проблемалык сабак.

-Табият таануу циклинин предметтери менен интеграцияланган сабактар.

Оюн-сабактар.

-Мисал катарында төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот:

Көнүгүү сабактары.Окутуу учурунда жана класстан тышкаркы иштерде колдонулат. Сабактын бул формасына 10-15 мүнөт убакыт керектелет, окуучулардын таанып билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн өркүндөтөт, кызыгуусун арттырып жана жаңы материалды бышыктоодо, аны ар кандай шарттарда практикада колдоно билүүсүн өркүндөтүүчү эң жакшы каражат болуп саналат. Бул оюндарга ар түрдүү викториналар, кроссворддор, ребустар, чайнворддор, табышмактар, башкатырмалар кирет.

Саякат оюндары. Оюндун бул түрлөрүн сабак учурунда жана класстан тышкаркы иштерде кеңири колдонсо болот. Бул оюндар окуу материалын терең өздөштүрүүдө жана бышыктоодо кызмат аткарышат. Окуучулардын оюн учурунда активдешүүсү ооз эки жооп берүүсүндө, суроо-жооп учурунда, алардын элестетүү жана ой жүгүртүү учурунда байкалат [4].

Мисалы 8-класска “Д. И. Менделеевдин мезгилдик закону жана системасы” деген теманы бышыктоо үчүн элементтер дүйнөсүнө саякат жасоо менен элементтердин атомдук массасы, электрон, протон, нейтрон, оксид, металл жана металл эместердин касиеттери түшүнүктөрүн бышыктоого болот [2].

Сюжеттик оюндар (ролдук). Бул оюндун жогоруда аты атлаган экин оюндан, ойдон чыгарылган кырдаалдын шарттары сахналаштырылганы менен жана окуучулар белгилүү ролдорду аткарышы менен айырмаланып турат. Оюндун бул түрү окуучунун жашоо-тиричиликте боло турган кыйын кырдаалдан оңой жолду таап чыгып кетүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет. Ошондой эле окуучулардын көмүскө сезимдерин ачып берип, башкалар менен болгон байланышты түзүүнү, окуучу менен мугалимдин ортосунда болгон кайтарым байланышты түзүүгө жардам берип, эмоцияларды башкара билүүнү үйрөтөт.

Мелдеш-оюну.Оюндун булу жогорудагы үч оюндун дидактикалык милдеттерин же кээ бир элементтерин өзүнө камтыйт. Оюндун бул формасын колдонуу үчүн окуучулар топторго, командаларга бөлүнөт да өз ара таймашышат. Оюндун негизги өзгөчөлүгү мелдешүү, таймашуу жана кызматташууну ичине камтыганы [5].

Жогоруда аты аталаган оюндарды химияны окутууда колдонуу абдан эффективдүү жана оң натыйжаларды берип, химия мугалиминин түйшүгүн жеңилдетет жана ал окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, окуу материалынын өзгөчөлүгүнө жана башка педагогикалык факторлорго жараша тандалып алынат. Оюндун түрлөрүн химия сабагында колдонуу мугалимге, окуучулардын сабака

болгон көңүл буруусун арттырып, жаңы теманы түшүндүрүүдө аны бышыктоодо жана тарбия берүүдө чоң жардам берет. Мисалы, ачык сабак өтүү үчүн мугалим "Органикалык эмес биримелердин негизги класстары" деген теманы тандап ала турган болсо, анда мугалим окуучулардын санына жара аларды 4 топко бөлүп 1-топко "Оксид", 2-топко "Негиз", 3-топ "Кислота", 4-топко "Туз" деп ат коюу менен мелдеш оюнун тандап алса болот. Ар топ өздөрүнө коюлган бирикмелердин касиеттерин айтып, алардын химиялык реакцияларынын теңдемесин түзүп жарыша турган болсо мурда өтүлгөн теманы кайталоо да болот [1].

Сабакта колдонулуучу оюндардын классификациясы:Ар бир предметтин өзүнө тийешелүү оюндун түрлөрү бар. Жалпы педагогикалык оюндар билим берүүчү, машыктыруучу, контролдук жана жалпылоочу, таанып-билүүчү, тарбия берүүчү, коммуникативдик ж.б. болуп бөлүнүшөт. Оюндун методикасынын мүнөзүнө жараша: предметтик, сюжеттик, ролдук, имитациялык болушат. Оюн ишмердүүлүгүнүн формасына жараша: жекече, группалык, жалпы класстык.

Сабак учурунда колдонулуучу оюндун критерийлери:

-Оюн бир эле сабакка пландаштырылат.

-Оюндун шарттары жөнөкөй болуусу зарыл.

-Оюн окуучулардын баарын өзүнө камтышы керек.

-Баалоо жөнөкөй болуусу жана окуучулар кантип баа алгандыгын түшүнүүсү жеңил болгондой кылып түзүү керек.

Корутунду.

Сабак учурунда оюн технологиясын колдонуу, окуучулардын предметке болгон кызыгуусун арттырып, алардын жаңы теманы түшнүүсүнө жана бышыктоого, эске тутуусуна мыкты шарт түзөт. Ошондой элек окуучулардын ой жүгүртүүсүн өзгөртүп, тарбия берүүчүлүк кызматты да аткарат.

Колдонулган адабияттар.

1. Тыльдсеп А.А., Корк В.А. «Мы изучаем химию», изд. «Просвещение». 2010 г.

2.Библиотечка «Первого сентября», изд. дом «Первое сентября». 2010-15 г. «Первоначальные химические понятия». «Я иду на урок химии».

3.Под редакцией Э.Г. Золотникова. «Урок окончен. Занятия продолжаются», изд. «Просвещение». 2010 г.

4.Теория и методика обучения. Высшее образование. В. С. Кукушин. Ростов-на-Дону. «Феникс». 2012.

5.Инновационные педагогические технологии. Активное обучение. Москва. «Академия». 2011.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENS:

Мавлянов А.С., Улан уулу А.
БИЛИМ БЕРҮҮНҮ САНАРИПТЕШТИРҮҮ ДҮЙНӨЛҮК ГЛОБАЛИЗАЦИЯНЫН ЭТАПЫ КАТАРЫ........ 3
Токтоболотова С.А.
СКАНДИНАВИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНДӨГҮ ШАЙЛООЛОРДУ КОНСТИТУЦИЯЛЫК ЖӨНГӨ САЛУУ........ 9
Сулайманов Э.Ж., Анарбекова В.Э.
Н.М.ПРЖЕВАЛЬСКИЙДИН БОРБОРДУК АЗИЯНЫ ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ........ 16
Аттокурова М.У., Юлдашов К.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ: ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮГӨ ТААСИР ЭТҮҮЧҮФАКТОРЛОР........ 22
Токтогулова Г.Т., Сулайманов Э.Ж., Усенов А.А.
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНЫН ОРДУ........ 28
Турдубаева А.М., Кадырова А.К., Кочорова Г.О.
ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН МЕДИЦИНА ТҮШҮНҮГҮНДӨ КОЛДОНУЛУШУ........ 32
Жолдошбаев Д.А., Акбарова Ч.Ж.,
ОКУТУУНУН АР КАНДАЙ ЭТАПТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДИН ИНСАНДАР АРАЛЫК ТААНУУСУНУН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН ДИНАМИКАСЫ........ 38
Жолдошбаев Д.А.
ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМГА ЖАКЫНДЫГЫ МЕНЕН ИЙГИЛИК ЖӨНҮНДӨГҮ ЭЛЕСТЕТҮҮЛӨРДҮН ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШ..... 51
Асилбеков Д.Т.
ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ПРИЧИНА СОВРЕМЕННЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ МИРА........ 60
Суюнбаев Т.Т.
КЫРГЫЗСТАНДА АДАМ УКУКТАРЫНА ЖАНА ЭРКИНДИГИНЕ АЙРЫМ ЧЕКТӨӨЛӨР........ 63
Таалайбекова Ч.Т.
ЧАТКАЛ РАЙОНУНДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ГЛОБАЛДЫК КООПСУЗДУК КОРКУНУЧУ КАТАРЫ........ 68
Абжапар кызы Ф.
GAP АНАЛИЗИ ЖАНА АНЫН IT ДОЛБООРЛОРДУ БАШКАРУУДА КОЛДОНУЛУШУ........ 76
Айтышова Ж.Т., Халмуратова М.У.
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛ ЗЭЭНДҮҮЛҮГҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЧЕН-ӨЛЧӨМДӨРҮ ЖАНА АНЫН ДЕҢГЭЭЛДЕРИ........ 83
Көчөрова Г.О.
Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ ТЕРС МҮНӨЗ, САПАТТАРДЫ ЧАГЫЛДЫРУУЧУ ФРАЗЕЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ........ 91
Кадыров.С. К.
ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ........ 96
Казакбаев А.Д.
КЫРГЫЗЫ – НАЧАЛЬНИКИ ШТАБОВ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ В БЕЛАРУСИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ........ 101
Алиева А. А.

ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕРИ.. 106
Хасанова Б.А.
ЭМОЦИОНАЛДЫК ИНТЕЛЛЕКТТИН МУГАЛИМДИН ИЙГИЛИКТҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ ҮЧҮН МААНИСИ.. 112
Ирисбекова А.З.
СЫНЧЫЛ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН ТАРБИЯЛООДОГУ КОЛДОНУЛУШУ.. 119
Ирисбекова Ү.З.
ДОЛБООРДУК ОКУТУУНУН СЫНЧЫЛ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.. 123
Курваналиева Д.К.
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ..................... 127
Нышанбаева А.
ЖАШ МУГАЛИМДЕРДИН КВАЛИФИКАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУДА НАСААТЧЫНЫН РОЛУ.. 131
Паязова А.М., Саттарова А.Т., Маматова М.Ж.
БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕП КУРАГЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ СЫЙЛООНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ФАКТОРЛОРУ.. 135
Паязова А.М., Тожибаева З.К.
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ӨНҮГҮШҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ...................... 141
Умуркулова Ч.Ж., Наржигитова Ш.А.
СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ........... 148
Тилекова Н.Д.
ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА ТАРЫХЫЙ ДРАМАЛАРДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.. 153
Тилекова Н.Д.
Т.СЫДЫКБЕКОВДУН “КӨК АСАБА” РОМАНЫ БОЮНЧА КИРИШҮҮ САБАГЫН ОКУТУУ.. 158
Турдубаева Г.А., Ашим кызы О.
УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ЧАКАН ЖАНА ОРТО ИШКЕРДИКТИН РОЛУ.. 165
Калилова Г.К.
ТИЛДИН БАЙЛЫГЫ АЛ ОЙДУН БАЙЛЫГЫ.. 170
Кашкариева М.А.
КОММУНИКАТИВДҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУДАГЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР.. 174
Калматова Г.М.
КЕНЖЕ КЛАСС ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДОЛБООРЛОО ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ.. 181
Нургазыева А.Н.
ХИМИЯ САБАГЫНДА ОЮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ............................. 187

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2025 №1
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Жалал-Абад, ул.Токтогула, 20-3